वेदान्त—द्वैताद्वैत-ग्रन्थाः ।

१ क्रमदीपिका—निखिलमहीचक्रवालाचार्यचक्रचूडामणिश्रीभगवन्निम्बार्कमहामुनीन्द्रपादपीठाधिकृतजगद्विजयिश्रीकेशवभट्टाचार्यप्रणीता । विद्याविनोदश्रीगोविन्दभट्टकृतविवरणोपेता । तन्त्रग्रन्थोऽयं सम्पूर्णः । अस्मिन् अष्ट पटलाः सन्ति । गुरुभांकमन्दाकिनीव्याख्यासहितम् । तथा—लघुस्तवराजस्तोत्रं च । ४—८

२ श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्निम्बार्कमहामुनीन्द्रविरचितवेदान्तपारिजातसौरभाख्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीतश्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येण च सनाथीकृतम् । [श्रीनिम्बार्कभाष्यम्] ३—०

३ ब्रह्ममीमांसाभाष्यम् । श्रीनिम्बार्काचार्यकृतद्वैताद्वैतसिद्धान्तपरं वेदान्तदर्शनस्य वेदान्तपारिजातसौरभनामकं व्याख्यानम् । सम्पूर्णं । १—८

४ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—श्रीदेवाचार्यप्रणीतया सिद्धान्तजाह्नव्या सहिता द्वितीयतरङ्गान्ता, श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाख्यव्याख्यासहिता प्रथमतरङ्गे, द्वैताद्वैतदर्शननिरूपणम् । श्रीसनकसम्प्रदायकूटस्थः श्रीभगवन्निम्बार्कसिद्धान्तोऽस्यां सूत्रचतुष्टये निरूपितः । इयं वृत्तिश्चतुःसूत्रीपर्यन्तं मुद्रिता । तावतैव सिद्धान्तः सर्वो ज्ञायते । तथा—श्रीगिरधरप्रपन्नरचितलघुमञ्जूषायुक्ता दशश्लोकी च । ४—८

५ वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तपरनामकः श्रीवनमालिमिश्र ब्रह्मचारिकृतः । स्वकृतस्यैव कारिकारूपमूलग्रन्थस्य व्याख्यात्मकः । सम्पूर्णः तथा—वेदान्तकारिकावलिः । (द्वैताद्वैतदर्शनपरा) । पण्डितपुरुषोत्तमप्रसादकृता । मूलकृतैव कृतयाऽऽत्मसुधातरङ्गिण्याख्यटीकया सहिता । सम्पूर्णः । ४—८

६ श्रुत्यन्तकल्पवल्ली । श्रीमत्पुरुषोत्तमदासविरचिता सम्पूर्णा । निम्बार्काचार्यकृतस्य सविशेषनिर्विशेषकृष्णस्तवराजस्य व्याख्येयम् । अत्र तु ग्रन्थे निम्बार्कसम्प्रदायस्य यावत्पदार्थानां विवेचनं स्तवराजमिषेण प्रदर्शितम् । सम्पूर्णः । ३—०

७ श्रुत्यन्तसुरद्रुमः । श्रीमत् पुरुषोत्तमप्रसादविरचितः । श्रीनिम्बार्काचार्यकृतस्य सविशेषनिर्विशेषकृष्णस्तवराजस्य व्याख्येयम् । तथा—श्रुतिसिद्धान्तमञ्जरी । श्रीव्रजेश्वरप्रसादकृता । श्रीनिम्बार्काचार्यकृतस्य सविशेषकृष्णस्तवराजस्य व्याख्येयम् । ४—८

८ वेदान्तरत्नमञ्जूषा । निम्बार्काणाम् इयं किल श्रीनिम्बार्काचार्यकृतदशश्लोकीव्याख्याद्वैताद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादनपरा श्रीपुरुषोत्तमाचार्यविनिर्मिता सम्पूर्णा तथा—वेदान्ततत्त्वबोधः । अत्र पूर्वं भेदाभेदसिद्धान्तस्वरूपं प्रतिपाद्य अनन्तरं परमतनिरासः सुबोधया रीत्या उपपादितः । सम्पूर्णः । ३—०

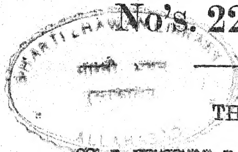
REPRINT FROM THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES.

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

No's. 22 & 26.

THE

TATTVATRAYA

WITH COMMENTARY

BY

S'RĪ LOKĀCHĀRYA SWĀMĪ

Edited by

Pt. Sri Rāmachandra Panas'ikarā S'astri.

PUBLISHED BY
JAYA KRISHNADAS HARIDAS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
BENARES.

1938

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकाः २२, २६

Printed by Jaya Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.
1938.

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

ग्रन्थ-संख्या ४

नं० २२, २६.

भाष्योपबृंहितं-

तत्त्वत्रयम् ।

विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् ।

श्रीमल्लोकाचार्य्यचरणप्रणीतम् ।

पणशीकरकुलोत्पन्नेन पं० श्रीरामचन्द्रशास्त्रिणा संशोधितम् ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः-

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

१९९५

प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,

बनारस सिटी ।

भूमिका

विशिष्टाद्वैतराद्धान्ते श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकाप्रभृतिषु महानिबन्धेषु निवेशमर्थयमानानां कृते पुरस्तात्तदीयपदार्थावबोधो भवति सर्वथा प्रार्थनीयः । तत्सिद्धये च सन्त्येव वेदार्थसंग्रहतत्त्वमुक्ताकलापप्रमुखाः प्रबन्धास्तथापि न तेषु सर्वविद्वज्जनस्यापि सहसावबोधसम्भवो, दूरापेतः साधारणजनस्येति प्रथमभूमिकायामभिनवाधिकारिणां-कृते तत्त्वत्रयं भाष्यसनाथमुपयोगितां भजेत, अधिकमनधिजिगांसूनां च पर्याप्नुयात् तावत्प्रबोधाय ।

इदं हि चिदचिदीश्वरात्मकतत्त्वत्रयमालम्ब्य स्वरूपलक्षणप्रमाणादिमुखेन निरूपयद्भिः श्रीमद्भिर्लोकाचार्यचरणैर्मुमुक्षुजनसौकर्याय प्राणायि प्रायो वादमर्यादया दयायत्तहृदयैः, परपक्षप्रतिक्षेपस्त्वावश्यक एव तत्रतत्रोदटङ्कि । येषां विषये खल्वेवं गुरुपरम्परायां गाथां पठन्ति सन्तः—

"लोकाचार्याय गुरवे कृष्णपादस्य सूनवे ।
संसारभोगिसन्दष्टजीवजीवातवे नमः ॥" इति ।

श्रीमद्भिर्वरवरमुनिभिश्च प्राञ्जलोदात्तेन सारार्थसमाहरणप्रमाणोपन्यासाशयविशदीकरणपरेण भाष्येण तदेतदुपाबृंहि । येषां च विषये खल्वित्थं संग्रहगाथामुदाहरन्ति—

"लोकगुरुं गुरुभिः सह पूर्वैः कूरकुलोत्तमदासमुदारम् ।
श्रीनगपत्यभिरामवरेशौ धीप्रशयं वरयोगिनमीडे ॥" इति ।

प्राचामाचार्याणां सर्वथा दयावशंवदा भवति प्रवृत्तिर्यत्र खल्वेताभ्यां मूलभाष्यकाराभ्यां स्वस्वाभिधानमात्रकमपि नोदलेखीत्यागमभाषयैव सकलजनसौलभ्यायैतदुभयमप्यग्रन्थि । तदेतन्मूलं भाष्यञ्च विश्वविख्यातभूमभिरस्माकं भवाटवीमोक्षाध्वदेशिकैः सुगृहीतनामधेयैर्बृन्दावनगोवर्द्धनाङ्कैः श्रीरङ्गाचार्यस्वामिभिः संस्कृतेऽवातार्यैतद्देशजनतासाधारण्येन सार्थक्यसंपदे । तैर्हि प्रायः सर्व एवागमभाषानिबन्धा गाथासाहस्रीप्रभृतय उदीच्यजनानुकम्पयाऽवातारिषत संस्कृते । येषु चाभिज्ञानगाथामित्थमुदाहरन्ति—

"वाधूलवंशकलशाम्बुधिपूर्णचन्द्रं-
श्रीश्रीनिवासगुरुवर्यपदाब्जभृङ्गम् ।
श्रीवासत्सूरितनयं विनयोज्ज्वलं तं
श्रीरङ्गदेशिकमहं शरणं प्रपद्ये ॥" इति ।

अत एव हि मूलेऽर्थभेदेऽप्युपलभ्यमानः प्राचीनानुवादात् पाठभेद उपपद्यते । भाषान्तरीकरणे ह्याशयस्यैव स्थैर्यं सम्भवि न खलु वाक्यानुपूर्व्याः ।

तदिदमार्यं कस्यापि दाक्षिणात्यस्य संस्कृतानुवादपुस्तकादुदीच्येन केनापि विदुषा यदुद्लेखि पुस्तकं तदयोध्यानिवास्तव्यश्रीरणमुक्तभृत्यपण्डितेन समग्राहि स्वीयपुस्तकसंग्रहे । ततोऽग्निहोत्रिहरिप्रपन्नपण्डितेन पुस्तकान्तरीकृतम् । एतद्धि विभक्तमूलभाष्यमर्यादं त्रिवेणीमयमशुद्धिषु हरितालला‌ञ्छितं गैरिकव्यञ्जनाञ्जितं प्रायः शुद्धमेकमात्रं पुस्तकमासाद्यापि कार्यसम्भावनामाबध्नता खलु मया चौखम्बासंस्कृतसीरीजनामकशास्त्रीयपुस्तकश्रेणिप्रकाशनपरश्रीहरिदासगुप्तभृश प्रार्थितेन कार्यान्तरयोगादनवकाशेनापि तदेव पुस्तकमालम्ब्य मुद्राङ्कनामगमि समस्कारि च यथामति, मदज्ञानप्रयुक्तः कश्चन विभ्रमः परेषां मा प्रसाङ्क्षीदिति विभावयता मूलभाष्ययोर्शुद्धिभेदविषयान् पाठानधः शुद्धिटिप्पण्यां तत्रतत्रोद्भावयता विशोधयेयुर्विद्वांस इति । अनेन चेल्लोकानामुपकारः कोऽपि स्यात् तत्सुकृतमन्तर्यामिणि चराचरपरमगुरौ चिदचितामीश्वरे परमपुरुषेऽर्पयामि ।

द्वितीयावृत्तेर्भूमिका,

अयि विशिष्टाद्वैतसिद्धान्ताध्वनीनाः ! भवतामेव कृते पुनरप्ययमुपक्रम्यते निबन्धो मुद्रयित्वा प्रकाशयितुमुक्तसिद्धान्तप्रमेयप्रतिपादनचणः श्रीवरवरमुनिनिबद्धभाष्योपबृंहितलोकाचार्य्यप्रणीतोऽन्वर्थाख्यश्चिदचिदीश्वरलक्षणनिरूपणप्रवणस्तत्वत्रयनामा,

यद्यप्ययं मुनिशरभूचन्द्रमिते वैक्रमेऽब्देऽत्रैवास्माकीनायां चौखम्भासंस्कृतग्रन्थमालायां काशिकराजकीयविद्याऽऽलयान्यतमाध्यापकेन श्रीभागवताचार्य्यमहोदयेन शोधनपुरःसरं सम्पादितः प्राकाशि; परन्तु बंहीयोभिर्हायनैर्निःशेषतां भजमानेऽस्मिन् ग्रन्थे, सम्प्रति बहूनामेनमधिजिगांसूनां पुस्तकालाभनिबन्धनखेदमवधार्य्य; श्रीवृन्दावनस्थश्रीरङ्गमन्दिरमध्यासीनेन श्रीरघुनन्दनशास्त्रिणा प्रेरितं शुद्धमिदमीयपुस्तकमाश्रित्य, पणशीकरोपाख्येन सखारामात्मज-श्रीरामचन्द्रशास्त्रिणा प्राचीनसंस्करणावशिष्टाशुद्धीर्निःसार्य्य; विषयसूचिपत्रेण संयोज्य, संपादितः प्रकाशितश्चास्माभिरुक्तायामेव ग्रन्थमालायाम्,

आशास्यते चेदस्य सौकर्य्यविधानमोदमेदुरमानसानां विद्यारसिकानामाशीर्भाजनतया श्रीजगदीश्वरानुम्याऽऽस्यदता ।

दीपावल्यां— वै० सं० १९९५ काश्याम् ।	भवादृशामाश्रयो— जयकृष्णदासगुप्तः,

॥ श्रीः ॥

तत्त्वत्रयस्थविषयसूचिपत्रम्—

॥ इति ॥

॥ श्रीः ॥

तत्त्वत्रयम्

भाष्योपबृंहितम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अनादिमायया सुप्त इत्युक्तप्रकारेणानाद्यचित्सम्बन्धनिबन्धनाज्ञानान्धकारेणाभिभूता आत्मस्वरूपं प्रकृतेः परं ज्ञानानन्दमयं भगवदनन्यार्हशेषमजानन्तो देवोऽहं मनुष्योऽहमिति जडदेहेऽहम्बुद्धिं कुर्वन्तः, उत्पन्नेऽपि देहातिरिक्तात्मज्ञान ईश्वरोऽहमहम्भोगीति स्वतन्त्रमभिमन्यमानाः, सत्यपि शेषत्वज्ञानेऽप्राप्तविषयेषु तद्विनियोजयन्तः; एवम्—

> योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
> किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥

इत्युक्तप्रकारेणात्मस्वरूपेऽन्यथा प्रतिपत्तिरूपमखिलपापमूलमात्मापहारं कुर्वन्तोऽल्पास्थिरत्वादिदोषदुष्टशब्दादिभोगैकतत्पराः,

> विचित्रा देहसम्पत्तिरीश्वराय निवेदितुम् ।
> पूर्वमेव कृता ब्रह्मन् हस्तपादादिसंयुता ॥

इत्युक्तप्रकारेण करणकलेवरविधुरा भोगमोक्षशून्या अचिद्विशेषिता बद्धात्मानस्तिष्ठन्ति ।

तद्दशायां परमदयालुना सर्वेश्वरेण स्वचरणकमलसमाश्रयणोपकरणतया दत्तं शरीरं प्राप्योज्जीवनौपयिकं तत्समाश्रयणमकृत्वा तदानीं त्वद्दत्तशरीरमार्गे भ्रमामीत्युक्तप्रकारेण पारं गन्तुं दत्तं प्लवमारुह्य प्रवाहमार्गेण समुद्रं प्रविशन्त इव संसारनिस्तरणौपयिकं संसरणहेतुं कृत्वाऽनाद्यविद्यासञ्चितपुण्यपापकर्मानुगुणमनेकयोनिषु जनित्वा प्रतिजन्म दुरन्ततापत्रयदवानलदह्यमाना अनादिकालं संसरन्तोऽप्यतीतानागतानभिज्ञतया तत्र संसारे शोकरहिता गर्भजन्मबाल्ययौवनवार्द्धकमरणनरकरूपावस्थासप्तकं भजन्तो दुःखपरम्परामनुभूयानन्तक्लेशभाजने संसारसागरे मग्ना व्याकुला भवन्ति ।

तेषामनर्थविशेषमनुसन्धाय तदुज्जीवनाय सृष्टिं कुर्वतस्सर्वभूतसुहृदः सर्वेश्वरस्य ।

एवं संसृतिचक्रस्थे भ्रम्यमाणे(१) स्वकर्मभिः ।
जीवे दुःखाकुले विष्णोः कृपा काऽप्युपजायते ॥

इत्युक्तप्रकारेण हृदय उत्पन्नेनापारकारुण्येन "जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदन" इत्युक्तप्रकारेण जायमाने कृतेन विशेषकटाक्षेण निरस्तरजस्तमस्कस्य प्रवृद्धसत्त्वस्य मुमुक्षोश्चेतनस्य तत्त्वज्ञानेन विना मोक्षासिद्धेस्तत्त्वज्ञानं शास्त्रेणोपदेशेन वा सम्पाद्यम् । शास्त्रेण तस्य "शास्त्रज्ञानं बहुक्लेशं बुद्धेश्चलनकारणम्" इत्युक्तप्रकारेण बहुक्लेशसाध्यतया दुःसाधत्वा(२)त्कथञ्चित्साधनायोद्योगकरणेऽपि "अनन्तपारं बहु वेदितव्यमल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः" इत्युक्तप्रकारेण चेतनानां मन्दमतित्वान्मन्दायुष्ट्वाद् विघ्नानामनन्तत्वात्सर्वेषां ज्ञानसिद्धेर्दुर्लभत्वात्, शास्त्राभ्यासानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां मुमुक्षुत्वस्य निष्प्रयोजनत्वाच्च, उपदेशेन तत्सम्पादने उक्तदोषेषु कस्याप्यभावात्-अमुं विशेषमभिप्रेत्य सर्वशास्त्रनिपुणः सकललोकोज्जीवनकामः परमकारुणिकः श्रीलोकाचार्यः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैर्दुरवगाहानन्तविस्तरेण(३) प्रतिपादितांश्चिदचिदीश्वरतत्त्वानां स्वरूपस्वभावविशेषानखिलचेतनसुग्रहं सुव्यक्तमेतत्प्रबन्धमुखेनाह—मध्यवीथिभट्टकृष्णपादप्रभृतिपूर्वाचार्याणामपि प्रबन्धनिर्माणेऽयमेवाशयः ।

ननु निरहङ्काराणां परसमृद्धिप्रियाणां ख्यातिलाभनिरपेक्षाणामेतेषां प्रबन्धनिर्माणमनुचितम्, एकेन कृतस्य प्रबन्धस्यान्येन परिपालनमेवोचितमिति चेत्? सत्यम्, दिव्यसूरिभिरैककण्ठ्येनाभिधानादर्थस्यासता[यथा] सिध्यति, तथाऽऽचार्यैरैककण्ठ्येनोक्तावर्थस्यासता सिद्ध्यति। तथा च तत्र मन्दमतीनां विश्वासो भवेदित्यभिप्रायेणैकविषयेऽनेकैराचार्यैः पृथक् प्रबन्धो निर्मितः । किञ्चैकत्राविशदा अर्थविशेषा अन्यत्र विशदतया प्रतिपाद्यन्ते । तत्र कारणं सूक्तिविशेषाः सङ्कोचविस्तरौ च । इदं चैककर्तृकप्रबन्धेष्वपि तुल्यम् ।

(इत्युपोद्घातः)

---

(१) भ्राम्यमाणे–इत्यपि पाठः । (२) दुःसाध्यत्वादिति पाठान्तरम् ।

(३) दुरवगाहनं विस्तरेणेति पुस्तकस्थः पाठः । मम तु–दुरवगाहानन्तविस्तरेणेति युक्तः प्रतिभाति ।

हरिः ॐ तत्सत् ।

मुमुक्षोश्चेतनस्य मोक्षोत्पत्तौ तत्त्वत्रयज्ञानमपेक्षितम्, तत्त्वत्रयं चिदचिदीश्वरश्च ।

मुमुक्षुर्मोक्षेच्छावान् संसारविमोचनेच्छावानिति यावत् । *मुमुक्षोः* इत्यनेन संसारनिवृत्ताविच्छोत्पत्तिर्दुर्लभेति सूच्यते। एतदिच्छाऽनुत्पत्तेरेव ह्यनादिकालं समसरत् । उद्भिज्जजीवायेषुः(१) सर्वेश्वरोऽप्येतदिच्छोत्पत्तिपर्यन्तं विलम्बते संसारं द्रढयितुमिच्छां कुर्वत आत्मनस्तन्निवृत्ताविच्छोत्पत्तिर्दुर्लभा खलु, इदानीमस्य चेतनोक्तिरपि साभिप्राया; स चाभिप्रायः—'चैतन्यप्रयोजनसिद्ध्युपक्रम इदानीमेव'इति, अनादिकालं व्यर्थमेव जातं चैतन्यमुज्जीवनानुपयुक्तत्वात् । अथ संसारनिवृत्तीच्छा च निरस्तातिशयाह्लादसुखभवैकलक्षणाया भगवत्प्राप्तेरुपयुक्ता लक्ष्मीकान्तमेकमेव विषयीकरोति यत् तदेव हि ज्ञानम्, आत्मप्राप्त्यर्था संसारनिवृत्तीच्छा तु विपरीतज्ञानकार्य्यम्। तस्माद्भगवत्प्राप्तिविरोधिनः संसारस्य विमोचन इच्छावतोऽधिकारिणस्तादृशमोक्षरूपपुरुषार्थसिद्धौ तत्त्वज्ञानमपेक्षितमित्यर्थः । न च तत्त्वज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कथं मुमुक्षेति वाच्यम्। "परीक्ष्य लोकान्" "जायमानम्"इत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तप्रक्रियया तत्सम्भवात् । तत्त्वज्ञानस्याऽवश्यापेक्षितत्वोक्त्या तत्त्वज्ञानान्मोक्ष इति नियमः स्मारितः, तत्त्वज्ञानान्मोक्ष इत्येतत्सकलसिद्धान्तसाधारणम्; मोक्षतत्त्वयोरेव हि विप्रतिपत्तिः ।

नन्वेवं ज्ञानान्मोक्ष इति नियमस्वीकारे—

पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः ।
तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
यं यं स्पृशति पाणिभ्यां यं यं पश्यति चक्षुषा ।
स्थावराण्यपि मुच्यन्ते किं पुनर्बान्धवा जनाः ॥

इति ज्ञानायोग्यतिर्यक्स्थावराणामपि वैष्णवसम्बन्धेन मोक्षसिद्धिप्रतिपादकवचनानां वैयर्थ्यं स्यादिति चेन्न, तेषां मुमुक्षुत्वाभावात् । प्रकृते मुमुक्षोश्चेतनस्य मोक्षसिद्धौ तत्त्वज्ञानमपेक्षितमित्युक्तम् । तत्र मुमुक्षुत्वतत्त्वज्ञानयोरुभयोरभावेऽपि तदुभयपरिपूर्णस्य कस्यचिद्वैष्णवस्याभिमान एव कार्य्यकर इत्युक्तम्। अतोऽभिमानिनो

(१) उद्भिज्जजीविषुरिति पाठस्तु न युक्तः ।

ज्ञानविशेषं दृष्ट्वाऽभिमानान्तर्भूतस्याख्येश्वरः कार्य्यं करोतीति ज्ञानान्मोक्ष इत्येतन्नियमस्तत्र सद्वारकस्सिध्यति ।

तत्त्वज्ञानमित्यनुक्त्वा तत्त्वत्रयज्ञानमित्युक्तत्वाद् न्यूनाधिकतत्त्वान्याभिदधतां बाह्यकुदृष्टीनां मतं प्रतिक्षिप्तम् । अनेन तत्त्वत्रयमितिनिर्णयकरणे प्रमाणं निर्दोषप्रमाणभूतो वेदान्तः । तत्र "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा" इति भोक्तृभोग्यप्रेरयितृशब्दैश्चिदचिदीश्वरात्मकतत्त्वानि त्रीण्यभिहितानि । तस्माद्वेदान्तप्रतिपाद्यं तत्त्वत्रयमिति निश्चित्य मोक्षसिद्धौ तत्त्वत्रयज्ञानमपेक्षितमित्युक्तम् ।

ननु "तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" इति वेदान्तैर्भगवत्तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वमभिहितम् । अनेन तत्त्वान्तरपरिज्ञानस्यापि मोक्षोपायत्वं कथमुच्यत इति चेत् ? भगवत्तत्त्वस्य सकलचेतनाचेतनविलक्षणत्वेन तेषां कारणत्वेन व्यापकत्वेन धारकत्वेन शेषित्वेन च ज्ञातव्यतया तत्त्वान्तरभावे ईश्वरस्यैवं ज्ञानासम्भवात् तत्त्वत्रयज्ञानापेक्षा निराबाधा । "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा" "पृथगात्मनं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" इतिश्रुतेरयमेवाशयः । अन्यथा तमेवं विद्वानितिश्रुतिविरोधापत्तेः । अत एवमेव तच्छ्रुतिच्छाययाऽभिहितम् । तस्मान्न वेदान्तविरोधप्रसङ्गावकाशः ।

किं तत् *तत्त्वत्रयमित्यादि* । *चित्*–चैतन्याधारो वस्तु । *अचित्*–चैतन्यानाधारो वस्तु । *ईश्वरः*–न योगवैशेषिकाद्यभिहिततत्त्वनिष्ठैरभिधीयमानः पुरुषविशेषो भवति, किन्तु वेदान्तैरभिहितश्चिदचिन्नियन्ता "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः" "क्षरात्मानावीशते देव एकः" "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" इति श्रूयते ।

चिदित्यात्मोच्यते, आत्मस्वरूपं "गत्वागत्वोत्तरोत्तरम्" इत्युक्तप्रकारेण देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्धिभ्यो विलक्षणमजडमानन्दरूपं नित्यमणवव्यक्तमचिन्त्यं निरवयवं निर्विकारं ज्ञानाश्रय ईश्वरस्य नियाम्यं(१) धार्य्यं शेषम् ।

---

(१) गदमदचरयमश्चानुपसर्गे इति यमौ पोरदुपधादिति यतोऽनुपसर्ग एव नियमितत्वाद्धलन्तलक्षणो ण्यदेव । तेन तत्र न भवेद्विनियम्यमिति वार्त्तिकादिप्रयोगास्तु नियमे साध्वित्यन्यथैवोपपन्ना इति श्रीभाष्ये बहुलमेवं प्रायोजि, तद्वदेवेदमिति स्थितिः ।

उद्देशक्रमेण तत्त्वत्रयस्य च स्वरूपस्वभावविशेषानुपपादयितुं प्रथमं चित्तत्त्वोपपादनमुपक्रमते—*चिदिति* । मध्यवीथिभङ्गार्यकृष्णपादप्रभृतय आचार्यास्तत्त्वत्रयोपपादनसमयेऽचित्तत्त्वमुपक्रम्याभिदधुः । अयं चित्तत्त्वमुपक्रम्याभिदधाति, अस्यायमभिप्रायः-अचित्तत्त्वस्य हेयतया ज्ञातव्यत्वादीश्वरस्योपादेयतया ज्ञातव्यत्वाद् एवमुभयोरपि तत्त्वयोर्ज्ञातुरधिकारिणश्चेतनस्य स्वरूपस्य प्रथमं ज्ञातव्यत्वादिति । तथाऽभिदधतां तेषामाशयस्तु—प्रकृतेर्ज्ञानाभावे आत्मनः प्रकृतेः परत्वज्ञानासम्भवात् प्रथमतः प्रकृतिं ज्ञात्वाऽनन्तरं तदन्तर्वर्तिनमात्मानं ज्ञात्वा तदन्तर्यामिणः शरीरस्यात्मवदुभयाभिमानिन ईश्वरस्य स्वरूपज्ञानं बुद्ध्यारोहणक्रमेण सम्पादनीयमिति अचिदुपक्रमेणाभिधानमन्नमयमारभ्यानन्दमयपर्यन्तमारोहक्रमेणाभिदधत्याः श्रुतेर्मर्यादाऽनुगुणम्, चिदुपक्रमेणाभिधानं च 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा'इत्यादिश्रुत्यनुगुणम् । तस्मात् क्रमद्वयं च वेदान्तसिद्धम् । "चिदचिदीश्वरतत्स्वभावा"इति यामुनाचार्यवचनम् । "अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिणे" इति भाष्यकारवचनं च कोटिद्वयानुगुणम् । चिदुपक्रमयोजनाऽक्षरस्वरससिद्धा । अचिदुपक्रमयोजनाऽपि अक्षरानुगुणैव । तथा हि-चिदुपक्रमस्तु समस्तपदत्वाद् द्वन्द्वसमासे अल्पाच्तरस्याभ्यर्हितस्य च पूर्वनिपातोऽनुशासनसिद्धः । तत्राभ्यर्हितत्वादल्पाच्तरत्वाच्च चिच्छब्दः पूर्वं निपातितः । अभ्यर्हितेश्वरवाचकशब्दाच्चेतनवाचकचिच्छब्दस्य पूर्वनिपातश्चाल्पाच्तरं पूर्वमित्यनुशासनसिद्धः । एवं क्रमद्वयमपि वेदवैदिकपरिगृहीतत्वान्मुख्यमेव ।

चिच्छब्दस्य "प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतना" इति ज्ञानवाचिशब्दैः सह पठितत्वाज् ज्ञानाश्रयवस्तुनि प्रसिद्धिप्राचुर्याभावाच्च "क्षरात्मानावीशते देव एकः" "य आत्मानमन्तरो यमयति यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम्" "आत्मा शुद्धोऽक्षरः" "आत्मा ज्ञानमयोऽमल" इतिश्रुतिस्मृतिष्वनेकत्रोक्तत्वाज्जीवे प्रसिद्धिप्राचुर्यवता आत्मशब्देन चिच्छब्दं व्याचकार-*चिदित्यात्मेति* ।

अथ किमस्यात्मनः स्वरूपमित्याशङ्कायामात्मस्वरूपलक्षणमाह-*आत्मस्वरूपमित्यादिना* । श्रुतिस्मृत्यादिषु कस्यचित् प्रमाणस्योपादानौचित्येऽपि दिव्यसूरिवचनोपादानं तत्त्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यादिभ्यस्तत्त्वदर्शिप्रधानस्यादिव्यसूरेर्वचनमेव तन्निर्णयस्य मुख्यप्रमाण-

मिति ज्ञापनार्थम्, "विषयश्च वैदिकास्त्वदीयगम्भीरमनोऽनुसारिणः" इति परमाचार्यवचनम् ।

स्वरूपं स्वं रूपम्, असाधारणाकार इति यावत् । *गत्वागत्वोत्तरोत्तरम्* । इति अन्नमयप्राणमयमनोमयेभ्य उत्तरमित्यर्थः । देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्धिभ्यो विलक्षणमित्यत्र बुद्धिपदेन किं महदनुगृहीतमन्तःकरणमुच्यते किं वा ज्ञानमुच्यते इति चेत् ? अत्र ज्ञानं विवक्षितं तत्त्वशेखरे देहादिवैलक्षण्याभिधानसमये तथाऽभिधानात् । देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्य इति यामुनाचार्यैरुक्तम् ।

उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिधा तत्त्वनिर्णयक्रमः । तत्र चिदचिदीश्वर इति तत्त्वत्रयमुद्दिश्योद्देशक्रमेण तेषां स्वरूपशोधनं कर्तुं विचार्य प्रथमं चिच्छब्दनिर्दिष्टस्यात्मनः स्वरूपशोधनमुपक्रम्य देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्धिभ्यो विलक्षणमित्यारभ्य शेषमित्यन्तं स्वरूपलक्षणमुक्तम् । अथ तत्परीक्ष्यते ।

आत्मस्वरूपं कथं देहादिविलक्षणमिति चेद् ? देहादीनां मम देहादिकमित्यात्मनः पृथगुपलभ्यमानत्वात्, इदमित्युपलभ्यमानत्वात्, आत्मनोऽहमित्युपलम्भात्, अस्य कदाचिदुपलम्भादात्मनः सर्वदोपलम्भात्, एतेषामनेकत्वादात्मन एकत्वादात्मैतेभ्यो विलक्षणः स्वीकार्यः । एवं युक्तीनां बाधसम्भावनायामपि शास्त्रबलेनात्मा देहादिविलक्षणः सिद्ध्यति ।

तत्र प्रथममात्मनो देहादिवैलक्षण्यशोधनाय तज्जिज्ञासुः प्रश्नमनुभाषते । *आत्मस्वरूपमित्यादिना* । अयमर्थस्तत्त्वशेखरे स्वयमेव विस्तरेणोक्तः । तत्र हि देहस्यानेकावयवसङ्घातात्मकत्वं सिद्धम् । तत्र सर्वेषामवयवानां चैतन्यमस्ति चेदनेके चेतनोपलब्धिप्रसङ्गः अवयवानां परस्परमविवादनियमः तत्र ममताबुद्धिर्ममताव्यवहारश्च न सम्भवति, एकैकावयवस्यैव चैतन्याङ्गीकारे तद्विच्छेदेऽवयवान्तरानुभूतं न स्मरेत्, पश्चादहङ्कारबुद्धिव्यवहारौ ममताबुद्धिव्यवहारौ च न स्युः, सर्वशरीरव्यापिसुखदुःखानुभवश्च न स्यात् । 'शरीरं नावयवसङ्घातात्मकमपि त्ववयवि, तत्र चैतन्यं स्वीकार्यम्' इति तु न युक्तम्, उपलम्भानुपपत्त्यभावेनावयविस्वीकारानुपपत्तेः । किञ्च

बालदेहोऽहं मन्दज्ञानः, युवदेहोऽहं बहुज्ञानः रीरमिति शरीरा-हमर्थयोर्जायमानौ भेदप्रतिपत्तिव्यवहारौ न स्याताम् । न च ममा-यमात्मेत्यत्रैव तावमुख्याविति युक्तम्, मुख्यत्वे बाधकाभावात् । अन्यथाऽहम्बुद्धेः शरीरमेव विषय इति स्वीकारेऽपि श्रुतितदर्थाप-त्तिभ्यां देहातिरिक्तो देहान्तरपरिग्रहयोग्य आत्मा सिध्यति ।

बाह्येन्द्रियाण्यपि नात्मा; एकस्यैव सर्वेन्द्रियविषयज्ञानात् । ए-वमनङ्गीकारे योऽहमनुमर्थमपश्यं सोऽहं स्पृशामीति प्रतिसन्धानानु-पपत्तिः । यदि चक्षुरेवात्मा; तर्हि अन्धो रूपं न स्मरेत् । यदि श्रो-त्रमात्मा; तदा बधिरः शब्दं न स्मरेत् । एवमिन्द्रियान्तराणामात्म-त्वेऽप्यनुपपत्तिर्द्रष्टव्या । नाप्यन्तःकरणमात्मा; स्मर्तुः स्मरणादिका-र्यस्य करणतया कल्पितमिदमेव स्मरतीति स्वीकारासम्भवात्, स्मरणस्य करणाभावात् । न च करणमपीदमेव; विरोधात् । अन्य-त्किञ्चित्करणमिति चेत्? तद्यदि बाह्यकरणं, तदा तच्छून्यो न स्मरेत् । यद्यन्तःकरणं; तदात्मनो मन इति नाम कृतं स्यात् । यद्य-न्तःकरणमनपेक्षितं तदेन्द्रियार्थसम्बन्धकाले सर्वदा ज्ञानमुत्पद्येत, तस्मान्मनश्च नात्मा; सङ्घातरूपत्वाद्देहात्मपक्षोक्तदूषणानामत्रापि प्रसङ्गात् । ज्ञानं नात्मा; मम ज्ञानमुत्पन्नं नष्टमिति क्षणिकत्वेनात्मध-र्मत्वेन चोपलम्भात्स्थिरः कश्चनात्माऽस्तीति पूर्वेद्युर्दृष्टवानयमद्य प-श्यामीति प्रत्यभिज्ञया सिद्धमिति विस्तरेणोक्तम् ।

एवमत्रापि प्रत्येकनिरासे क्रियमाणे ग्रन्थविस्तरो भवेदिति मन्द-मतीनां प्रतिपत्त्यर्थं देहादिकं समुच्चित्योपादाय तत आत्मनो वैलक्षण्यं कैश्चिद्युक्तिविशेषैः सुग्रहमाह–*देहादीनामित्यादिना* । देहादीनां मम देहो ममेन्द्रियं मम प्राणो मम बुद्धिरिति ममताबुद्धिव्यवहार-विषयतयाऽहमर्थात्पृथगुपलम्भात्, आत्मनोऽहमर्थत्वेनोपलम्भाच्चे-त्यर्थः । *अस्येत्यादि* । अस्येति देहेन्द्रियादिकं परामृश्यते । देहस्य कदाचिदुपलम्भः कदाचिदनुपलम्भश्च जाग्रद्दशायां स्थूलोऽहं कृशोऽ-हमित्यहम्बुद्धिव्यवहारविषयतयाऽऽत्मत्वेन भासमानस्यापि सुषुप्तिद-शायां तथाऽनुपलम्भः । आत्मनः सदोपलम्भश्च सुषुप्तेः प्रागेतावत्सर्वं जानन्नहं सुषुप्तौ मम शरीरमपि न जानामीति प्रत्यभिज्ञोदयाद् उभ-यावस्थायामपि देहातिरिक्तः कश्चनात्माऽस्तीत्युपलम्भः ।

अथवा जन्ममरणभाक्त्वेन देहस्य कदाचिदुपलम्भः कदाचिदनु-पलम्भः । मया जन्मान्तरे कृतस्य फलमिदमिति लोकव्यवहारेणात्मनो जन्ममरणादिरहिततया सदोपलम्भः । एवं चक्षुरादिरूपेणोपलभ्यमा-

नानामिन्द्रियाणामन्धबधिराद्यवस्थायामनुपलम्भात्, संकल्पादिहेतुतयोपलभ्यमानस्य मनसः कदाचिन्मूढतयाऽनुपलम्भात्, उच्छ्वासनिश्वासाभ्यामुपलभ्यमानस्य प्राणस्य कदाचिन्मोहाद्यवस्थायां रक्तस्पर्शाद्यनुमेयतयाऽनुपलम्भात्, विषयग्रहणवेलायामुपलभ्यमानस्य ज्ञानस्य विषयग्रहणाभावदशायामनुपलम्भात्, आत्मनस्तु प्राक् चक्षुःश्रोत्राभ्यां सुसम्पन्नोऽहमिदानीमन्धो जातो बधिरो जातः, पूर्वं सुविशदमनस्क इदानीं न किञ्चिज्जानामि, तदानीमहं निष्प्राण इदानीं सप्राणो जातः, मम प्राग् ज्ञानमजनि इदानीं नष्टमित्येतेषामुपलम्भदशायामनुपलम्भदशायां चाविशेषेणोपलभ्यमानत्वात्।

एतेषामित्यादि । अत्रैतच्छब्देन देहादयः परामृश्यन्ते। देहस्यानेकत्वमनेकावयवसङ्घाता(१)त्मकत्वम्। इन्द्रियाणामनेकत्वं, चक्षुःश्रोत्रादिव्यक्तिभेदेन। मनसोऽनेकत्वं, मनोबुद्धिचित्ताहङ्कारभेदेन। प्राणस्यानेकत्वं, प्राणापानादिभेदेन। बुद्धेरनेकत्वं, ज्ञानभेदेन। एवं देहादेरेकैकस्यैवानेकत्वाद् अहंबुद्धिव्यवहारार्हस्यात्मन एकत्वात्। देहादिप्रकारस्य स्वात्मनः प्रकारस्य च निरूपणे आत्मा देहादिभ्योऽन्य एव स्वीकर्तव्य इत्यर्थः। एवं युक्तिभिः साधितमर्थं शास्त्रेण दृढीकरोति-*एवमित्यादिना*। बाधसम्भावनायामपीत्युक्त्या सर्वथा बाधोद्भावनं केनापि न शक्यते कर्त्तुम्। तदुद्भावनेऽपि अस्यार्थस्य श्रुतिस्मृत्यादिसकलशास्त्रसिद्धत्वाच्छास्त्रमेवामुमर्थं साधयतीत्यभिप्रायः सूचितः।

"पञ्चविंशोऽयं पुरुषः" "पञ्चविंश आत्मा भवति"
"(२)भूतानि च कवर्गेण चवर्गेणेन्द्रियाणि च।
टवर्गेण तवर्गेण ज्ञानगन्धादयस्तथा॥
मनः पकारेणैवोक्तं फकारेण त्वहंकृति।
बकारेण भकारेण महान्प्रकृतिरुच्यते॥
आत्मा तु स मकारेण पञ्चविंशः प्रकीर्त्तितः।
यः परः प्रकृतेः प्रोक्तः पुरुषः पञ्चविंशकः॥
स एव सर्वभूतात्मा नर इत्यभिधीयते।
आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः॥
प्रवृद्ध्यपचयौ नास्य एकस्याखिलजन्तुषु।

---

(१) सङ्घातस्थाने सङ्घपदं प्रायः पुस्तके भवति।
(२) नानापुराणवचनान्येतानि।

पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः ॥
ततोऽहमितिकुत्रैतां संज्ञां राजन्करोम्यहम् ।
किं त्वमेतच्छिरः किन्तु शिरस्तव तथोदरम् ॥
किमु पादादिकं त्वं वै तवैतत्किं महीपते ।
समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूतो व्यवस्थितः ॥
कोऽहमित्येव निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ।
पञ्चभूतात्मके देहे देही मोहतमोवृतः ॥
अहं ममैतदित्युच्चैः कुरुते कुमतिर्मतिम् ।
आकाशवाय्वग्निजलपृथिवीभ्यः पृथक्स्थिते ॥
अनात्मन्यात्मभावं वा कः करोति कलेवरे" ।

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिसकलशास्त्रप्रतिपन्नमात्मनो देहादिविलक्षणत्वं दुरपह्नवमित्याशयेन शास्त्रबलेनात्मा देहादिविलक्षणः सिद्ध्यतीति सुनिश्चयमनेनोक्तम् ।

अजडत्वं नाम ज्ञानेन विना स्वयमेव प्रकाशमानत्वम् ।

अजडत्वमित्यादि । अजडत्वं नामानन्याधीनप्रकाशत्वं, स्वयंप्रकाशत्वमिति यावत् । स्वयंप्रकाशत्वं च दीपस्य दीपान्तरनिरपेक्षत्वव्यवहारहेतुत्ववत् प्रकाशान्तरनिरपेक्षस्वव्यवहारहेतुत्वम् । तदेवाह—*ज्ञानेनेत्यादिना* । "हृद्यन्तर्ज्योतिःपुरुषः" "यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति विज्ञानघनः" "आत्मा ज्ञानमयः" "तच्च ज्ञानमयं व्यापि" "स्वसंवेद्यमनुपममात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानम्" इति ।

आनन्दरूपत्वं सुखस्वरूपत्वम्, प्रबुद्धः 'सुखमहमस्वाप्सम्' इति प्रतिसन्दधातीति सुखरूपं भवति ।

आनन्दरूपत्वमित्यादि । आनन्दरूपत्वं स्वत एवेष्टत्वम् । तच्च स्वभावत एवानुकूलत्वम् ।

अनुकूलं सुखं दुःखं प्रतिकूलमिति स्थिते ।
स्वात्मा स्वस्यानुकूलो हीत्यात्मसाक्षिक एव सः ॥

इत्युक्तप्रकारेण स्वस्य स्वयमेव सुखरूपं भवतीत्यर्थः । एवमात्मस्वरूपं सुखरूपमित्यत्र सुप्तप्रतिबुद्धप्रत्यभिज्ञां प्रमाणमाह—*प्रबुद्ध इत्यादिना* । 'सुखमहमस्वाप्सम्' इति प्रत्यभिज्ञैवात्र प्रमाणमिति तत्त्वशेखरे स्वयमेवावोचत् । सुषुप्तिदशायां परागर्थानुभवाभावात् प्रत्यगर्थस्मरणसद्भावात् सुप्तोत्थितेन परामृश्यमानं सुखं स्वरूपसुखमेव

भवेत् । इदानीं यथा सुखं भवति तथाऽस्वाप्समिति 'सुखमहमस्वाप्सम्' इति प्रतिसन्धानस्य विषय इति तु न युक्तम्, प्रतिपत्तिशरीरस्य तथात्वाद् 'मधुरमगायम्' इति प्रतिपत्तितुल्यत्वात् । अमुमर्थं श्रीभाष्ये "एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः सुखमहमस्वाप्सम्" इति । अनेन प्रत्यवमर्शेण तदानीमप्यहमर्थस्यैवात्मनः सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते । न च वाच्यं यथेदानीं सुखं भवति, तथा तदानीमस्वाप्समित्येषा प्रतिपत्तिरिति, अतद्रूपत्वात्प्रतिपत्तेरिति भाष्यकारोऽप्याह स्वरूपस्यानुकूलत्वाभावे प्रेमास्पदत्वं न स्यात् । "आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्" इत्यादिभिश्चायमर्थः सिद्धः । "आर्द्रं ज्वलति निर्वाणमयमात्मा" "ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा" ज्ञानानन्दैकलक्षणमित्यादिश्रुतिस्मृत्यादिष्वात्मनो ज्ञानानन्दरूपत्वं सुस्पष्टम् । एवं प्रकृतेः परत्वोक्तेर्देहात्मवादो निरस्तः । अजडत्वानन्दरूपत्वोक्तेर्जडात्मवादो निरस्तः ।

नित्यत्वं सर्वकालवर्त्तित्वम् । सर्वकालसत्त्वे जन्ममरणाद्युपपत्तिः कथमिति चेन्न । जन्म देहसम्बन्धो, मरणं देहवियोगः ।

नित्यत्वमित्यादि । एतद्विरोधिशङ्कामनूद्य परिहरति—*सर्वकालेत्यादिना* । आत्मा यदि सर्वकालवर्ती, तदा "प्रजापतिः प्रजा असृजत" "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः" "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" "यतः प्रसूता जगतः प्रसूतिस्तोयेन जीवान् विससर्ज(१) भूम्याम्" इत्यादिश्रुतिवाक्यैरुक्तमात्मनो जन्ममरणादिकं कथमुपपद्यत इत्यर्थः । *जन्मेत्यादि* । तत्रोक्तं मरणं देहवियोग इत्यर्थः । आत्मा नित्यश्चेत् सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणं कथमुपपद्येतेति चेन्न, एकत्वं हि नामरूपविभागाभावोऽतो नानुपपत्तिः । संहारदशायामात्मनोऽभावे ईश्वरास्योपादानत्वासम्भवोऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशयोः प्रसङ्गश्च । अत आत्मनित्यत्वमवश्यं स्वीकार्य्यम् । "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" "नित्यो नित्यानाम्" ।

"प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि" ।

"न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे" ॥

इत्यादय आत्मनित्यत्वप्रतिपादकाः श्रुतिस्मृत्यादयो बहुशः सन्ति ।

---

(१) व्यससर्जेति पुस्तकस्थः पाठः । व्यसृजदिति क्वचित् ।

अणुत्वं कथमिति चेत्? हृदयप्रदेशादुत्क्रमणगमनागमनानां शास्त्रेणोक्तत्वादणुत्वं भवति ।

अचिद्विलक्षणस्याजडस्यानन्दरूपस्य नित्यस्यात्मनो विभुत्वसम्भवादेवम्भूतात्मस्वरूपस्याणुत्वं कथमिति जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति—*अणुत्वमित्यादिना* । तस्योत्तरमाह—*हृदयेत्यादिना* । "हृदि ह्येवायमात्मा" इति हृदयस्थितेः, "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य" इत्युत्क्रमणस्य, "ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" इति गमनस्य, "तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण" इत्यागमनस्य च निर्दोषप्रमाणेन वेदान्तशास्त्रेण प्रतिपादितत्वात् अणुत्वं स्वीकर्त्तव्यमित्यर्थः । विभुत्वे एतत्सर्वं न सम्भवतीति भावः । सूत्रकारोऽप्यात्मनोऽणुत्वसाधनावसरे "उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्" इति उत्क्रान्त्यादिभिरेव साधितवान् । "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः"।

"वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते" ॥

"आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः"

"स्वरूपमणुमात्रं स्याज्ज्ञानानन्दैकलक्षणम् ।
त्रसरेणुप्रमाणास्ते रश्मिकोटिविभूषिताः" ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिभिरप्यात्माणुत्वं सम्प्रतिपन्नम् ।

नन्वणुर्हृदयदेशे तिष्ठति चेत्सर्वत्र शरीरे सुखदुःखे कथमनुभवतीति चेत्? न, मणिद्युमणिदीपादीनामेकदेशस्थानां प्रभा यथा सर्वत्र व्याप्नोति, तथा ज्ञानं सर्वत्र व्याप्नोत्यतो न तद्भोगविरोधः । एकस्यैककालेऽनेकशरीरपरिग्रहश्च ज्ञानव्याप्त्या ।

नन्वेवं सति सर्वशरीरव्यापिसुखदुःखानुभवः कथं घटेतेति शङ्कामनुवदति-*नन्वित्यादिना* । अयमात्माऽणुपरिमाणो हृदयप्रदेशमात्रे तिष्ठति चेत्? पादे मे वेदना, शिरसि मे वेदना, पादे मे सुखं, शिरसि मे सुखमित्यापादचूडं सर्वत्र शरीरेऽविशेषेण सुखदुःखानुभवः कथमित्यर्थः । तस्या उत्तरमाह—*नेत्यादिना* । मणिद्युमणिदीपादीनां प्रभावत्पदार्थानामेकदेशस्थानामपि प्रभा यथा सर्वत्र व्याप्नोति, तथाऽऽत्मनो हृदयप्रदेशे स्थितस्यापि तद्धर्मभूतं ज्ञानं सर्वत्र देहे व्याप्नो-

तीति सर्वत्र शरीरे सुखदुःखोपभोगस्य न काचित्प्रतिहतिरित्यर्थः। अयं च "गुणाद्वाऽऽलोकवत्" इतिसूत्रार्थः। वाशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः। आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्यावस्थितः, आलोकवत्। यथा मणिप्रभृतीनामेकदेशवर्त्तिनामालोकोऽनेकदेशव्यापी दृश्यते, तद्वद्धृदयस्थस्यात्मनो ज्ञानं सकलदेहं व्याप्य वर्त्तते। ज्ञातुः प्रभास्थानीयज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्र वृत्तिर्मणिप्रभावदुपपद्यते इति प्रथमसूत्रे स्थापितमिति अत्र भाष्यम्। एवं ज्ञानव्याप्त्या सर्वं भुङ्क्ते इत्ययमर्थो बृहदारण्यक उक्तः—"प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति, प्रज्ञया घ्राणं समारुह्य घ्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति, प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति, प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वाञ् शब्दानाप्नोति, प्रज्ञया जिह्वां समारुह्य जिह्वया सर्वान् रसानाप्नोति, प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्याप्नोति, प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति, प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनानन्दरतिं प्रज्ञां चाप्नोति, प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां सर्वा गतीराप्नोति, प्रज्ञया धियं समारुह्य धिया विज्ञानं काममाप्नोति" इत्यभिधानात्।

नन्वेकस्मिन् शरीर एवमङ्गीकारेऽपि एकस्यैवैककालेऽनेकशरीरपरिग्रहः स्वरूपव्याप्तिमन्तरा न सम्भवति इत्याशङ्कायामाह—*एकस्येत्यादि*। एकस्यानेकशरीरपरिग्रहः कालभेदेन सम्भवतीत्यतस्तद्व्यावृत्त्यर्थम्—*एककाल इति*। एककालेऽनेकदेहपरिग्रहः सौभरिप्रभृतिषु सम्प्रतिपन्नः।

अव्यक्तत्वं नाम घटपटादिग्राहिचक्षुराद्यग्राह्यत्वम्।

अव्यक्तत्वमित्यादि। छेदनादियोग्यानि घटपटादीनि वस्तूनि यैः प्रमाणैर्व्यज्यन्ते तैरयमात्मा न व्यज्यत इत्यव्यक्त इति भाष्यकारैरुक्तं, तथैवायमाह। केनापि प्रमाणेन न व्यजत इत्यव्यक्तमित्युक्तौ तु तुच्छत्वं स्यात्। अतो मानसज्ञानमात्रगम्यं न त्वैन्द्रियकज्ञानगम्यमिति भावः। अव्यक्तशब्दार्थो गत्वा गत्वोत्तरोत्तरमित्यारभ्यात्मस्वरूपवैलक्षण्यमभिदधता दिव्यसूरिणाऽपि ज्ञानमतिक्रान्तमित्यैन्द्रियकज्ञानागोचरत्वमुक्तः।

अचिन्त्यत्वं नामाचित्सजातीयतया चिन्तयितुमनर्हत्वम्।

अचिन्त्यत्वमित्यादि। यतश्छेद्यादिविसजातीयस्तत एव सर्वव-

स्तुविजातीयत्वेन तत्तत्स्वभावयुक्ततया चिन्तयितुमपि नार्ह इति भाष्य-कृतोक्तम् । अयमपि तदेव वदति । अन्यथा अचिन्त्यत्वं केनापि प्रकारेण चिन्तयितुमयोग्यत्वमित्युक्तावात्मस्वरूपविषयश्रवणमननादिवैयर्थ्यप्रसङ्गः । तस्मादचित्सजातीयताबुद्ध्यनर्हत्वमेवाचिन्त्यशब्दार्थः । एवम् "अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्" इति गीतोपनिषदाचार्य्योक्तप्रकारेणात्मस्वरूपवैलक्षण्यप्रकटनार्थमनेनाप्यत्राव्यक्तत्वाचिन्त्यत्वे उक्ते ।

निरवयवत्वं नामावयवसमुदायानात्मकत्वम् ।

निरवयवत्वमित्यादि । विज्ञानमयो विज्ञान(१)मिति चोक्तप्रकारेण ज्ञानैकाकारतयाऽचिद्वस्तुवदवयवसङ्घातात्मकत्वाभाव इत्यर्थः।

निर्विकारत्वं नामाचिद्वद्विकारत्वेन विनैकरूपतयाऽवस्थानम् ।

निर्विकारत्वमित्यादि । "अमृताक्षरं हरः" "आत्मा शुद्धोऽक्षर" इत्यक्षरशब्दवाच्यवस्तुत्वात् क्षरण(२)स्वभावतया क्षरशब्दवाच्याचिद्वद् विकारित्वं विना सदैकरूपेणावस्थानमित्यर्थः । अत एवाऽविकार्योऽयमिति श्रीगीतोपनिषदाचार्य्यः ।

एवंस्थितत्वाच्छस्त्राग्निजलवातातपप्रभृतिभिश्छेदनदहनक्लेदनशोषणादीनामयोग्यम् ।

एवंप्रकारत्वाच्छेद्यादिविसजातीयमित्याह—*एवंस्थितत्वादित्यादिना* । एवमित्यनेनाव्यक्तत्वादीनि चत्वारि निर्विकारित्वमात्रं वा परामृश्यते । *शस्त्राग्नीत्यादि* । शस्त्राग्न्यादयश्छेदनदहनादिकं यदा कुर्वन्ति, तदा तत्तद्वस्तूनि व्याप्य कुर्वन्ति । आत्मनः सर्वाचिद्वस्तुव्यापकतया ततोऽप्यत्यन्तसूक्ष्मत्वाद् व्याप्यानां स्थूलानां तेषां व्यापकं सूक्ष्ममात्मवस्तु व्याप्यविकारयितुमनर्हत्वाद् शस्त्राग्निजलवातातपादिप्रयुक्तानां छेदनदहनक्लेदनशोषणानामनर्हमित्यर्थः ।

"नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः" ॥ इति गीयते ।

आर्हता आत्मा देहपरिमाण इत्याहुः, तच्छ्रुतिवि-

(१) विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति वचनं प्रतीयते ।

(२) क्षणक्षरणेति पुस्तकस्थः पाठः ।

रुद्धम् । अनेकदेहान्परिगृह्णतां योगिनां स्वरूपस्य शैथिल्यं च प्रसज्येत ।

एवं निर्विकारस्यात्मवस्तुनः परिणामित्वं वदतामार्हतानां मतम॰ युक्तमिति दर्शयति—*आर्हता इत्यादि* । आर्हता जैनाः । ते हि पादे मे वेदनेत्यादिप्रकारेणापादचूडं देहे दुःखानुभवो देहपरिमाणत्वाभावे न सम्भवति । तस्मादात्मा स्वकर्मानुगुण्येन परिगृहीतानां गजपिपीलि॰ कादिशरीराणामनुरूपं परिणम्य, तत्तद्देहपरिमाणो भवतीति वदन्ति । तदेवाह—*देहपरिमाण इत्याहुरिति* । तन्निराकरोति—*तदित्यादिना* अत्रानेन विवक्षिता श्रुतिः "अमृताक्षरं हरः" इत्यात्मनो निर्विकारत्वप्र॰ तिपादिका । आत्मा देहपरिमाण इति पक्षो निर्विकार आत्मेति श्रुत्या बाधित इति तत्त्वशेखरे स्वयमुक्तत्वात् । "एषोऽणुरात्मा" "बालाग्रशत॰ भागस्य" इत्यादिश्रुतयो देहपरिमाणपक्षबाधिका अत्र विवक्षिता इत्यपि वदन्ति । एतद्विषये दूषणान्तरमाह—*अनेकदेहानित्यादिना* । देहपरि॰ माणपक्षे सांसिद्धयोगानां सौभरिप्रभृतीनामेककालेऽनेकदेहान् परिगृ॰ ह्णतां स्वस्वरूपमनेकधा कृत्वा तत्तद्देहपरिग्रहप्रसङ्गः । यद्वा, परका॰ यप्रवेशमुखेनानेकशरीराणि परिगृह्णतां योगिनां स्वरूपस्य स्थूलशरीरं त्यक्त्वा ततः सूक्ष्मशरीरपरिग्रहसमये तस्य सर्वस्यावकाशाभावाच्छै॰ थिल्यं स्यादित्यर्थः । एवं चात्माऽकात्स्न्र्यमितिसूत्रोक्तप्रकारेणाल्पमह॰ त्परिमाणानि गजपिपीलिकाऽऽदिशरीराणि स्वकर्मानुगुणं परिगृह्णतां गजशरीरं त्यक्त्वा पिपीलिकाशरीरपरिग्रहसमये गजशरीरपरिमाणस्य स्वरूपस्य पिपीलिकाशरीरेऽवकाशाभावाच्छैथिल्यं स्यादिति योजना तु योगिनां स्वरूपस्येत्युक्त्याऽत्रास्य नाभिप्रेता ।

ज्ञानाश्रयत्वं नाम ज्ञानस्याधारत्वम् ।

ज्ञानाश्रयत्वमित्यादि । ज्ञानं नाम स्वसत्तामात्रेण स्वाश्रय (१)स्व॰ परव्यवहारहेतुरात्मधर्मः । अस्यात्मन आधारत्वं च दीपप्रभयोरुभयोर॰ पि तेजोद्रव्यत्वेऽपि दीपस्य प्रभाऽऽश्रयत्ववदात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि स्वधर्मभूतस्य यथा पृथक्स्थित्युपलम्भौ न स्यातां, तथा तदाधारत्वम् । "अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा" "मनसैवैतान्कामान् पश्यन् रमते" "न पश्यो मृत्युं पश्यति" "विज्ञातारमरे केन विजानीयात् जा॰ नात्येवायं पुरुषः" "एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा

(१) स्वाश्रयस्य स्वपरेति पुस्तके पाठः ।

कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः" "एवमेवास्य परिद्रष्टुः" इत्यादिश्रुत्यादिभिरात्मनो ज्ञातृत्वं सिद्धम्।

आत्मा ज्ञानानाधारो ज्ञानमात्रमिति चेत्? अहं ज्ञानमित्येव प्रतिसन्दधीत न त्वहं जानामीति।

एवंभूतस्यात्मनो ज्ञातृत्वमनङ्गीकृत्य ज्ञानमात्रमात्मेति वदतां बौद्धादीनां मतं निराकर्तुं तन्मतमुत्क्षिपति—*आत्मेत्यादिना*। अहमिदं जानामीति प्रत्यक्षेण तन्निराकरोति-*अहमित्यादिना*। आत्मनो ज्ञानाश्रयत्वं विना केवलज्ञानस्वरूपत्वं चेत्? अहं ज्ञानमिति स्वात्मानं ज्ञानत्वेनैव प्रतिसन्दधीत न त्वहमिदं जानामीति ज्ञातृत्वेनेत्यर्थः। अमुमर्थमहं जानामीत्युक्तौ विषयग्राहिणः कस्यचिज्ज्ञानस्य कश्चिदाश्रय इति ज्ञायते। एवमात्मनो ज्ञातृत्वं प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्बाधितमिति भावः।

"अहमिदमभिवेद्मीत्यात्मविद्याविभेदे
स्फुरति यदि तदैक्यं बाह्यमप्येवमस्तु"।

इति हि भट्टार्योऽपि बौद्धमतं निराचकार।

ज्ञातेत्युक्तौ कर्त्ता भोक्ता चेत्युक्तः, कर्तृत्वभोक्तृत्वे ज्ञानावस्थाविशेषौ।

ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वानां त्रयाणां वक्तव्यत्वेऽपि ज्ञानाश्रय इति ज्ञातृत्वमात्रस्याभिधानमन्ययोरनभिधानं च कथं युज्यत इति शङ्कायामाह-*ज्ञातेत्यादि*। एवं प्रतिज्ञामात्रमयुक्तमिति तत्र हेतुमाह-*कर्तृत्वेत्यादिना*।

हेयोपादेयविज्ञानमूलं ज्ञातृत्वमात्मनः।
तत्तत्प्रहाणोपादानचिकीर्षाकर्तृताश्रयाः॥

इत्युक्तप्रकारेणात्मनो ज्ञातृत्वं हेयोपादेयप्रतिपत्तेर्हेतुः। तत्तद्धेयपरित्यागोपादेयपरिग्रहयोश्चिकीर्षा कर्तृत्वमूला। कर्त्तुर्हि चिकीर्षा जायते, सा च चिकीर्षा ज्ञानावस्थाविशेषः। तया सह कर्तृत्वस्य प्रत्यासत्तिं दृष्ट्वा कर्तृत्वं ज्ञानावस्थाविशेष इत्युपचारः कृतः। अन्यथा कर्तृत्वस्य क्रियाऽऽश्रयत्वरूपत्वात् तज्ज्ञानावस्थाविशेष इति मुख्योक्तिर्न सम्भवति। क्रिया हि नाम जानाति इच्छति यतते करोतीत्यत्र ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानन्तरभाविनी प्रवृत्तिरूपा, तदाश्रयत्वं कर्तृत्वम्। तच्च ज्ञानावस्थाविशेष इत्यौपचारिकप्रयोगो वक्तव्यः। अथ भोक्तृत्वं नाम भोगाश्रयत्वम्। भोगश्च सुखदुःखरूपानुभवज्ञानम्, तज्ज्ञानावस्थाविशेष एव। तदाश्रयत्वस्य ज्ञानावस्थाविशेषत्वोक्तिश्चौपचारिक्येव। एवं ज्ञानस्य

तस्य च विद्यमानप्रत्यासत्त्या तदैक्यकथनसम्भवात्, ज्ञातृत्वोक्त्यैव कर्तृत्वभोक्तृत्वे चोक्ते इत्यत्र न कोऽपि विरोधः।

केचिद् गुणानामेव कर्तृत्वं नात्मन इति वदन्ति, तदाऽस्य शास्त्रवश्यत्वं भोक्तृत्वं च न स्यात्।

एवमात्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वं नास्ति, किन्तु प्रकृतेरेव तदिति वदतः सांख्यान् प्रतिक्षिपति–*केचिदित्यादिना*। केचिदित्यनेन तेषु स्यानादरो ज्ञायते। *गुणानामिति*। गुणाः प्रकृतिश्चेति तन्मते भेदो नास्ति, तस्मात्प्रकृतेरेवेत्यत्र गुणानामेवेत्युक्तम्। मूलप्रकृतिर्नाम— सुखदुःखमोहात्मकानि लाघवप्रकाशचलनोपष्टम्भनगौरवावरणकार्याण्यतीन्द्रियाणि कार्य्यैकनिरूपणविवेकान्यन्यूनानतिरेकाणि समतानुपेतानि सत्त्वरजस्तमांसि द्रव्याणि इति तेषां सिद्धान्तः। तथा च प्रकृतेरेव कर्तृत्वं नात्मन इत्यर्थः। अत्र कठवल्ल्यां "न जायते म्रियते वा" इत्यादिनाऽऽत्मनो जन्ममरणादिप्रकृतिधर्मान् प्रतिषिध्य

"हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते"॥

इति हननादिक्रियासु कर्तृत्वनिषेधात्।

श्रीगीतायां च सर्वेश्वरेण—

"नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति"।
"कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते"॥

इति स्वयमेवोक्तत्वात्। एवमध्यात्मशास्त्रेषु आत्मनो भोक्तृत्वस्य गुणानां कर्तृत्वस्य चाभिधानात् कर्तृत्वं प्रकृतेरेवात्मनस्तु न कर्तृत्वमपि तु भोक्तृत्वमेवेति ते वदन्ति।

तन्निराकरोति–*तदेत्यादिना*। यदि प्रकृतेरेव कर्तृत्वं नात्मनस्तदाऽस्य विधिनिषेधरूपशास्त्राधिकारितया तद्वश्यत्वं विहितनिषिद्धकरणप्रयुक्तसुखदुःखरूपफलभोक्तृत्वं च न स्यादित्यर्थः। चेतनस्याकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः "शास्त्रफलं प्रयोक्तरि" "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" इत्युक्तम्। "स्वर्गकामो यजेत" "मुमुक्षुर्ब्रह्मोपासीत" इति स्वर्गमोक्षादिफलभोक्ता हि कर्तृत्वेन शास्त्रेण नियुज्यते। तस्मात्फलभोक्त्रैव कर्त्रा भवितव्यम्। अचेतनस्यैव यदि कर्तृत्वं तदा चेतनमधिकृत्य विधिर्न सम्भवति। शासनाच्छास्त्रमुच्यते। शासनं प्रवर्तनम्। शास्त्रस्य प्रवर्त्तकत्वं बोधजननद्वारा अचेतनस्य प्रधानस्य बोधोत्पादनं न सम्भवति।

अतः शास्त्रस्यार्थवत्त्वे भोक्तुश्चेतनस्यैव कर्तृत्वं वक्तव्यम्। एतत्सर्वं अभिप्रेत्य तदाऽस्य शास्त्रवद्यत्वं भोक्तृत्वं च न स्यादित्युक्तम्।

सांसारिकप्रवृत्तिषु कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमपि तु गुणसंसर्गकृतम् । कर्तृत्वं चेश्वराधीनम् ।

तर्हि कर्तृत्वं सर्वमस्य स्वरूपप्रयुक्तं किमित्याशङ्कायामाह–*सांसारिकेत्यादि* । सांसारिकप्रवृत्तयः स्वयपानादिभोगानुद्दिश्य क्रियमाणाः स्वव्यापाराः, तत्र कर्तृत्वमौपाधिकत्वात्स्वरूपप्रयुक्तं न भवतीत्यर्थः । तर्हि तदस्य किंप्रयुक्तमित्यत आह–*गुणेत्यादि* । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तेषां संसर्गेण भवतीत्यर्थः ।

"प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते" ॥

इति गीतायाम् । एतत्सर्वं "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" इतिसूत्रव्याख्याने पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपेण भाष्यकृद्विस्तरेण स्वयमवोचत् । एवं सांख्यपक्षं निराकृत्यात्मनः कर्तृत्वं प्रसाधितम् ।

एतच्च किं स्वायत्तं किं वा परायत्तमित्याशङ्कायामाह–*कर्तृत्वं चेत्यादि* । इदञ्चात्मनः कर्तृत्वं न स्वाधीनमपि त्वीश्वराधीनमित्यर्थः । "परात्तु तच्छ्रुतेः" इतिवेदान्तसूत्रेणात्मनः कर्तृत्वं परायत्तमिति श्रुतिसिद्धमित्युक्तम्। शास्त्रार्थवत्त्वाय कर्तृत्वमात्मधर्म इति स्वीकर्तव्यम्। तस्य कर्तृधर्मभूतानां ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां भगवदधीनत्वात् तेषां ज्ञानादीनां भगवदनुमतिं विना क्रियाहेतुत्वासम्भवात्, अस्य कर्तृत्वमीश्वराधीनमित्युच्यते । एतद्बुद्धिपूर्वमप्रयत्नमपेक्ष्येश्वरेणानुमतिकरणात्तत्क्रियानिबन्धनानि पुण्यपापान्यपि चेतनस्यैवेति विवरणे कृष्णपादैरुक्तम् । कर्तृत्वस्य परमात्माधीनत्वेऽपि विधिनिषेधवाक्यानां न वैयर्थ्यं "कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य" इति परिहृतत्वात् । अयमर्थः–विधिनिषेधानां वैयर्थ्याप्रसक्तये चेतनकृतप्रथमप्रयत्नमपेक्ष्येश्वरः प्रवर्तयतीति । तथा हि, सर्वेषां चेतनानां ज्ञातृत्वस्य स्वभावत्वात् सामान्येन प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यत्वमस्ति । एवंभूतस्वरूपनिर्वाहायेश्वरोऽन्तरात्मतया तिष्ठति, तदाहितस्वरूपशक्तिश्चेतनस्तत्तत्पदार्थेषूत्पन्नज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नो वर्तते, तत्र मध्यस्थत्वादुदासीनवद्वर्तमानः परमात्मा तेषां चेतनानां पूर्ववासनाऽनुरूपायां विधिनिषेधप्रवृत्तावनुमत्यनादराभ्यां युक्तविहितेष्वनुग्रहं निषिद्धेषु निग्रहं च कुर्वन्ननुग्रहात्मकस्य पुण्यस्य फलं सुखं

निग्रहात्मकस्य पापस्य फलं दुःखं च तत्तच्चेतनानां ददाति । अमुमर्थमभियुक्ता अपि वदन्ति—

"आदावीश्वरदत्तयैव पुरुषः स्वातन्त्र्यशक्त्या स्वयं
तत्तज्ज्ञानचिकीर्षणप्रयतनान्युत्पादयन् वर्तते ।
तत्रोपेक्ष्य ततोऽनुमत्य विदधत्तन्निग्रहानुग्रहौ
तत्तत्कर्मफलं प्रयच्छति ततः सर्वस्य पुंसो हरिः" ॥ इति ।

आदौ सर्वनियन्त्रा सर्वान्तर्यामिणा सर्वेश्वरेण स्वस्योत्पाद्य दत्तया ज्ञातृत्वरूपया शक्त्याऽयं पुरुषः स्वयमेव तत्तद्विषयेषु ज्ञानचिकीर्षाप्रयतनानि कुर्वंस्तिष्ठति, तत्राशास्त्रीयेषूपेक्षां शास्त्रीयेष्वनुमतिं च कृत्वा तत्तद्विषयेषु निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् तत्तत्कर्मफलं च सर्वेश्वरो ददातीत्यर्थः । एवं सर्वप्रवृत्तिषु चेतनस्य प्रथमप्रयत्नमपेक्ष्य परमात्मा प्रवर्त्तयतीत्युक्तमित्यादिना दीपप्रकाशे वादिकेसरिभिरुक्ता अर्था अत्रानुसन्धेयाः । ननु तर्हि "एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषति" इत्युन्निनीषयाऽधोनिनीषया च सर्वेश्वरः स्वयमेव साध्वसाधुकर्माणि कारयतीति कथमुपपद्यत इति चेत् ? न, इदं न सर्वसाधारणं किन्तु यः पुरुषो भगवद्विषयेऽतिमात्रानुकूल्ये व्यवस्थितः प्रवर्त्तते, तस्य भगवान्स्वयमेव स्वप्राप्त्युपायेष्वतिकल्याणेषु कर्मसु रुचिमुत्पादयति, यस्त्वतिमात्रप्रातिकूल्ये व्यवस्थितः प्रवर्त्तते तस्य स्वप्राप्तिविरोधिष्वधोगतिसाधनेषु कर्मसु सङ्गं कारयति इति एतच्छ्रुतिवाक्यार्थः । अमुमर्थं सर्वेश्वरः स्वयमेवाह—

"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ इत्यारभ्य—
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता" ॥ इति ।
"असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम् । इत्यारभ्य-
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः" ॥

इत्यन्तं तेषां प्रातिकूल्यातिशयमुक्त्वा-

"तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु" ॥

इति चोक्तत्वात् । तस्मादनुमन्तृत्वमेव सर्वसाधारणं, प्रयोजकत्वं

विशेषविषयमित्येव स्वीकार्य्यम् । "कृतप्रयत्नापेक्षस्तु" इतिसूत्रव्याख्याने एतत्सर्वं भाष्यकृता स्वयमेवोक्तम् । एतत्सर्वमभिप्रेत्य कर्तृत्वमीश्वराधीनमित्युक्तम् ।

एवमेतावता ज्ञानाश्रयत्वं नाम ज्ञानस्याधारत्वमिति प्रथममात्मनो ज्ञातृत्वमुक्त्वा ज्ञानमात्रमात्मेति वादिनो निराकृत्य ज्ञातृत्वकथनानन्तरं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वक्तव्यतया तदुभयमपि ज्ञातृत्वबलेन स्वत एवोक्तमिति दर्शयित्वा गुणस्यैव कर्तृत्वं नात्मन इतिवादिनो निराकृत्यात्मनः कर्तृत्वं स्थापयित्वा तत्र कर्तृत्वे स्वरूपाप्रयुक्तांशमस्य तदागमनहेतुं चोक्त्वा एवंभूतमात्मनः कर्तृत्वं स्वसर्वावस्थायामपीश्वराधीनमित्युक्त्वा न्यगमयत् । एतत्सर्वमात्मनो ज्ञानाश्रयत्वकथनेनार्थात्सङ्गतम् ।

ज्ञानाश्रयश्चेदयं शास्त्रेषु ज्ञानत्वेन कथन्निर्दिश्यते । ज्ञानेन विनाऽस्य प्रकाशात् ज्ञानस्य सारभूतगुणत्वेन निरूपकधर्मतया तथा निर्दिश्यते ।

नन्वेवमात्मा ज्ञानाश्रयश्चेत् "यो विज्ञाने तिष्ठन्, विज्ञानमयः, विज्ञानं यज्ञं तनुते" इति ।

"ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।
ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः" ॥

"विज्ञानं परमार्थो हि द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः" इति शास्त्रेष्वयं ज्ञानमिति कथमुच्यत इति जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति—*ज्ञानाश्रयश्चेदित्यादिना* । शास्त्रेष्वेवंनिर्देशस्य मूलमाह-*ज्ञानेनेत्यादिना*। ज्ञानस्य स्वाश्रयं प्रति स्वयंप्रकाशत्ववज्ज्ञाननिरपेक्षमात्मनोऽपि स्वं प्रति स्वयंप्रकाशत्वाज्ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयस्य सारभूतगुणत्वात् स्वरूपानुबन्धित्वेन स्वरूपनिरूपकधर्मत्वात् तथा निर्दिश्यत इत्यर्थः । अयमर्थः "तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्" "यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्" इति सूत्रव्याख्यासुक्तः । ज्ञानमात्रव्यपदेशस्तु ज्ञानस्य प्रधानगुणत्वात् स्वरूपानुबन्धित्वेन स्वरूपनिरूपकगुणत्वाज्ज्ञानवत्स्वयंप्रकाशत्वाच्चोपपद्यते इति दीपे भाष्यकारैरुक्तम् ।

नियाम्यत्वं नामेश्वरबुद्ध्यधीनसकलव्यापारत्वम् ।

नियाम्यत्वमित्यादिना । "य आत्मनि तिष्ठन् य आत्मानमन्तरो यमयति स ते आत्मान्तर्याम्यमृत" इत्याद्युक्तप्रकारेणान्तरात्मतया नियमनस्येश्वरस्य सर्वकालीनत्वात् इदमात्मवस्तु तस्य नियाम्यं भवति । शरीरस्य सकलप्रवृत्तयोऽपि यथा शरीरिणो बुद्ध्यधीना भवन्ति, तथा

शरीरभूतस्यात्मवस्तुनः सकलव्यापारा अपि शरीरिणः परमात्मनो बुद्ध्यधीना भवन्तीति भावः। एवं तच्छरीरतया तदधीनसकलप्रवृत्तिकत्वेऽपि अचेतनशरीरवत् स्वयं किञ्चित्प्रवृत्तिङ्कर्त्तुमसामर्थ्याभावाज् ज्ञातृत्वभोक्तृत्वस्वाभाविकधर्मकत्वेन ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नपूर्वकप्रवृत्तिक्षमत्वात् सकलप्रवृत्तिष्वद्यस्य प्रथमप्रयत्नमपेक्ष्येश्वरेणानुमतिदानाच्च विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यम्। एतत्प्रवृत्तिमूलयोरीश्वरेण क्रियमाणयोर्निग्रहानुग्रहयोस्तदनुगुणफलप्रदानस्य च न विरोध इत्ययमर्थः प्रागुक्तः।

धार्यत्वं नाम तत्स्वरूपसङ्कल्पव्यतिरेकप्रयुक्तस्वसत्ताव्यतिरेकयोग्यत्वम्।

धार्यत्वमित्यादि। "एष सेतुर्विधरणः" "तत्सर्वं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम्" "एवमेव चास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वं एवात्मानःसमर्पिताः" "एतस्य वा अक्षरस्य शासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इत्याद्युक्तप्रकारेणेश्वरस्य सकलचेतनानामपि धारकत्वात् एतदात्मवस्तुनो धार्यत्वात् स्वस्य नियमेन धारकस्य सत्ताहेतोस्तस्य दिव्यात्मस्वरूपस्य एतत्स्वरूपाश्रयत्वस्य सत्ताऽनुवृत्तिरूपस्थितेश्च हेतोस्तस्य नित्येच्छाकार्य्यस्य नित्यसङ्कल्पस्य च व्यतिरेके स्वसत्ताहानिसम्भवात्त्वमित्यर्थः। एवं धार्यवस्तूनि स्वरूपसङ्कल्पाभ्यां धत्त इत्ययमर्थोऽभियुक्तैरपि विस्तरेण प्रतिपादितः। तथा हि, ईश्वरः स्वस्वरूपनिरूपकधर्माणां निरूपितस्वरूपविशेषणानां गुणानामिव स्वव्यतिरिक्तसमस्तद्रव्याणामप्यव्यवधानेन स्वरूपेण धारको भवति, तत्तद्द्रव्याश्रितगुणानां तत्तद्द्रव्यद्वारा धारको भवति, जीवैर्ध्रियमाणानां शरीराणां जीवद्वाराधारक इति केचिदाचार्या वदन्ति। जीवान् द्वारीकृत्य स्वरूपेण च धारको भवतीति केचिदाचार्या वदन्ति। एवं सर्वेषामप्याश्रयापेक्षयाऽपृथक्सिद्धविशेषणत्वादेतेषां सत्ताऽऽदय आश्रयसत्ताऽधीनाः, सर्ववस्तूनां सत्तायाः सङ्कल्पाधीनत्वं नाम अनित्यानामनित्येच्छाऽधीनोत्पत्तिकत्वं नित्यानां नित्येच्छाऽधीनसिद्धिकत्वम्। अमुमर्थम् "इच्छात एव तव विश्वपदार्थसत्ता" इति श्लोकेनाभियुक्ता विवेचितवन्तः। एतेन सर्वेषामपि सत्ताऽनुवृत्तिरूपायाः स्थितेरीश्वरेच्छाऽधीनत्वात् सर्वमपीश्वरसङ्कल्पाश्रितमित्युक्तं गुरुद्रव्याणि सङ्कल्पेन धृतानीति शास्त्रेणोच्यते—

"द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः।
वासुदेवस्य वीर्य्येण विधृतानि महात्मनः"॥

इत्युक्तप्रकारेण क्वचिद्देशविशेषे प्रच्युतिस्थापनमपेक्ष्य एवमिच्छाऽ-

धीनसत्तास्थितिप्रवृत्तिकानां वस्तूनां परमात्मस्वरूपेण किं क्रियत इति चेत्परमात्मन इच्छा एतानि परमात्मस्वरूपाश्रितानि करोति । एवं सर्वाण्यपि वस्तूनीश्वरस्वरूपाधीनानीश्वरेच्छाऽधीनानि तिष्ठन्ति । लोकेऽपि शरीरं शरीरिणः स्वरूपाश्रयं सङ्कल्पाश्रयं च पश्यामः । एतदवस्थानकाले विद्यमानत्वात् एतद्वियोगकाले नष्टत्वात्स्वरूपाश्रयम् । अयमर्थः सङ्कल्पशून्यसुषुप्त्याद्यवस्थासु सुविशदजागरादिदशासु सङ्कल्पेनाप्रच्युतिधारणे सङ्कल्पाश्रितमित्युक्तमिति रहस्यत्रयसारे प्रतिपादितत्वात् ।

शेषत्वं नाम चन्दनकुसुमताम्बूलादिवत्तस्येष्टविनियोगार्हत्वम् । इदं च गृहक्षेत्रपुत्रकलत्रादिवत्पृथक्स्थित्यादीनां योग्यं न भवति, किन्तु शरीरवत्तद्योग्यं भवति ।

शेषत्वमित्यादि । चन्दनकुसुमादिपदार्थानां यथास्वार्थतालेशोऽपि नास्ति, लिम्पतो दधतश्चोपयोगः । स्वार्थं विनियुञ्जानः स्वाभिमतानां दद्यात्तथा यथेष्टविनियोगार्हत्वं भवति । तथा चेतनवस्तुत्वेऽपि स्वप्रयोजनगन्धो नास्ति स्वस्य स्वरूपस्वभाववैलक्षण्यादिभिः सर्वैरपि हि शेषिणो(१)ऽतिशयकरत्वम् । विनियोगदशायां,स्वयं स्वार्थं विनियुज्य काद(२)दासानां मां दासं कुर्वन् विमल इत्युक्तप्रकारेण स्वाभिमतानामप्युपयुक्तं कुर्यात् तथा यथेष्टविनियोगार्हत्वमित्यर्थः । अचिद्द्रव्यस्य चिद्द्रव्यदृष्टान्तत्वाभिधानं पारतन्त्र्यातिशयद्योतनार्थम् । आत्मस्वरूपयाथात्म्यस्यैतादृशत्वात्प्राप्यरूपनिष्कर्षकरणावसरे स्वार्थमेव मां स्वीकुर्विति दिव्यसूरिभिरुक्तम् । 'परगताऽतिशयाधानेच्छयैवोपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपं स शेषः, परः शेषी'इति शेषशेषित्वलक्षणं भाष्यकारैरुक्तम् । एतल्लक्षणवाक्यमनुसृत्य—

"इच्छया यदुपादेयं यस्यातिशयसिद्धये ।
उभयानुमयैकैकजुषा तौ शेषशेषिणौ" ॥

इति शेषशेषिलक्षणमभियुक्ता अप्यवदन् ।

"यथेष्टं विनियोगार्हः शेषशब्देन कथ्यते ।
ईश्वरेण जगत्सर्वं यथेष्टं विनियुज्यते" ॥

---

(१) विशेषिणोऽतिशयकरत्वमिति पुस्तकस्थः पाठः ।
(२) वियुक्त्वा—इति पुस्तके पाठः ।

इत्युक्तत्वाद् शेषत्वं यथेष्टं विनियोगार्हत्वमिति शास्त्रसिद्धम्। एव-मीश्वरविषये आत्मनः शेषत्वं, 'यस्यास्मि न तमन्तरेमि'(१)।

"परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते"।

"दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः।

नान्यथा लक्षणं तेषां बन्धे मोक्षे तथैव च"॥

"स्वोज्जीवनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृहा यदि।

आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मर"॥

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिभिरुक्तम्। कस्यचिद् गृहक्षेत्रादीनां शरीरस्य च शेषत्वेऽपि गृहक्षेत्रादयः पृथक्स्थित्यादेरर्हाः शरीरं तदनर्हं दृश्यते। इदमात्मवस्त्वीश्वरस्य शेषं कथमिति शङ्कायामाह-*इदं चेत्यादि*। इदमेवमीश्वरशेषतयोक्तमात्मवस्तु, गृहक्षेत्रकलत्रादीत्यत्रादिशब्देन धनधान्याश्रामदासदासीवर्गा उच्यन्ते। पृथक्सिद्ध्यादीनां योग्यं न भवतीत्यत्र पृथक्सिद्धिर्नाम सहोपलम्भनियमं विना शेषिणं विहाय सिद्धिः। आदिशब्देनानेकसाधारण्यमुच्यते। गृहक्षेत्रदासदासीप्रभृतयः पितृपुत्रज्येष्ठकनिष्ठादीनां साधारणशेषाः। पुत्रो मातापितृपितृव्यादीनां साधारणशेषः। कलत्रं च—

"सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः।

तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुर्यस्ते मनुष्यजाः"॥

इति पाणिग्रहणानन्तरं सोमादीनां शेषतयाऽभिहितत्वादनेकसाधारणं भवति। एतद्विलक्षणं शरीरवत्तदयोग्यत्वं नाम अपृथक्सिद्धानन्यसाधारणशरीरवत्पृथक्सिद्ध्यादीनामनर्हत्वम्। पृथक्स्थित्यादीनामिति पाठे आदिशब्देन पृथगुपलम्भ उच्यते। तदानीमपि गृहक्षेत्रकलत्रादिवत्पृथक्स्थितेः पृथगुपलम्भस्य च योग्यत्वं विना शरीरवत्तदुभयानर्हत्वमिति हृदयम्। अथमेवात्मशरीरभावः पृथक्सिद्ध्यनर्हाधाराधेयभावो नियन्तृनियाम्यभावः शेषशेषिभाव इति, यस्य चेतनस्य यद् द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यं तच्छेषतैकस्वरूपम्। तत् तस्य शरीरमिति च वेदार्थसङ्ग्रहे श्रीभाष्ये चात्मशरीरभावलक्षणतया भाष्यकारैरुक्तम्। नियन्तृनियाम्यभाव आधाराधेयभावः शेषशेषिभाव इत्येतत्त्रयमत्रोक्तम्। अतो "यस्यात्मा शरीरं" "यस्याक्षरं शरीरम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धमात्मनः परमात्मनः शरीरत्वमर्थादुक्तम्। एवमात्मस्वरूपशोधनं कृतम्।

---

(१) यस्यास्मिनतमन्तरेमीति पुस्तके पाठः।

आत्मस्वरूपं च बद्धमुक्तानित्यभेदेन त्रिविधम् । बद्धा इत्युच्यन्ते संसारिणः । मुक्ता निवृत्तसंसाराः । नित्या इत्युच्यन्ते कदाऽपि संसारमप्राप्ताः शेषशेषाशनादयः ।

एवंभूतात्मस्वरूपस्यानाद्यचित्सम्बन्धतद्वियोगतदनन्वयैर्बद्धमुक्तनित्यरूपेण त्रैविध्यमाह-*आत्मस्वरूपं चेत्यादिना* । तत्र बद्धाः के इत्याकाङ्क्षायामाह-*बद्धा इत्यादि* । ते च तिलतैलवद्दारुवह्निवद्दुर्विवेचगुणत्रयात्मकानादिभगवन्मायाऽतिरोहितस्वरूपा अनाद्यविद्यासञ्चितानन्तपुण्यपापरूपकर्मवेष्टितास्तत्तत्कर्मानुगुणविविधविचित्रदेवादिरूपदेहविशेषप्रविष्टास्तत्तद्देहेष्वहंबुद्धिं देहानुबन्धिषु ममताबुद्धिं च कुर्वाणा दुर्वासनारुचिविवशाः स्वस्वकर्मानुगुणसुखदुःखपरम्परामनुभवन्तः ।

ननु मुक्ताः के इत्याकाङ्क्षायामाह-*मुक्ता इत्यादि* । ते चानादिकर्मप्रवाहप्रयुक्ते संसारसम्बन्धे वर्त्तमाने मोक्षरुचिप्रतिबन्धके कर्मविशेषेऽनुभवेन वा सामान्येनानुष्ठितैः प्रायश्चित्तकर्मभिर्वाऽनभिसंहितफलैरत्युत्कटैः प्रामादिकपुण्यैर्वा नष्टे तेन हेतुना जायमानदशायां भगवत्कटाक्षेण जातेन सत्त्वोद्रेकेण मोक्षरुचौ जातायां सद्गुरुसमाश्रयणसम्प्राप्तवेदान्तवेद्यपरब्रह्मज्ञानात्तत्प्राप्तिरूपमोक्षसिद्ध्यर्थं स्ववर्णाश्रमोचितानि कर्माणि फलसङ्गकर्तृत्वत्यागपूर्वकमनुष्ठाय "धर्मेण पापमपनुदति" "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते" इत्युक्तप्रकारेण तादृशसत्कर्मानुष्ठानेन ज्ञानोत्पत्तिविरोधिप्राचीनकर्मक्षये सति निर्मले चान्तःकरणे भगवदेकालम्बिनि सम्यग्ज्ञाने चोदिते अनन्तरम्—

"जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते" ॥

इत्युक्तप्रकारेण बहुतरजन्मसाध्यकर्मज्ञानाभ्यामुत्पन्नतैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपभक्तिमूलभगवत्प्रसादेन वा स्वीयनिर्हेतुकसौहार्दविशेषेण यादृच्छिकसुकृतपरम्पराः कल्पयित्वा(१) तद्धेतुकं विशेषकटाक्षकं कृत्वाऽनन्तरमद्वेषमुत्पाद्याभिमुख्यं जनयित्वा सात्त्विकसम्भाषणं कारयित्वा तन्मार्गेण सदाचार्यैः समाश्रयणं कारयित्वा तन्मार्गेण वा स्वीयविशेषकटाक्षेण वा तत्त्वज्ञानमुत्पाद्य महाविश्वासपूर्वकं स्वचरणावेवोपायावित्यध्यवसाये स्थापयतो भगवत आकस्मिककृपयोपायान्तरविषये दुष्करत्वादिबुद्धिमूलकप्रपदनमूलकभगवत्प्र-

(१) कल्पित्वा तद्धेतुकं विशेषकटाक्षकमिति पुस्तके पाठः ।

त्वेन वा सांसारिकसकलदुरितेषु निवृत्तेष्वाविर्भूतस्वरूपा भगवत्कैङ्कर्यैकभोगाश्चेतनाः। अविशेषेण निवृत्तसंसारबन्धानामेव मुक्ता इत्यभिधानात्, भगवदनुभवे रुचिं विना तत्समाश्रयणं कृत्वा संसारनिवृत्तिं कृत्वा देशविशेषं गत्वा स्वस्वरूपानुभवं कुर्वाणाः केवला अप्युच्यन्ते।

अथ नित्याः क इत्याकाङ्क्षायामाह—*नित्या इत्यादिना*। कदाऽपि संसारमप्राप्ता इत्युक्त्या मुक्ता व्यावर्त्यन्ते। ते हि निवृत्तसंसाराः। एते ह्यस्पृष्टसंसारगन्धाः "अहतसहजदास्याः सूरिणः(१) ध्वस्तगन्धा विमलचरमदेहा" इति भट्टार्याः। "नित्यो नित्यानां, ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" इत्युक्तप्रकारेणात्मस्वरूपस्य नित्यत्वेऽपि "असन्नेव" इत्युक्तिः, "सन्तमेनम्" इत्युक्तिश्च भगवद्विषयज्ञानराहित्यसाहित्याभ्यां खलु तस्मादेतेषां नित्यत्वाभिधानं भगवज्ज्ञानस्य कदाऽपि सङ्कोचाभावादिति स्वीकर्त्तव्यम्। अत एव "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः" इति "यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः" इति च श्रुतिरेतान् श्लाघते। भाष्यकारश्चैतेषां वैभवं स्वच्छन्दानुवृत्तीत्यादिभिर्गद्ये विस्तरेणावोचत्। अतः कदाऽपि संसारमप्राप्ता इत्यनेनैतेषां सर्वोऽपि विभव उक्तः। अशेषशेषवृत्तिष्वप्यन्वितत्वात्कैङ्कर्यपराणां सर्वेषां प्रधानत्वाच्चानन्तः शेष इत्युच्यते।

"निवासशय्यासनपादुकांशुकोपधानवर्षातपवारणादिभिः।
शरीरभेदैस्तव शेषतां गतैर्यथोचितं शेष इतीर्य्यते जनैः"॥

इति यामुनाचार्य्यैरुक्तम्। इतरतदीयवदनियमं विना सर्वेश्वरभुक्तशेषं विना किञ्चिदपि न भुङ्क्ते इति नियमेन सेनानीश्शेषाशन इति निरूप्यते। "त्वदीयभुक्तोज्झितशेषभोजिना" इति यामुनाचार्य्याः, "वनाद्रिनाथस्य सुसुन्दरस्य वै प्रभुक्तशिष्टाश्यथ सैन्यसत्पतिः" इति कूरेशाः। आदिशब्देन "शेषशेषाशनगरुडप्रमुखनानाविधानन्तपरिजनपरिचारिकापरिचरितचरणयुगल" इत्युक्तप्रकारेण भगवत्कैङ्कर्यैकभोगा वैनतेयप्रमुखा नित्यसिद्धा उच्यन्ते।

जलस्याग्निसंसृष्टस्थालीसंसर्गेण यथौष्ण्यशब्दादयो जायन्ते। तथाऽऽत्मनोऽचित्सम्बन्धेनाविद्याकर्म्मवासनारुचयो जायन्ते। अचिन्निवृत्तावविद्यादयो निवर्त्तन्त इति वदन्ति।

---

(१) सूरिशब्द इदन्तवदिन्नन्तोऽपि।

पूर्वोक्तस्वरूपवैलक्षण्यवत आत्मनो विद्यादिदोषसम्बन्धस्य को वा हेतुरित्याकाङ्क्षायां तद्धेतुं सदृष्टान्तमाह—*जलस्येत्यादिना*। स्वभावत एव निर्विकारस्य शीतलस्य जलस्याग्निना संसृष्टायाः स्थाल्याः संसर्गेणौष्ण्याद्यञ्शोद्रेकरूपविकारा जायन्ते । तथा स्वतो ज्ञानानन्दामलस्वरूपस्यात्मनो गुणत्रयाचित्सम्बन्धेनाविद्याकर्मवासनारुचयो जायन्त इत्यर्थः । अस्यानुजोऽप्याचार्य्यहृदयेऽविद्याकारणमनाद्यचित्सम्बन्ध इत्यवोचत् । एवं श्रीविष्णुपुराणे—

"निर्वाणमय एवात्मा ज्ञानानन्दमयोऽमलः ।
दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः ॥
जलस्येवाग्निसंसृष्टस्थालीसङ्गात्तथाऽपि हि ।
शब्दोद्रेकादिकान् धर्म्मान् तत्करोति यथा मुने ॥
तथाऽऽत्मा प्रकृतेः सङ्गादहंमानादिदूषितः ।
भजते प्राकृतान् धर्म्मानन्यस्तेभ्योऽपि सोऽव्ययः"॥ इत्युक्तम् ।

अत्राविद्या अज्ञानम् । तच्च ज्ञानानुदयान्यथाज्ञानविपरीतज्ञानरूपेणानेकविधम् । कर्म करणत्रयकृतः पुण्यपापात्मकः क्रियाविशेषः । तत्र पुण्यमैहिकामुष्मिकनानाविधभोगसाधनतया बहुविधम् । पापमकृत्यकरणकृत्याकरणभगवदपचारभागवतापचारसह्यापचाररूपेणानन्तविधम् । वासना पूर्वं कृतेषु पुनश्चाभिनिवेशस्य हेतुः संस्कारः । इयं च हेतुभेदेन बहुविधा । रुचिः रसान्तरेणाप्रतिनिवृत्तः कुत्रचिज्जायमान आदरः । इयं च विषयभेदेन बहुविधा अविद्याकर्मवासनारुचयो जाता इत्यनुक्त्वा जायन्त इत्युक्त्या तासां प्रवाहरूपत्वमुक्तम् । एवमात्मान औपाधिका अविद्यादयः कस्यामवस्थायां निवर्त्तन्ते इत्याकाङ्क्षायामाह—*अचिदित्यादि* । कारणनिवृत्त्या कार्य्यनिवृत्तेरचित्सम्बन्धनिबन्धना एता अपि तत्सम्बन्धनिवृत्तौ निवर्त्तन्त इति तत्त्वविदो वदन्तीत्यर्थः । वदन्तीत्येतत्परमतमित्युक्त्वा अज्ञाननिवृत्तिपूर्वकमानन्दरूपं ज्ञानं प्रसादितं प्राप्तानां भगवत्प्रसादविशेषेणाचिन्निवृत्तेः प्रागविद्यादेर्निवृत्तिदर्शनात् स नियमो नास्तीत्यस्याभिप्राय इति केचिदाहुः । तन्न मुख्यम्, तेषां शरीरेण सहावस्थानदशायां परमभक्तिपर्यन्तोत्पत्तावपि पापपटलनिवृत्त्या त्वां सत्यमेव प्राप्नुयाञ्चेदाचलोकपर्यन्तं स्यामित्युक्तत्वात् "सर्वं ह पश्यः पश्यति" इत्युक्तस्य मुक्तावस्थायां वैशद्यस्याचिन्निवृत्तेः प्रागभावात् । एवं प्रागात्मस्वरूपं बद्धमुक्तनित्यरूपेण त्रिविधम् । तत्र बद्धचेतनानामविद्याद्युत्पत्तिमूलं, तन्निवृत्तिक्रमश्चोक्तः ।

एते त्रयोऽपि प्रत्येकमनन्ताः ।

एवमुक्तानां त्रिविधात्मवर्गाणां संख्याऽस्ति न वेत्याशङ्कायामाह-*एते त्रयोऽपीत्यादि* । एते त्रयोऽप्यनन्ता इत्युक्तौ वर्गत्रयस्य समुदितस्यानन्तत्वं ज्ञायेतेत्यभिप्रेत्य प्रत्येकमित्युक्तम् । *अनन्ताः* इत्यसंख्येया इत्यर्थः ।

केचिदात्मभेदो नास्ति, आत्मैक एवेति वदन्ति ।

उक्तजीवानन्त्यविरोध्येकात्मवादं निराकरोति-*केचिदित्यादिना*। केचिदित्यनादरोक्तिः । एवं वदन्तः क इति चेत् ? जीवाद्वैतप्रतिपादकशास्त्रे कुदृष्टयः । ब्रह्माद्वैतं जीवाद्वैतमिति शास्त्रे प्रतिपाद्यमानमद्वैतं द्विविधम् । तत्र ब्रह्माद्वैतं नाम प्रकार्यद्वैतम् । जीवाद्वैतं प्रकाराद्वैतम् । एतन्नियामकं किमिति चेत् ? ब्रह्मप्रकरणेषु "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "पुरुष एवेदं सर्वम्" इति सामानाधिकरण्येन ब्रह्माद्वैतप्रतिपादनात् , सामानाधिकरण्यस्य प्रकारभेदविशिष्टप्रकार्यैकत्वपरत्वात् । एकः सन् बहुधा विचचारेति प्रकारबहुत्वस्य कण्ठोक्तेः, आत्मनां साम्योक्तेः, ऐक्यविधिशेषस्य नेह नानाऽस्ति किञ्चनेत्यादिभेदनिषेधस्य विहितैक्याविरोधिभेदविषयकत्वात् सामान्यनिषेधस्य विहितव्यतिरिक्तविषयकत्वेन प्रकारिबहुत्वनिषेधपरत्वात् , "न तत्समश्चाऽभ्यधिकश्च दृश्यते" इति तुल्यप्रकार्यन्तरनिषेधस्य कण्ठोक्तेः प्रकार्यद्वैतमेव ब्रह्माद्वैतम् , जीवबहुत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात् । अन्यथा बद्धमुक्तव्यवस्थानुपपत्तेः, उपदेशानुपपत्तेः, सुखादिव्यवस्थाऽनुपपत्तेः।

"पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः ।
चतुर्विधो विभेदोऽयं मिथ्याज्ञाननिबन्धनः" ॥

"देवादिभेदे विध्वस्ते" इत्यादिभिर्भेदविशेषनिषेधस्य कण्ठोक्तेः । मुक्तात्मनां साम्योक्तेर्जीवाद्वैतं प्रकाराद्वैतम् । अयमर्थः श्रुतप्रकाशिकायामादिभरतचतुःश्लोकीव्याख्यानोपक्रमे ब्रह्माद्वैतं जीवाद्वैतं चेत्यद्वैतं द्विविधं शास्त्रप्रतिपाद्यमित्यारभ्य श्रीवेदव्यासभट्टैर्विस्तरेण प्रतिपादितः । एवं शास्त्रेऽभिहितस्य जीवाद्वैतस्य हृदयमजानन्त आत्मभेदो नास्ति एक एवात्मेति केचित्कुदृष्टयो वदन्तीत्यर्थः ।

तत्पक्षे कस्यचित्सुखित्वकालेऽन्यस्य कस्यचिद् दुःखित्वं न स्यात् । तच्च देहभेदेनेति चेत् ? सौभरिशरीरेऽपि दृश्येत ।

तस्यायुक्ततां साधयति—*तत्पक्ष इत्यादिना* । *तत्पक्षे*-तथाऽऽत्मभेदाभावपक्षे । अहं सुखीति कस्यचित्सुखोत्तरत्वकालेऽन्यस्य कस्यचिदहं दुःखीति दुःखातुरत्वमिति सुखदुःखव्यवस्था न स्यादित्यर्थः। सुखदुःखयोरुभयोरेकाश्रयत्व उभयप्रतिसन्धानमेकस्यैव स्यात् । अतः सुखदुःखयोर्नियतत्वादात्मभेद आवश्यक इति भावः । तादृशसुखदुःखव्यवस्थाहेतुर्देहभेद इति तेषां युक्तिमनुवदति-*तच्चेत्यादिना* । तदनुपपत्तिमाह-*सौभरीत्यादिना* । देहभेदस्य सुखदुःखनियमहेतुत्वेऽनेकदेहपरिग्रहवतः सौभरेरपि स नियमो दृश्येतेत्यर्थः । देहभेदस्य सुखदुःखनियामकत्वाभावे जन्मान्तरानुभव एतज्जन्मनि कुतो न स्मर्यत इति चेत्? स स्मरणाभावः संस्कारानुद्भवात्, तन्नाशाद्वा । शरीरान्तरे सुखदुःखस्मृत्याद्यभावोऽप्यन्यतरेणेति चेत्? एकस्मिन्नपि शरीरे स्मृतिर्न स्यात् । तस्मात्सुखदुःखनियमहेतुर्देहभेद इति न शक्यते वक्तुम् ।

कश्चित्संसरति कश्चिन्मुच्यते कश्चिच्छिष्यः कश्चिदाचार्य इति च न स्यात् । विषमसृष्टिश्च नोपपद्यते । आत्मभेदमभिदधत्या श्रुत्या च विरोधः ।

एवं सुखदुःखव्यवस्थाऽनुपपत्तिरेव न भवत्येकात्मपक्षे । अपि तु बद्धमुक्तव्यवस्थायाः शिष्याचार्यव्यवस्थायाश्चानुपपत्तिश्चेत्याह—*कश्चिदित्यादिना* । आत्मा एकश्चेत्—

"अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपदवीं व्रजन् ।
मोहश्रमं प्रयातोऽसौ वासनारेणुगुण्ठितः"(१) ॥

इत्युक्तप्रकारेण कश्चित्संसरति शुको मुक्तो वामदेवो मुक्त इत्युक्तप्रकारेण कश्चिन्मुक्तो भवति ।

"तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।
तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ॥
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" ।

इत्युक्तप्रकारेण कश्चिच्छिष्यो भूत्वोपसत्तिं करोति, कश्चिदाचार्यः सन्नुपदेशं करोतीति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः ।

अन्यां चानुपपत्तिमाह-*विषमेत्यादिना* । आत्मैकश्चेत् देवतिर्यगादिरूपेण केषाञ्चित्सुखोत्तराणां केषाञ्चिद् दुःखोत्तराणां केषा-

(१) कुण्ठित इति पुस्तकस्थः पाठः ।

श्चिन्मिश्रसुखदुःखानामेवं लोके पदार्थानां वैषम्येण सर्वेश्वरस्य सृष्टि-र्नोपपद्यत इत्यर्थः। जीवभेदः कर्मतारतम्यञ्च खलु विषमसृष्टेर्हेतुः। एवं युक्तिताऽनेकविरोधा दर्शिताः। अथास्मिन् पक्षे श्रुतिविरोधोऽप्य-स्तीत्याह–*आत्मभेदमित्यादिना*। एकात्मपक्षो "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" इत्यात्मभेदाभिधा-यिश्रुतिविरुद्ध इत्यर्थः।

नन्वियं श्रुतिरात्मभेदाभिधायिनी चेत्? "भोक्ता भोग्यं" "पृथगा-त्मानम्" "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" "अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमय" इति जीवैकत्वप्रतिपादकश्रुतीनां विरोधः। तस्मादौपाधिकभेदाभिधा-यिनीयं श्रुतिरिति तन्मतं निराकरोति—

श्रुतिरौपाधिकं भेदमभिधत्त इति न शक्यते वक्तुम्, मोक्षदशायाम्भेदसत्त्वात्। तदानीं देवमनु-ष्यादिभेदानाञ्च निवृत्तावात्मनां स्वरूपस्यात्यन्तसम-तया केनापि प्रकारेण भेदकथनायोग्यत्वेऽपि परिमाण-गुरुत्वाकाराणां साम्येऽपि स्वर्णकलशरत्नव्रीहिप्रभृतीनां यथा भेदः सिध्यति, तथाऽऽत्मस्वरूपभेदः सिद्धः। तस्मादात्मभेदः स्वीकार्यः।

श्रुतिरित्यादिना। औपाधिकभेदो नाम देवमनुष्यादिभेदः कामक्रोधादिभेदश्च। औपाधिकभेदो न भवतीत्यत्र हेतुमाह–*मोक्ष-दशायामित्यादिना*। "सदा पश्यन्ति" "मम साधर्म्यमागताः" "मु-क्तानाम्परमा गतः" "सायुज्यं प्रतिपन्ना ये" "यस्मिन्पदे विराजन्ते मुक्ताः संसारबन्धनैः" इति मोक्षदशायामात्मभेदस्य श्रुत्याद्युक्तस्य स-त्त्वादित्यर्थः। मोक्षदशा हि सर्वोपाधिविनिर्मुक्तदशा। तत्राप्यात्मभेदस्य श्रुतिसिद्धत्वात्, नित्यो नित्यानामिति श्रुतिरप्यात्मभेदवदतीति भावः।

नन्वात्मभेदप्रतिपत्तिहेतूनामौपाधिकानां देवमनुष्यादिभेदानां काम-क्रोधादिभेदानां निवृत्तौ आत्मनां स्वरूपमत्यन्तसमतया केनापि प्रका-रेण भेदकथनायोग्यं मोक्षदशायां तिष्ठति, तत्रात्मभेदः कथं सिद्ध्यतीति वादिप्रश्नमनुवदति—*तदानीमित्यादिना, भेदकथनायोग्यत्वेऽपीत्य-न्तेन*। दृष्टान्तमुखेन भेदं साधयति–*परिमाणेत्यादिना*। परिमाण-गुरुत्वादिभिः समानानां स्वर्णकलशरत्नव्रीहिप्रभृतीनां पदार्थानां भेद-कस्य लक्षणस्याभावेऽपि यथा नानात्वं दृश्यते, तथा केनापि प्रकारेण

भेदज्ञापनायोग्यानामेकाकाराणां मुक्तात्मनां स्वरूपभेदः सिद्ध्यतीत्यर्थः। पूर्वोक्तसर्वमनुभाषमाणस्तस्मादात्मभेदोऽवश्यं स्वीकर्तव्य इति निगमयति-*तस्मादित्यादिना* । एवं केचिदात्मभेदो नास्तीत्यारभ्यैतावता प्राक् स्वोक्तजीवानन्त्यप्रतिभटमेकात्मवादमुत्क्षिप्य युक्तितः शास्त्रतश्च तं बहुमुखं दूषयित्वाऽऽत्मभेदस्साधितः।

प्रागात्मस्वरूपवैलक्षण्यं विस्तरेणोक्तम्। तत्र ह्य(१)चिद्विलक्षणत्वमजडत्वमानन्दरूपत्वमव्यक्तत्वमाचिन्त्यत्वं निरवयवत्वं निर्विकारत्वं ज्ञानाश्रयत्वमेतानि जीवेश्वरसाधारणानि, नियाम्यत्वादित्रयं चिदचित्साधारणम्। अणुत्वमचित्परमाणुजीवसाधारणम्। एतेषां सर्वेषां मिलितानामाचिदीश्वरव्यावर्तकत्वाल्लक्षणत्वं सम्भवति, तथाऽपि सुग्रहं लघु लक्षणमाह-*एतेषां लक्षणमित्यादिना* ।

एतेषां लक्षणं शेषत्वसहितं ज्ञातृत्वम् ।

एतेषामिति त्रिविधचेतना(२)मित्यर्थः। असाधारणधर्मो हि लक्षणम्। शेषत्वमात्रेणाचिद्व्यावृत्त्यसिद्धेर्ज्ञातृत्वमात्रोक्तावीश्वरव्यावृत्त्यसिद्धेश्च शेषत्वे सति ज्ञातृत्वं लक्षणमुक्तम्। एवं ज्ञातुरात्मनो ज्ञानस्य स्वरूपस्य च साधर्म्यवैधर्म्ये आह—

एतेषां ज्ञानं स्वरूपमिव नित्यं द्रव्यमजडमानन्दरूपञ्च ।

एतेषां ज्ञानमित्यादिना । स्वरूपमिव नित्यं द्रव्यमजडमानन्दरूपमित्यनेन नित्यत्वद्रव्यत्वाजडत्वानन्दरूपत्वानि स्वरूपस्येव ज्ञानस्यापि सन्तीत्युक्तम्। नित्यत्वादिकमुपपाद्य वैधर्म्यकथनेऽनेकग्रन्थव्यवधानं स्यादिति विचार्य साधर्म्यकथनानन्तरं वैधर्म्यं वक्तु तज्जिज्ञासुप्रश्नमुत्क्षिपति—

तर्हि ज्ञानस्वरूपयोः परस्परं वैलक्षण्यं किमिति चेत्? स्वरूपं धर्मि सङ्कोचविकासानर्हं स्वव्यतिरिक्ताप्रकाशकं स्वस्मै स्वयंप्रकाशकमणु, ज्ञानं धर्मः सङ्कोचविकासयोग्यं स्वव्यतिरिक्तप्रकाशकं स्वस्मै स्वाप्रकाशमात्मने प्रकाशकं विभु च ।

तर्हीत्यादिना । वैधर्म्यमाह-*स्वरूपमित्यादिना* । धर्मित्वं सङ्कोचविकासायोग्यत्वं स्वव्यतिरिक्तार्थाप्रकाशत्वं स्वस्मै स्वयंप्रकाश-

(१) उक्तं हि तत्राचिदिति पुस्तके पाठः।

(२) त्रिविधचेतनाचेतनानामिति पुस्तकस्थपाठस्तु न युक्तः।

कत्वमणुत्वमेतानि स्वरूपस्य विशेषाः। धर्मत्वं सङ्कोचविकासयोग्यत्वं स्वव्यतिरिक्तार्थप्रकाशकत्वं स्वस्मै स्वयंप्रकाशरहितत्वं स्वाश्रयस्य स्वयं-प्रकाशत्वं विभुत्वमेतानि ज्ञानस्य विशेषाः। *विशिनष्टि* ज्ञानस्य स्वा-भाविको वेष उक्तः।

ननु सकलचेतनानां ज्ञानमेवं कुतो न भवतीत्याशङ्कायां सङ्कोचा-सङ्कोचनिबन्धनं तारतम्यमाह—

तत्र केषांचिज्ज्ञानं सदा विभु। केषाञ्चिज्ज्ञानं सदाऽविभु। केषाञ्चिज्ज्ञानं कदाचिद्विभु।

तत्र केषाञ्चिदित्यादिना। अज्ञानशून्या अमरा इत्युक्तप्रकारेण कदाचिदपि भगवज्ज्ञानस्य सङ्कोचाभावेन तत्स्वरूपरूपगुणविभूतीः सदाऽनुभवतां नित्यसूरीणां ज्ञानं सदा विभु भवति। मिथ्याज्ञानदुष्क-र्ममलिनदेहयुक्तानां बद्धानां ज्ञानं कर्मानुगुणसङ्कोचविकासवत्सदाऽ-विभु भवति। "तीरं दृष्टवन्त" इत्युक्तप्रकारेण भगवत्प्रसादेन संसार-सागरं तीर्त्वा तत्तीरं प्राप्तानां मुक्तानां ज्ञानं पूर्वावस्थायामविभूत्तराव-स्थायां "सर्वं ह पश्यः पश्यति" इत्युक्तप्रकारेण विभु भवतीत्यर्थः।

अथ ज्ञानस्योक्तं नित्यत्वादिकमुपपादयति। तत्र प्रथमं ममेदानीं ज्ञानमुत्पन्नं नष्टमित्युत्पत्तिविनाशवत्तयाऽनुभूयमानस्य ज्ञानस्य नित्यत्वं कथमुपपद्यत इति शङ्कां परिहर्तुं तज्जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति—

ज्ञानं नित्यं चेन्मम ज्ञानमुत्पन्नं नष्टमिति व्यवहारः कथमिति चेत्? इन्द्रियद्वारा प्रसृत्यविषयान् गृह्णाति निवर्त्तत इत्यतस्तथा व्यवह्रियते। इदमेकमपि नानात्वे-न भासते प्रसरणभेदेन।

ज्ञानं नित्य चेदित्यादिना। तस्योत्तरमाह—*इन्द्रियेत्यादिना*। "सर्वं ह पश्यः पश्यति" "स चानन्त्याय कल्पते" इति मुक्तिदशायां सर्वविषयकत्वोक्तेस्सर्वसाक्षात्कारयोग्यमपि "यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्व्वगा" इत्युक्तप्रकारेण कर्मणा सङ्कुचितम्।

"तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता।
सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते॥
अप्राणिमत्सु स्वल्पा सा स्थावरेषु ततोऽधिका॥"।

इत्युक्तप्रकारेण कर्मानुगुणतारतम्यवत्,

"इन्द्रियाणां हि सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम्॥"

इत्युक्तप्रकारेणेन्द्रियद्वारा निःसृत्य विषयान् गृह्णाति, ततो निवर्तते । तादृशविकाससङ्कोचप्रयुक्तप्रकाशाप्रकाशावादायोत्पन्नं नष्टमिति व्यवह्रियत इत्यर्थः। एवमिन्द्रियद्वारा प्रसरतो ज्ञानस्यैकत्वे विषयग्रहणवेलायां प्रकाशावसरे दर्शनश्रवणादिसंज्ञाभेदवदनेकत्वेन कथं प्रकाशत इति शङ्कायामाह—*इदं चेत्यादिना* । एकमुखेन प्रसरणं विना चक्षुःश्रोत्राद्यनेकेन्द्रियद्वारा प्रसृत्य रूपशब्दाद्यनेकविषयान् गृह्णतोऽस्य दर्शनश्रवणादिसंज्ञाभेदेन ज्ञायमानं नानात्वं प्रसरणभेदनिबन्धनमित्यर्थः। अनेन नित्यस्य ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशव्यवहारहेतुकथनानन्तरं प्रासङ्गिकस्तस्य नानात्वेन प्रकाशस्य हेतुश्चोक्तः। आत्मनो ज्ञानस्य नित्यत्वम्। "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते"

"ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्च मनुजेश्वर ।
आत्मनो ब्रह्मभूतस्य नित्यमेतच्चतुष्टयम् ॥
यथोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम् ।
सदेव नीयते व्यक्तिम(१)सतस्सम्भवः कुतः ॥
तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः ।
प्रकाश्यन्ते(२)न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते" ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरुक्तम्। एतावता(३)ज्ञाननित्यत्वमुक्तवान्।

द्रव्यत्वं कथमिति चेत्? क्रियागुणानामाश्रयत्वादजडत्वाच्च द्रव्यम्भवति। अजडत्वं चेत्सुषुप्तिमूर्च्छाऽऽदिषु कुतो न प्रकाशत इति चेत्? प्रसरणाभावान्न प्रकाशते ।

अथ तस्य द्रव्यत्वमुपपादयितुं तज्जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति–*द्रव्यत्वमित्यादिना*। तद्धेतूनुक्त्वा द्रव्यत्वं साधयति–*क्रियेत्यादिना*। क्रिया सङ्कोचविकासौ। गुणः संयोगवियोगौ। अजडत्वं स्वयंप्रकाशत्वम्। क्रियाऽऽश्रयो द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणकथनात् क्रियाश्रयत्वं गुणाश्रयत्वं च प्रत्येकं द्रव्यत्वसाधकम्। एताभ्यामजडत्वस्यापि कथनात्तदपि द्रव्यत्वसाधकमित्यस्याशयः। तथा हि, जडवस्तुषु द्रव्यमद्रव्यञ्च वर्तते। अजडवस्तुष्वद्रव्यं किञ्चिदपि नास्ति। तस्माज्ज्ञानं द्रव्यमज-

(१) व्यक्तिरसत इति पुस्तके पाठः, स तु न युक्तः प्रतिभाति ।

(२) प्रकाश्यन्ते–पु. पा. ।

(३) एतादृशमिति–पु. पा. ।

डत्वात्, यदजडं तद्द्रव्यम्, यथाऽऽत्मेत्यजडत्वेन(१)द्रव्यत्वसाधनं युक्तमेव। अत एवेदमजडत्वात् सङ्कोचविकासयोः संयोगवियोगादीनाञ्चाश्रयत्वाच्च द्रव्यमिति तत्त्वशेखरे स्वयमवोचत्। नन्वेवं द्रव्यत्वं चेत्? आत्मगुणत्वमस्य कथमिति चेत्? न नित्यतदाश्रितत्वाद्गुणत्वम्।

"आश्रयादन्यतो वृत्तेराश्रयेण समन्वयात्।
द्रव्यत्वञ्च गुणत्वञ्च ज्ञानस्यैवोपपद्यते" ॥

इति यामुनाचार्य्यैरुक्तम्। आश्रयादन्यतोवृत्तित्वमत्र क्रियाऽऽश्रयत्वोक्त्या लब्धम्। इदञ्च ज्ञानमात्रस्य न भवति, किन्तु दीपादितेजःपदार्थप्रभाणामपि तुल्यम्। तस्माद्द्रव्यत्वं गुणत्वमुभयमपि ज्ञानस्योपपन्नम्। पूर्वं ज्ञानस्य स्वोक्ताजडत्वविषयकं जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति-*अजडत्वं चेत्यादिना*। ज्ञानं यदि स्वयं प्रकाशं तदा सदा प्रकाशेत, सुषुप्त्याद्यवस्थासु कुतो न प्रकाशत इत्यर्थः। तस्योत्तरमाह-*प्रसरणाभावादिति*। ज्ञानं स्वाश्रयस्य विषयग्रहणवेलायामेव हि स्वयमेव प्रकाशते। सुषुप्त्याद्यवस्थासु तमोगुणाद्यभिभवेन सङ्कुचितं तिरोहितमणिद्युमणिप्रकाशादिवत्प्रसरणाभावान्न प्रकाशत इत्यर्थः।

आनन्दरूपत्वं नाम ज्ञानस्य प्रकाशावस्थायामनुकूलत्वम्। विषशस्त्रादिप्रकाशनावसरे प्रतिकूलत्वस्य हेतुर्देहात्मभ्रमादयः। ईश्वरात्मकत्वात्सर्वेषाम्पदार्थानामानुकूल्यमेव स्वभावः। प्रातिकूल्यमौपाधिकम्। अन्यदाऽऽनुकूल्यं स्वाभाविकं चेत्? कस्यचित्कुत्रचित्कालदेशयोरनुकूलानि चन्दनकुसुमादीनि, देशान्तरे कालान्तरे तस्यैव तद्देश एव तत्काल एवान्यस्य प्रतिकूलानि न स्युः।

॥ एवं चित्तत्त्वविशेषकथनं समाप्तम् ॥

अथास्यानन्दरूपत्वमुपपादयति-*आनन्दरूपत्वमित्यादिना*। *प्रकाशावस्थायां* स्वाश्रयस्य विषयप्रकाशनावस्थायाम्। तदैव हीदं प्रकाशते। तदवस्थायामनुकूलत्वं नाम तत्तद्विषयाणामनुकूलत्वेन भानात् तान् विषयीकुर्वतोऽस्य ज्ञानस्य स्वाश्रयस्य सुखरूपत्वम्। ननु तर्हि विषशस्त्रादिदर्शनावस्थायां तद्विषयकं ज्ञानं कथम्प्रतिकूलं भवतीत्याशङ्क्याह-*विषशस्त्रादीत्यादि*। तत्प्रकाशनावसरे तद्विषयकज्ञानस्य दुःखरूपत्वे कारणं तत्र बाधकबुद्धिमूलं देहात्मभ्रमः कर्मेश्वरात्मक-

(१) यथात्मादिष्वजत्वेनेति पुस्तके पाठस्तु न युक्तः।

स्वज्ञानाभावश्चेत्यर्थः। एतेषां स्वाभाविको वेषः कोवेत्याकाङ्क्षायामाह- *ईश्वरात्मकत्वादित्यादि*। "जगत्सर्वं शरीरन्ते" "तानि सर्वाणि तद्वपुः" "तत्सर्वं वै हरेस्तनुः" इति सकलपदार्थानामपि भगवच्छरीरत्वोक्तेर्भगवदात्मकत्वेन ज्ञायमानत्वदशायां सर्वेषामनुकूलतया भानात्सर्वेषां पदार्थानामानुकूल्यमेव स्वभावः, तत्र भासमानं प्रातिकूल्यं देहात्मभ्रमादिमूलकत्वादागन्तुकमित्यर्थः।

एवमीश्वरात्मकत्वात्सकलपदार्थानामानुकूल्यमेव स्वभाव इति किमुच्यते चन्दनकुसुमादीनामानुकूल्यं स्वाभाविकं खल्विति शङ्कायामाह-*अन्यदानुकूल्यमित्यादि*। अन्यदानुकूल्यमिति स्वोक्ताद्भगवदात्मकत्वप्रयुक्तादानुकूल्यादन्यत् चन्दनकुसुमादिपदार्थेषु भासमानमानुकूल्यमुच्यते तत्तेषां स्वाभाविकं चेत् भोक्तुः कस्यचित्कस्मिंश्चित्काले कस्मिंश्चिद्देशेऽनुकूलानि कालान्तरे देशान्तरे वा तस्यैव प्रतिकूलानि, यद्देशकालयोस्तस्यानुकूलानि तद्देशकालयोरेवान्यस्य प्रतिकूलानि च न स्युः। एवम्प्रतिकूलतया ज्ञायमानानि पश्यामः, तस्माद्भगवदात्मकत्वनिबन्धनमानुकूल्यमेव स्वाभाविकम्, अन्यदानुकूल्यं न स्वाभाविकमिति भावः।

"वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्यागमाय च।
कोपाय च ततस्तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः॥
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते।
तदेव कोपाय ततः प्रसादाय च जायते॥
तस्माद् दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मकम्"॥

इत्ययमर्थः श्रीपराशरेण भगवता सुविशदमुक्तः। एतेन विषशस्त्रादीनाम्प्रतिकूलतया चन्दनकुसुमादीनामनुकूलतया च भानं देहात्मभ्रमादिभिरीश्वरात्मकत्वात्सकलपदार्थानामानुकूल्यमेव स्वभावः। तस्मात्तदाकारेण भानदशायां सर्वविषयप्रकाशनदशायामपि ज्ञानमानन्दरूपमेवेत्युक्तम्।

एवमेतावता चिदित्यात्मेति प्रथमं चिच्छब्दवाच्यमात्मवस्तूद्दिश्य, अनन्तरं देहादिविलक्षणमित्यारभ्य शेषमित्यन्तं तत्स्वरूपलक्षणं विस्तरेणोक्त्वा, देहादिविलक्षणत्वं कथमित्यारभ्य शेषत्वं नामेत्यन्तेनोक्तलक्षणं परीक्ष्य, अनन्तरमेवंभूतस्यात्मस्वरूपस्य बद्धमुक्तनित्यरूपेण त्रैविध्यमुक्त्वा, बद्धात्मनामविद्यादिसम्बन्धस्य हेतुं तन्निवृत्तिक्रमं त्रिधात्मवर्गस्य प्रत्येकमानन्त्यं चोक्त्वा, तादृशजीवानन्त्यप्रतिभटमेकात्मवादं युक्तिशास्त्राभ्यां निरस्य आत्मभेदं साधयित्वा, प्राग्विस्तरेणोक्तप्रकारं

विना सुग्रहं त्रिविधात्मनां लक्षणं प्रदर्श्य, अनन्तरं ज्ञानस्य स्वरूपस्य च साधर्म्यवैधर्म्ये उक्त्वा, ज्ञानविभुत्वप्रसङ्गेन त्रिविधचेतनानां ज्ञानस्य विशेषमुक्त्वा पूर्वं ज्ञानस्योक्तानि नित्यत्वाजडत्वानन्दरूपत्वानि क्रमेणोपपादितवान्।

॥ एवं चित्तत्त्वविषयकथनं समाप्तम् ॥

॥ अथाचित्प्रकरणम् ॥

तत्त्वत्रयं चिदचिदीश्वरश्चेत्युद्देशक्रमेण प्रथमं चिच्छब्दवाच्यस्यात्मनः स्वरूपस्वभावविशेषान् स्फुटमवोचत्। अनन्तरमाचिद्वस्तुनः स्वरूपस्वभावविशेषानतिस्फुटमाह। तत्र प्रथममचिल्लक्षणमाह—

अचिज्ज्ञानशून्यं विकारास्पदम्। इदं शुद्धसत्त्वं मिश्रसत्त्वं सत्त्वशून्यं चेति त्रिविधम्।

अचिदित्यादिना। अचित् चैतन्यानाधारो वस्तु। तदेवाह—*ज्ञानशून्यमिति*। अत एव श्रुतिर्भोग्यशब्दनाचिद्वस्त्वभिधत्ते। विकारास्पदत्वं नाम विकारस्याश्रयत्वम्। विकारोऽवस्थान्तरापत्तिः। सा च चिद्वत्सदैकरूपत्वाभावः।

एवमेतल्लक्षणकथनानन्तरमस्याचिद्वस्तुनः सत्त्वैकाधारतया सत्त्वादिगुणत्रयाधारतया सत्त्वादिगुणत्रयशून्यतया च त्रैविध्यमाह—*इदमित्यादिना*। उद्देशक्रमेणाचित्तत्त्वस्य च स्वरूपस्वभावविशेषान् प्रतिपादयिष्यन् प्रथमं शुद्धसत्त्वस्य प्रकारानाह—

तत्र शुद्धसत्त्वं नाम रजस्तमोऽमिश्रकेवलसत्त्वं नित्यं ज्ञानानन्दजनकं कर्म्मणा विना केवलभगवदिच्छया विमानगोपुरमण्डपप्रासादादिरूपेणपरिणतं निरवधिकतेजोरूपं नित्यमुक्तैरीश्वरेण च परिच्छेत्तुमशक्यमत्यद्भुतं वस्तु।

तत्र शुद्धसत्त्वमित्यादिना। शुद्धसत्त्वं गुणान्तरामिश्रितसत्त्वगुणवदित्यर्थः। तदाह—*रजस्तम इत्यादिना*। "क्षयं तमस्य रजसः पराके" "तमस्तु पारे, तमसः परस्तात्" "पञ्चशक्तिमये दिव्ये शुद्धसत्त्वे सुखाकरे" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरुक्तम्। नित्यमनादिनिधनम् "तदक्षरे परमे व्योमन्"।

"कालातीतमनाद्यन्तमप्राकृतमचञ्चलम् ।
प्राप्यमर्चिर्मयारसद्भिर्मयि संन्यस्तमानसैः ॥
यत्तत्पुराणमाकाशं सर्वस्मात्परमं ध्रुवम् ।
यत्पदं प्राप्य तत्त्वज्ञा मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः" ॥

इत्येतस्य नित्यत्वमपि श्रुतिसिद्धम् । ज्ञानानन्दजनकमिति, शुद्धसत्त्वमयत्वाज् ज्ञानानन्दजनकमित्यर्थः । सत्त्वं ज्ञानसुखावहं खलु । अत एव शुद्धसत्त्व इत्यनन्तरं सुखाकर इत्युक्तम् । कर्मणा विना केवलभगवदिच्छया विमानगोपुरमण्डप(१)प्रासादादिरूपेण परिणतमिति चेतनाः कर्मानुगुणामिच्छान्त । तदिच्छानुगुणभगवत्सङ्कल्पेन चतुर्विंशतितत्त्वरूपेण परिणम्य चेतनानां भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपेण स्थितं प्रकृतितत्त्वमिव न भवतीदं, किन्तु स्वभोगार्थतया भगवदिच्छया विमानगोपुरादिरूपेण परिणमत इत्यर्थः । "देवानां पूरयोध्या तस्यां हिरण्मयः कोशः यो वै तां ब्रह्मणो वेदामृतेनामृतां पुरीम्""अपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये" इति श्रुतौ सङ्ग्रहेण नित्यविभूतौ विद्यमाना दिव्यनगरदिव्यायतनादय उक्ताः । अमुमर्थं श्रीभाष्यकारः श्रीवैकुण्ठगद्ये "दिव्यावरणशतसहस्रावृते(२)दिव्यकल्पतरूपशोभिते दिव्योद्यानशतसहस्रकोटिभिरावृतेऽतिप्रमाणे दिव्यायतने कस्मिंश्चिद्विचित्रदिव्यरत्नमयदिव्याऽऽस्थानमण्डप" इत्यादिना विस्तरेणावोचत् । *निरवधिकतेजोरूपमिति* । अग्न्यादित्यादितेजःपदार्थानपि खद्योतकल्पान् कुर्वदनवधिकतेजः स्वरूपमित्यर्थः ।

"न तत्र सूर्यो भाति न च चन्द्रतारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः" ॥
"अतर्क्यानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः" ॥

इत्यादि । एवं दिव्यसूरिभिरप्येतस्य निरवधिकतेजोरूपत्वं बहुषु स्थलेषूक्तम् ।

नित्यमुक्तैरीश्वरेण च परिच्छेत्तुमशक्यमिति, अस्य परिमाणादयः केनापि परिच्छेत्तुं न शक्यन्त इत्यर्थः । तेषामपीयत्परिमाणामियदैश्वर्यमीदृशस्वभावामिति परिच्छेत्तुमयोग्यमितिनित्यैः परिच्छेत्तुमयोग्यमिति श्रीवैकुण्ठगद्ये भाष्यकारैर्यदुक्तम्, तन्मुक्तानामपि तुल्यम् । ईश्व-

---

(१) अत्र 'मण्डप' पदं पुस्तके नास्ति ।
(२) अत्र सर्वत्र स्थानेषु आवृतस्थाने 'आवृत्त' पदं पुस्तके भवति ।

रज्ञानस्यैवैतेषां ज्ञानस्यापि सर्वदर्शित्वसत्त्वात्तेन परिच्छेत्तुं शक्यते चेदेतैरपि परिच्छेत्तुं शक्येतैव । तस्मात्तेनाप्यशक्यमेवेत्यर्थः । तर्ह्येतेषां सर्वज्ञताया विरोध इति नाशङ्कनीयम्, सर्वज्ञता हि सर्वेषां यथावस्थिताकारविषयज्ञानम् । परिच्छेद्यं चेत्तथा ज्ञानम् । अपरिच्छेद्यं चेत्तथा ज्ञानम् । निस्सीमस्य कस्यचिदपरिच्छेदेन ज्ञानं सर्वज्ञत्वानुगुणमिति ।

"देवि त्वन्महिमावधिर्न हरिणा नापि त्वया ज्ञायते
यद्यप्येव, तथाऽपि नैव युवयोः सर्वज्ञता हीयते ।
यन्नास्त्येव तदज्ञतामनुगुणां सर्वज्ञताया विदु-
र्व्योमाम्भोजमिदंतया किल विदन् भ्रान्तोऽयमित्युच्यते" ॥

इति श्रीस्तुतौ कूरेशैरुक्तम् । अन्यथा स्वेनापि ज्ञातुमशक्यस्वभाव इत्येतदपि सर्वज्ञतया विरुध्येत । तस्मान्नित्यमुक्तेश्वरैरपरिच्छेद्यमित्यत्र न कोऽपि विरोधः । अनेनास्य विभव(१)उक्तः ।

अत्यद्भुतमिति । अत्यद्भुतत्वं नामानुक्षणमपूर्वाश्चर्यावहत्वम् । अनन्ताश्चर्यानन्तमहाविभवेति भाष्यकृतः । एवं शुद्धसत्त्वमेतादृशमित्युक्तम् ।

केचनैतज्जडं वदन्ति, केचिदजडं वदन्ति ।

अजडत्वे नित्यानां मुक्तानामीश्वरस्य च ज्ञानेन विना स्वयमेव प्रकाशते । संसारिणां न भासते ।

एतच्छुद्धसत्त्वमेतद्दर्शनस्थेषु केचिज्जडमिति वदन्ति, केचिदजडमिति वदन्तीत्यर्थः । "इह जडामादिमां केचिदाहुः" इत्यभियुक्ताः । जडत्वं स्वयंप्रकाशराहित्यम् । तदेवाह *अजडत्व इत्यादिना* । अजडत्व इति, अजडमिति पक्ष इत्यर्थः । जडमिति केषाञ्चित्पक्षं विहाय तत्पक्षोपपादनादस्यायमेव पक्षोऽभिमत इति ज्ञायते । *ज्ञानेन विना प्रकाशत इति* । ज्ञानेनैव न भासतेऽपि तु स्वयमेव भासत इत्यर्थः । नन्वेवं स्वयं भासत इति चेत्संसारिणामपि ज्ञानमनपेक्ष्य स्वयमेव कुतो न भासत इत्याशङ्कायामाह–*संसारिणामिति* । इदं चाभियुक्तैर्विस्तरेण प्रतिपादितम् । तथा हि, "त्रिविधाऽचेतनानीत्यारभ्य तत्र प्रकृतिः कालश्च जडौ, शुद्धसत्त्वद्रव्यमपि केचिज्जडं वदन्ति । जडत्वन्नाम स्वयम्प्रकाशराहित्यम् । भगवच्छास्त्रादिकं परामृशन्तो ज्ञानात्मकतया शास्त्रसिद्धतया शुद्धसत्त्वद्रव्यं स्वयंप्रकाशमिति वदन्ति । एवं स्वयं-

(१) विभव इत्यस्य स्थाने वैभव इति पुंलिङ्गपाठः पुस्तके सर्वत्र भवति ।

प्रकाशं चेत्संसारिणां शास्त्रेणैव विना स्वयमेव भासेतेति चेत्सर्वेषामात्मनां स्वरूपस्य ज्ञानस्य च स्वयंप्रकाशत्वेऽपि स्वरूपं स्वस्यैव स्वयंप्रकाशम्, अन्येषां ज्ञानान्तरवेद्यं यथा भवति । यथा च(१)धर्मभूतज्ञानं स्वाश्रयस्यैव स्वयंप्रकाशमितरेषाम्, तथेदमपि नियतविषये स्वयंप्रकाशते चेन्न कोऽपि विरोधः ।

"यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः ।
तस्प्रणम्य हरिं शास्त्रन्यायतत्त्वंप्रचक्ष्महे" ॥

इत्युक्तप्रकारेण धर्मभूतज्ञानेन सर्वं सदा साक्षात्कुर्वत ईश्वरस्य शुद्धसत्त्वद्रव्यं स्वयंप्रकाशत इति कथमुपपद्यत इति चेन्न, अस्य धर्मभूतज्ञाने दिव्यात्मस्वरूपप्रभृतीनि सर्वाणि विषयीकुर्वत्यपि यथा दिव्यात्मस्वरूपं स्वयंप्रकाशं भवति, तथेदमपि स्वयंप्रकाशं भवति, तथा मुक्तानां तदवस्थायामिदमपि स्वयंप्रकाशम्भवतीति न कश्चिद्विरोधः । यथा धर्मभूतज्ञानस्य स्वात्मप्रकाशनशक्तिर्विषयप्रकाशाभावकाले कर्मविशेषैः प्रतिबद्धा भवति, तथा शुद्धसत्त्वस्य स्वात्मप्रकाशनशक्तिश्च बद्धदशायां प्रतिबद्धा भवति । तस्माच्छुद्धसत्त्वं बद्धानां न प्रकाशते ।

"धियः स्वयंप्रकाशत्वं मुक्तौ स्वाभाविकं यथा ।
बद्धे कदाचित्संरुद्धं तथाऽत्रापि नियम्यते" ॥

"एतावदवस्थाऽन्तरापत्तिर्विकारिद्रव्यस्य न विरुध्यते(२) । तस्मात्प्रतिपन्नार्थस्य न युक्तिविरोधावकाश" इति रहस्यत्रयसारे प्रतिपादितम् ।

पूर्वं यथाऽऽत्मनो ज्ञानस्य चाजडत्वेऽपि मिथोभिन्नत्वं दर्शितम्, तथा शुद्धसत्त्वस्याजडत्वेऽपि तदुभाभ्यां भेदं दर्शयितुं तज्जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति—

आत्मनो ज्ञानाच्च भेदः कथमिति चेत् ? अहमित्यभानात्, शरीरादिरूपेण परिणामात्, विषयैर्विना भानात्, शब्दस्पर्शादिमत्त्वाच्च भिद्यते ।

आत्मन इत्यादिना । अनेकैर्हेतुभिस्तं दर्शयति—*अहमितीत्यादिना* । अहमित्यभानादिति इदमिति हि प्रकाशते, अनेनात्मनो भेदसिद्धिः । शरीरादिरूपेण परिणामादिति, आत्मनो ज्ञानाच्च भिन्नमित्यर्थः । एकरूपत्वादात्मनो न परिणामः । ज्ञानस्य परिणामित्वेऽपि

(१) तथा चेति पु. पा. । (२) न विरुद्धमिति पु. पा. ।

शरीरादिरूपेण परिणामो नास्ति, विषयानिरपेक्षं प्रकाशमानत्वात् शब्द· स्पर्शाद्यनाश्रयत्वाच्च विषयासन्निधाने प्रकाशमानाच्छब्दस्पर्शाद्यना· श्रयाच्छ्रुतादिकाज्ज्ञानाद्भिन्नमिति सिद्धम्। एवं शुद्धसत्त्वप्रकारमवोचत्।

अनन्तरमिश्रसत्त्वप्रकारं वक्तुं मिश्रसत्त्वं नामेत्युपक्रमते—

मिश्रसत्त्वन्नाम सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्युक्तो बद्ध· चेतनानां ज्ञानानन्दयोस्तिरोधायको विपरीतज्ञानजनको नित्य ईश्वरस्य(१) क्रीडापरिकरः प्रदेशभेदेन कालभेदेन च सदृशासदृशविकारोत्पादकः प्रकृत्यऽविद्यामायाऽपर· नामाचिद्विशेषः।

मिश्रसत्त्वन्नाम रजस्तमोयुक्तसत्त्ववत्। तदेवाह—*सत्त्वरजस्तमो· भिरिति*। सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्युक्त इति

"त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम्।
त्रिगुणं कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते॥
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः"।

इत्यादिकमत्र प्रमाणम्। बद्धचेतनानां ज्ञानानन्दयोस्तिरोधायक इति, गुणत्रयात्मकतया रजस्तमोऽशाभ्यां ज्ञानादेस्तिरोधायक इत्यर्थः। चेतनानां ज्ञानानन्दयोस्तिरोधायक इति सामान्येनानुक्त्वा बद्धचेत· नानामिति विशेषणात् कर्मसंसृष्टचेतनानां ज्ञानादीनामेव तिरोधायकः। अन्यथा पैच्छिकप्राकृतशरीरं परिगृह्णतां नित्यमुक्तानां ज्ञानादेरिदं सङ्कोचकरं स्यात्। अत एव "अहतसहजदास्याः सूरयः स्रस्तगन्धा(२) विमलचरमदेहा इत्यमी रङ्गधाम्नि महितमनुजतिर्यक्स्थावरत्वाश्रयन्त" इत्युक्तप्रकारेण नित्यमुक्तानामत्रागत्य प्राकृतदेहान् परिगृह्य शेष्यतिशयं कुर्वतां तदानीं सङ्कोचं न करोति। तस्माद्बद्धचेतनानां ज्ञानादेरेवेदं तिरोधायकमिति सिद्धम्। "अनीशया शोचति मुह्यमानः" "अनादि· मायया सुप्तः" "भगवन्मायातिरोहितस्वप्रकाश" इत्यादि। *विपरी· तज्ञानजनक इति*। विपरीतज्ञानमतस्मिंस्तद्बुद्धिः। सा चानात्मनि देह आत्मत्वबुद्धिः, अस्वतन्त्र आत्मनि स्वतन्त्रत्वबुद्धिः, अनन्यशेषेऽ न्यशेषत्वबुद्धिः, अनीश्वरेष्वीश्वरत्वबुद्धिः, अपुरुषार्थे पश्वर्यादौ पुरु·

(१) विपरीतज्ञानजनको नित्यमीश्वरस्येति पुस्तके पाठः। तथा टीकायामपि "नित्यमिति, उत्पत्तिविनाशरहित इत्यर्थ" इति भवति।

(२) स्रस्तबन्धा इति अत्र स्थाने पुस्तके पाठोऽस्ति।

पार्थत्वबुद्धिः, अनुपायेषूपायत्वबुद्धिरेवमादिका(१) । यथार्थज्ञानं नो-त्पादयतीत्येव न, अपि त्वेतादृशविपरीतज्ञानान्यपि बद्धचेतनानामुत्पा-दयतीत्यर्थः । भगवत्स्वरूपतिरोधानकरीं विपरीतज्ञानजननीमिति अय-मर्थो भाष्यकारैरुक्तः । *नित्य(२)इति* । उत्पत्तिविनाशरहित इत्यर्थः । "अजामेकाम्" "गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी" ।

"अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया ।
विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम्" ॥

इत्यादि । *ईश्वरस्य क्रीडापरिकर इति* । सर्वेश्वरस्य जगत्सृ-ष्ट्यादिलीलायाः परिकर इत्यर्थः ।

"क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ।
अप्रमेयोऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी ।
मोदते भगवान् भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव" ।
"त्वं न्यञ्चद्भिरुदञ्चद्भिः कर्मसूत्रोपपादितैः ॥
हरे विहरसि क्रीडां कन्दुकैरिव(३)जन्तुभिः" ॥—

इत्यादिभि(४)रुक्तायाः सर्वेश्वरस्य लीलाया गुणत्रयात्मिका प्रकृतिः खलु प्रधानोपकरणम् । "सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः" इत्यादि, "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" इति स्वयमेवोक्तम् ।

प्रदेशभेदेन कालभेदेन च सदृशासदृशविकारोत्पादक इति, प्रदेश-भेदो गुणवैषम्यशून्यप्रदेशो गुणवैषम्यवान्, प्रदेशश्च । अस्य गुणवैषम्यं कार्योन्मुखे स्थूले, अन्यत्र सर्वत्र साम्यापन्नगुणवदेव भवति । तत्र गुणवैषम्यशून्यः प्रदेशः सदृशविकारवान्, गुणवैषम्यवान् विसदृशवि-कारवान् भवति । सदृशविकारोनाम नामरूपविभागनिर्देशानर्हः सूक्ष्म-विकारः, विसदृशविकारो नाम नामरूपविभागनिर्देशयोग्यः स्थूलवि-कारः, "गुणसाम्यमनुद्रिक्तन्यूनम्" इत्युक्तत्वादव्यक्तावस्थायां सर्वेऽपि विकाराः सदृशा भवन्ति, महदादिर्विसदृशविकारः ।

अथ कालभेदो नाम संहारकालः सृष्टिकालश्च । संहारकालेऽस्या विभक्ततमत्वेन स्थितत्वात्कुत्रापि गुणवैषम्याभावेन सर्वत्राविशेषेण सदृश एव विकारः, सृष्टिकाले भगवदधिष्ठानविशेषेण विभक्ततया का-र्योन्मुखस्य गुणवैषम्ये सति विसदृशविकारा भवन्ति । सततविकारा-स्पदतयाऽस्य सत्ताप्रयुक्तो हि विकारः । तस्य सौक्ष्म्यासौक्ष्म्यनिबन्धनो विभागनिर्देश एव । अन्यथा निर्विकारतया काचिदवस्था नास्ति ।

---

(१) एवमादय इति पु. पा. । (२) नित्यमिति पु. पा.
(३) कन्तुकैरिवेति पु. पा. । (४) इत्यादिरुक्ताया इति पुस्तके पाठः ।

प्रकृत्यविद्यामायापरनामाचिद्विशेष इति। मिश्रसत्त्वं नामैव विधोऽचिद्विशेष इति वाक्यान्वयः। प्रकृत्यादिनामभेदोऽस्य स्वभावप्रयुक्त इत्याह—

प्रकृतिरित्युच्यते विकारोत्पादकत्वात्। अविद्या ज्ञानविरोधित्वात्। माया विचित्रसृष्टिकरत्वात्।

प्रकृतिरित्यादिना। मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यादौ प्रकृतिशब्दः कारणवाचितया प्रयुक्तः, स चोपादानकारणवाचकः(१)। अत एव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वकथनावसरे सूत्रकारः ['येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इति प्रतिज्ञा] (२) "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधा(३)त्" इति प्रकृतिशब्दं प्रायुङ्क्त। अत एवेदं प्रकृतिरित्युच्यते महदादिविकाराणां स्वस्मादुत्पादनात्।

अविद्याशब्दो विद्याभावस्य विद्येतरस्य विद्याविरोधिनश्च वाचको यद्यपि, तथाऽपि विषयानुगुणः प्रयोगो भवति, तस्मादियं ज्ञानविरोधित्वेनाऽविद्येत्युच्यते। ज्ञानानन्दयोर्विरोधीति, अस्य ज्ञानविरोधित्वं प्रागुक्तम्। यथाऽसुरराक्षसास्त्राणि आश्चर्यकरतया मायाशब्देन व्यवह्रियन्ते, तथेयमपि विचित्रसृष्टिकरत्वान्मायेत्युच्यते। विचित्रसृष्टिकरत्वञ्च परस्परविलक्षणविस्मयनीयकार्यकरत्वम्। एवंभूताचिद्वस्तुनः कार्यकारणरूपेणानेकविधत्वमाह—

इदञ्च वर्द्धमानं पञ्चविषयपञ्चज्ञानेन्द्रियपञ्चकर्मेन्द्रियपञ्चभूतानि। अत्र प्राणगा प्रकृतिर्महदहङ्कारमनांसीत्युक्तप्रकारेण चतुर्विंशतितत्त्वरूपम्।

इदञ्चेत्यादिना। पञ्च विषयाः शब्दादयः। वर्द्धमानेतिविशेषणेन चेतनान् विकृतान् कर्तुमुपयुक्तस्तेषामुद्रेक उच्यते। अत्र विशेष्यमात्रमपेक्षितम्। पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि, कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि, पञ्चभूतानि गगनादीनि। अत्र प्राणगेति, संसारदशायामात्मनोऽत्यन्तसंसृष्टेत्यर्थः। अत्रापि विशेष्यमात्रमेव तत्त्वसंख्यायामपेक्षितम्(४)। महदहङ्कारमनांसि, महत्तत्त्वमहङ्कारतत्त्वं मनश्च। एवं चतुर्विंशतितत्त्वानि वदता दिव्यसूरिणा तन्मात्राण्यनभिधाय शब्दादयोऽभि-

---

(१) कारणत्ववाचक इति पु. पा.।

(२) [ ] एतच्चिह्नलितः पाठ औपरिष्टिकटिप्पणीभूतःसंसृष्टो जात इति मन्ये।

(३) अनुपरोधादिति पु. पा.।　　(४) संख्याया अपेक्षितमिति पु.पा.

हिताः, तन्मात्राणां भूतैः स्वरूपभेदाभावाद्वस्थाभेदमात्रत्वात् । तन्मात्ररूपाणि भूतानि पञ्च पञ्चतत्त्वानि, शब्दादयः पञ्च पञ्चतत्त्वानीति स्वीकृत्यैतान्येकादशेन्द्रियाणि प्रकृतिमहदहङ्काराश्च चतुर्विंशतितत्त्वानीति केषांचित्पक्षः । उभयपक्षेऽपि तत्त्वसंख्यायां न्यूनाधिकभावो नास्ति । तस्मादेतद्यासुरो(१)क्तप्रकारेण चतुर्विंशतितत्त्वरूपमित्युक्तम् ।

अनेन यासुरेण तत्त्वान्येवाभिहितानि, न तु तेषां क्रमोऽप्युक्तः । तस्मादत्र प्रथमतत्त्वं किमित्याकाङ्क्षायामाह—

अत्र प्रथमतत्त्वम्प्रकृतिः । अस्य चाविभक्तमो विभक्तमोऽक्षरमिति चावस्थाविशेषास्सन्ति ।

अत्रेत्यादि । प्रकृतिः प्रधानमव्यक्तमिति च प्रथमतत्त्वस्य नामानि । प्रकृतिरिति नाम्नो निदानं प्रागेवोक्तम् । प्रधानमिति, प्रधानमित्युच्यते भगवल्लीलायाः प्रधानोपकरणत्वात् । अव्यक्तमित्युच्यतेऽनभिव्यक्तगुणविभागत्वात् ।

अथैवं प्रथमतत्त्वभूतायाः प्रकृतेरवस्थाविशेषानाह-*अस्य चेत्यादिना* ।

अव्यक्तमक्षरे लीयतेऽक्षरं तमसि लीयते, तमः परे देवे एकीभवति "इत्युक्तप्रकारेण संसारसमयेऽव्यक्तावस्थानिवृत्तिरवस्था, ततस्तन्निवृत्तिः, ततोऽतिसूक्ष्मतया तमःशब्दवाच्यता, ततोऽपि नामरूपविभागानर्हतया सर्वेश्वरेणैकीभावो भवतीत्यतो विभक्ततम इति "सर्गकाले तु सम्प्राप्ते प्रादुरासीत्तमोनुद" इत्युक्तप्रकारेण तेन प्रेरितं सन्नामरूपविभागयोग्यं यथा भवति, तथा तस्माद्विभक्तं कार्योन्मुखं भवतीति विभक्तन्तम इति, अनन्तरं सङ्कल्पविशेषेण पुरुषसमष्टिगर्भत्वं यथा ज्ञायते, तथा ऽवस्थास्प्राप्य स्थितत्वादक्षरमिति च अत्र केचनावस्थाविशेषाः सन्तीत्यर्थः । तस्मादस्याविभक्ततमस्त्वं नामाक्षरावस्थानिवृत्तौ तमःशब्दवाच्यतया नामरूपविभागानर्हतया च सर्वेश्वरविषये एकीभवनम् । विभक्ततमस्त्वं नाम नामरूपविभागार्हता यथा स्यात्तथा विभक्ततया कार्योन्मुखत्वम् । अक्षरत्वं नामेदमचित् अत्र पुरुषसमष्टिरिति विवेचनानर्हमतिसूक्ष्मायास्तमोऽवस्थाया निवृत्तौ पुरुषसमष्टिगर्भत्वं यथा ज्ञायते, तथाविधावस्थाप्राप्तिः । गुणत्रयवैषम्यस्यानन्तरपूर्वावस्थागुणसाम्यलक्षणमव्यक्तं यस्यामवस्थायां गुणसाम्यवैषम्यमस्फुटं, तदवस्थस्य चेतनसमष्टिगर्भत्वमक्षरशब्देनोच्यते न तु चेतन

(१) संज्ञाशब्दोऽयम् ।

मात्रं, तस्याव्यक्तप्रकृतित्वतमोविकृतित्वायोगात्। अतस्सर्वं तत्त्वजातं चिदचिदात्मकं मन्तव्यम्, "प्रधानादिविशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम्" इतिपराशरवचनात्। अत्र चिद्धर्मवस्तुन्यक्षरशब्द उपचारतः, प्रयोगेऽन्यथासिद्धे शक्त्यन्तरकल्पनायोगात्। "अक्षरं तमसि लीयत" इति चिद्धर्मत्वमाचिरत्वमपि, यत्र विवेक्तुमशक्यं, तदवस्थमतिसूक्ष्मम्प्रधानं तमःशब्देनाभिलप्यमक्षराद्यवस्थाप्राप्तयौन्मुख्यविशिष्टं तदेव विभक्ततमः। तदौन्मुख्यरहितमविभक्ततमः, परमात्मशरीरतयाऽपि चिन्तयितुमशक्यं सलिलविलीनलवणचन्द्रकान्तस्थसलिलसूर्यकान्तस्थवह्निकल्पं सर्वज्ञपरमात्मैकवेद्यमवतिष्ठते भूतलविनिहितबीजस्थानीयमविभक्ततमःभुविःसृतबीजवद्विभक्ततमः। सलिलसंसृष्टार्द्रशिथिलावयवीजतुल्यमक्षरमुच्छूनबीजसमानमव्यक्तम् अङ्कुरस्थानीयो महानिति विवेक इति सुबालोपनिषद्व्याख्याने श्रुतप्रकाशिकाकारैरेतदवस्थाविशेषाः सुस्पष्टमभिहिताः। एतेनाक्षरतमसी कुसुमस्य मुकुलकोरकावस्थावदस्य सङ्कोचदशारूपत्वान्महदादिवन्न तत्त्वान्तरमिति सिद्धम्।

अथैतस्याः प्रकृतेर्महदादिविकाराणामुत्पत्तेर्मूलमाह—

अस्या गुणवैषम्येण महदादिविकारा जायन्ते। गुणाः सत्वरजस्तमांसि, एते प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनस्स्वभावाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता विकारदशायामुद्भूता भवन्ति।

अस्या इत्यादिना। गुणानां वैषम्यं परस्परोद्रेकः, के ते गुणा इत्याकाङ्क्षायामाह-*गुणा इत्यादि*। कीदृशास्ते इत्याकाङ्क्षायामाह-*एते प्रकृतेरिति*।

"सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः"।
"प्रकृतेः क्रियमणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः"॥

सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणा इत्यादिप्रमाणं स्वरूपानुबन्धिन इत्यागन्तुकत्वाभावेन सत्ताप्रयुक्तत्वाद्वेतद्भिन्नाकृता न काप्यवस्थेति भावः। एतेषां स्वभावसत्त्वस्य स्वप्रकृतिस्वरूपानुबन्धित्वस्य चोक्त्या मूलप्रकृतिर्नाम सुखदुःखमोहात्मकानि लाघवप्रकाशनचलनोपष्टम्भनगौरवावरणकार्याण्यत्यन्तातीन्द्रियाणि कार्य्यैकनिरूपणविवेकान्यन्यूनानतिरेकाणि समतामुपेतानि सत्त्वरजस्तमांसि द्रव्याणीत्येतान् द्रव्य-

त्वेन प्रकृतिस्वरूपत्वेन च स्वीकुर्वतां सांख्यानां मतं निरस्तम्, तन्मत-निराकरणार्थमेव यामुनाचार्या अपि गुणाः प्रधानमिति पृथगवदन् । प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता विकारदशायामुद्भूता इति साम्यापन्नत्वात्प्रकृत्यवस्थायामेतेषां स्वरूपविभागो न ज्ञायते, वैषम्यापत्त्या विकृत्यवस्थायां स्वरूपविभागो ज्ञायत इत्यर्थः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः प्रकृतेस्स्वरूपानुबन्धिनः स्वभावविशेषाः कार्यैकनिरूपणीयाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूतास्तद्विकारेषु महदादिषूद्भूता इति भाष्यकारैरुक्तम् ।

विकारदशायामेतेषां कार्यैकनिरूपणीयत्वात् कार्यकथनमुखेनैतेषां स्वरूपाणि दर्शयति—

सत्त्वं ज्ञानसुखे तदुभयसङ्गं च जनयति, रजो रागतृष्णासङ्गान् कर्मसङ्गं च जनयति, तमो विपरीतज्ञानमनवधानमालस्यं निद्रां च जनयति ।

सत्त्वमित्यादिना । सत्त्वगुणो निर्मलत्वाज्ज्ञानसुखावरणत्वं विना तज्जनकं तत्प्राप्तये प्रवृत्त्यर्थं तयोः सङ्गं च जनयतीत्यर्थः ।

"तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ" ॥

इत्यादि । *रज इत्यादि* ।

"रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्" ॥

इत्यादिना । रागो योषित्पुरुषयोरन्योऽन्यस्पृहा । तृष्णा शब्दादिसर्वविषयस्पृहा । सङ्गः पुत्रमित्रादिसंश्लेषस्पृहा । कर्मसङ्गः क्रियासु स्पृहा । *तम इत्यादि* ।

"तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत" ॥

इत्यादि । विपरीतज्ञानं नाम वस्तुयाथात्म्यविपरीतविषयकं ज्ञानम् । अनवधानं क्रियमाणेऽवधानाभावः । आलस्यं कुत्रापि कार्येऽनारम्भरूपा तन्द्रा । निद्रा पुरुषस्येन्द्रियप्रवर्तनश्रान्तिमूलका सर्वेन्द्रियप्रवर्तनोपरतिः ।

अथैतेषां गुणानां समदशायां विषमदशायां च प्रकृतेर्विकारानाह—

एतेषां साम्यदशायां विकाराः समा अस्पष्टाश्च भवन्ति, वैषम्यदशायां विकारा विषमाः स्पष्टाश्च भवन्ति ।

एतेषां साम्यदशायामित्यादिना। एतेषां गुणानां परस्परोद्रेकं वा कृत्स्नोद्रेकं वा विना साम्यापत्तिदशायां प्रकृतेर्विकारा नामरूपराहित्येन मिथः समाः प्रमाणैर्दर्शयितु(१) मयोग्या अस्पष्टाश्च भवन्ति। एतद्गुणानामुद्रेकेण वैषम्ये प्रकृतेर्विकाराः नामरूपविशेषसाहित्येन परस्परं विषमाः प्रमाणैर्दर्शयितुं योग्याः स्पष्टाश्च भवन्तीत्यर्थः। प्रदेशभेदेन कालभेदेनेति पूर्वोक्तस्यैतद्गुणवैषम्यमेव हेतुःतदत्र विशदम्।

एतद्गुणवैषम्यप्रयुक्तेषु विकारेषु प्रथमविकारः क इत्याकाङ्क्षायामाह—

विषमविकारेषु प्रथमविकारो महान्। अयं सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधोऽध्यवसायजनकः।

विषमविकारेष्वित्यादि।

"गुणसाम्यात्ततस्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने।
गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम"॥

इत्यादि। अस्यार्थः-गुणसाम्यवतः क्षेत्रज्ञेन बद्धचेतनेनाधिष्ठिताद् अव्यक्ताख्यकगुणोन्मेषहेतुतया गुणव्यञ्जनसंज्ञकान्महत्तत्त्वमुत्पन्नमिति। अस्य स्वरूपं कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह-*अयं चेत्यादि*। इदम्महत्तत्त्वं "सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्" इत्युक्तप्रकारेण प्रकाशप्रवृत्तिमोहोत्पादकसत्त्वरजस्तमोरूपगुणान्वयेन सात्त्विकं राजसं तामसं चेति त्रिविधम्। महान्वै बुद्धिलक्षण इति बुद्धिलक्षणत्वादध्यवसायजनक इत्यर्थः। अत्र सात्त्विकबुद्धिर्नाम—

"प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति, बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी"॥

इति प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कार्याकार्ययोर्भयाभययोर्बन्धमोक्षयोश्च यथावदध्यवसायः(२)। राजसबुद्धिर्नाम—

"यया धर्ममधर्मञ्च कार्यं चाकार्यमेव च।
अयथावत्प्रजानाति, बुद्धिस्सा पार्थ राजसी"॥

इति धर्माधर्मयोः कार्याकार्ययोरयथावन्निर्णयः। तामसबुद्धिर्नाम—

"अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च, बुद्धिः सा पार्थ तामसी"॥

इत्यधर्मस्य धर्मत्वेन धर्मस्याधर्मत्वेन सर्वेषामर्थानां वैपरीत्येन नि-

(१) दर्शयितुमिति पुस्तकपाठस्तु न युक्तः।
(२) यथाध्यवसाय इति पु. पा.।

णंच इति भगवता गीतोपनिषदि स्वयमुक्तम् । एवं प्रकृते(१)र्विषमविकारेष्वयं प्रथमविकार इति तस्य स्वरूपं तस्य कृत्यं चोक्तम् ।

अथान्येऽपि विकाराः क्रमेणोच्यन्ते—

अतो वैकारिकतैजसभूतादिभेदेन त्रिविधोऽहङ्कारो जायते । अहङ्कारोऽभिमानहेतुः ।

अत इत्यादिना । *अतः* अस्मान्महत्तत्त्वात् ।

"वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महत्तत्त्वादजायत"॥

इत्युक्तप्रकारेण सात्त्विकराजसतामसरूपभेदेन वैकारिकतैजसभूतादिसंज्ञितस्त्रिविधोऽहङ्कारो जायत इत्यर्थः । एतेन त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेरुत्पत्तेर्महानपि त्रिगुणात्मकः, तथैव त्रिगुणात्मकान्महत उत्पत्तेरहङ्कारोऽपि त्रिगुणात्मक इत्युक्तम् । *अहङ्कार इत्यादि* । देहात्माभिमानादिजनक इत्यर्थः । अनेनास्य कृत्यमुक्तम् ।

अत्र वैकारिकाच्छ्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणरूपाणि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, मनश्चेत्येकादशेन्द्रियाणि जायन्ते ।

अत्र वैकारिकादित्यादि । एवं त्रिविधेष्वहङ्कारेषु वैकारिकः सात्त्विकाहङ्कारः, ततः सत्त्वकार्यलघुप्रकाशयुक्तानि एकादशेन्द्रियाणि जायन्त इत्यर्थः । 'वैकारिकादेकादशेन्द्रियाणि जायन्त' इत्येतावदनुक्त्वा 'श्रोत्रत्वक्चक्षुजिह्वाघ्राणरूपाणि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, मनश्चेत्येकादशेन्द्रियाणि' इत्युक्तिः 'एतेषां कार्यभेदं संज्ञाभेदञ्च विना स्वरूपभेदो व्यवहारभेदश्च न भासेते' इत्याशयेन । मनसः कार्यमुभयसहकारित्वम् । अत्र तदनभिधानमुत्तरत्रास्य विस्तरेण प्रतिपादनसमये वक्ष्यमाणत्वात् । इन्द्रियाणि सात्त्विकाहङ्कारकार्य्याणीत्युक्तत्वात्तानि राजसाहङ्कारकार्याणीति पक्षः प्रतिक्षिप्तः

"तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ।
एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः" ॥ इति ।

"अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्, वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्, आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्, दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ

(१) प्रकृतिरिति पु. पा. ।

प्राविशन्, ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्, मृत्युरपानो भूत्वा नाभिम्प्राविशत्, आपो रेतो भूत्वा शिश्नम्प्राविशन्" इत्युक्तप्रकारेण देवाधिष्ठितत्वाद्देव-शब्दवाच्यानीन्द्रियाण्येकादश राजसाहङ्कारकार्य्याणीति केचनाहुः। केचित्सात्त्विकाहङ्कारकार्याण्याहुरित्युक्त्वा तत्र सात्त्विकाहङ्कारकार्य्या-णीति पक्षस्यैव स्वपक्षत्वेन श्रीपराशरेण भगवता निश्चितत्वादेवमेत-दुक्तेर्न विरोधः। इन्द्रियाण्येकादशेति नियमो न व्यष्टिविषयोऽपि तु समष्टिविषयः।

"तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम्।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्म्ममे" ॥ इति।

अणुत्वात्सूक्ष्मानिन्द्रियाणामंशान् आत्ममात्रासु प्रवेश्य सर्वभूता-नीश्वरः ससर्जेति मनुवचनात्। अत्र सूक्ष्मानित्यभिधानात् "अणवश्च" इति सूत्रमर्यादयेन्द्रियाण्यणव इति, अवयवानित्युक्त्या प्रतीन्द्रियं व्यक्तिबाहुल्यमस्तीति, आत्ममात्रासु प्रवेश्येत्युक्त्याऽऽदौ दत्तान्येवे-न्द्रियाणि यावत्संहारमनुवर्त्तन्त इति च।

"शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात्" ॥

इत्युक्तप्रकारेण शरीरं त्यक्त्वा शरीरान्तरप्रवेशसमये इन्द्रियाणि गृह्णन्नेव गच्छतीति गम्यते। 'षण्णाम्' इति 'मनःषष्ठानि' इति च संख्यानिर्द्देशे निर्बन्धो नास्ति, इन्द्रियान्तराणामपि सहगमनात्।

अथ "भूततन्मात्रसर्गोऽयमहङ्कारात्तु तामसात्" इत्युक्तप्रकारेण भूतादिशब्दवाच्यात्तामसाहङ्कारात्तन्मात्रपञ्चकस्य तद्विशेषाणामाका-शादिभूतानाञ्चोत्पत्तिक्रममाह—

भूतादेःशब्दतन्मात्रं जायते। अस्मादाकाशः स्पर्शतन्मात्रञ्च जायते, तस्माद्वायुः रूपतन्मात्रञ्च जायते, तस्मात्तेजो रसतन्मात्रञ्च जायते तस्मादापो गन्धतन्मात्रञ्च जायते, तस्मात्पृथिवी जायते,

*भूतादेरित्यादिना। भूतादिसंज्ञितात्तामसाहङ्कारादाकाशस्य सूक्ष्मा-वस्था शब्दतन्मात्रा जायत इत्यर्थः। *अस्मादित्यादि*। अस्माच्छ-ब्दतन्मात्रात्तत्स्थूलावस्थारूपोऽव्यक्तशब्दगुणक आकाशो, वायोः सू-क्ष्मावस्थारूपं स्पर्शतन्मात्रञ्च जायते। तस्माच्छब्दस्पर्शतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्थारूपः शब्दस्पर्शगुणको वायुः, तेजसः सूक्ष्मावस्थारूपं

रूपतन्मात्रं च जायते । तस्माद्रूपतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्थारूपं रूपगुणकं तेजः अपां सूक्ष्मावस्थारूपं रसतन्मात्रञ्च जायते । तस्माद्रसतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्थारूपा रसगुणका आपः, पृथिव्याः सूक्ष्मावस्थारूपं गन्धतन्मात्रञ्च जायते । तस्माद्गन्धतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्थारूपा गन्धगुणका पृथिवी जायत इत्यर्थः । 'आकाशः स्पर्शतन्मात्रञ्च जायते वायू रूपतन्मात्रञ्च जायते' इत्युत्पत्तिक्रमकथनसमये प्रथमं भूतोत्पत्तेरनन्तरं तन्मात्रोत्पत्तेश्चाभिधानं भूतोत्पत्त्यनन्तरं तन्मात्रोत्पत्तिरिति क्रमज्ञापनार्थम्(१) । एतत्तन्मात्रोत्पत्तिक्रमोऽस्मदाचार्य्याणामतीवादरणीयः, तत्र निदानम् "अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराः" इति श्रुतेः स्वरसार्थसिद्धिः । 'ईश्वरात्प्रकृतिपुरुषौ, प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारोऽहङ्काराच्छब्दतन्मात्रम्, शब्दतन्मात्रादाकाशं स्पर्शतन्मात्रञ्च, स्पर्शतन्मात्राद्वायू रूपतन्मात्रञ्च, रूपतन्मात्रात्तेजो रसतन्मात्रञ्च, रसतन्मात्रादापो गन्धतन्मात्रञ्च, गन्धतन्मात्रात्पृथिवीत्येतत्क्रमं यादवप्रकाशादयोऽप्याद्रतवन्तः ।

अथ भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिक्रमस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात्तमपि सङ्ग्रहेणाह—

'स्पर्शतन्मात्रप्रभृतीनि चत्वारि तन्मात्राण्याऽऽकाशप्रभृतीनाञ्चतुर्णां भूतानां कार्य्याणि वायुप्रभृतीनां चतुर्णाम्भूतानाङ्कारणानि भवन्ति' इत्यपि वदन्ति ।

स्पर्शतन्मात्रेत्यादिना । अयं क्रमः—भूतादेः शब्दतन्मात्रं जायते । शब्दतन्मात्रादाकाशो जायते । आकाशात्स्पर्शतन्मात्रं जायते । स्पर्शतन्मात्राद्वायुर्जायते । वायो रूपतन्मात्रं जायते । रूपतन्मात्रात्तेजो जायते । तेजसो रसतन्मात्रं जायते । रसतन्मात्राज्जलं जायते । जलाद्गन्धतन्मात्रं जायते । गन्धतन्मात्रात्पृथिवी जायत इति । अयं क्रमः श्रीविष्णुपुराणसिद्धः, पूर्वक्रमः पुराणान्तरसिद्ध इति वदन्ति, तदयुक्तम्, अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा इत्याकाशादीनां भूतानां पञ्चानामिन्द्रियाणामिव केवलविकृतित्वोक्तेः । श्रीविष्णुपुराणे-"आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह" इत्यारभ्य स्पर्शतन्मात्रादिकारणत्वेनोक्तानामाकाशादिपदार्थानां तन्मात्रलक्षणभूतत्वं श्रीपराशरेण भगवता विवक्षितमितिव्याख्यानात् । तस्माच्छ्रीविष्णुपुराणे भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिशब्ददर्शनेऽपि व्याख्यानप्रक्रियालोचने तन्मात्रात्तन्मात्रोत्पत्तिरेव स्वी-

(१) ज्ञानार्थमिति पु० पा० ।

कर्तव्या। भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिपक्षे चाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा इत्युक्ताः षोडशविकाराश्च भूतव्यतिरिक्ता एकादशेन्द्रियाणि शब्दादयः पञ्चेति तन्मात्राणां भूतेभ्यः स्वरूपभेदाभावादवस्थाभेदमात्रत्वात् अष्टौ प्रकृतयः प्रकृतिमहदहङ्कारा आकाशादयः पञ्चेति उच्यन्त इति श्रुत्यविरोधेन निर्वहन्ति। अयमर्थो भगवता श्रीवेदव्यासेन—

"अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः विकाराश्चैव षोडश।
अथ व्यक्तानि सप्तैव प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः॥
अव्यक्तं च महांश्चैव तथाऽहङ्कार एव च।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्॥
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु।
श्रोत्रं त्वक् चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणश्च पञ्चमम्॥
वाक् च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च।
शब्दस्पर्शौ च रूपश्च रसो गन्धस्तथैव च॥
एते विशेषा राजेन्द्र! महाभूतेषु पञ्चसु।
दशेन्द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मैथिल॥
मनः षोडशमित्याहुरध्यात्मगतिचिन्तकाः"॥

इति मोक्षधर्मे याज्ञवल्क्यजनकसंवादे उक्तः, तथा मनुस्मृतौ—

"मनो बुद्धिरहङ्कारः खानिलाग्निजलानि भूः।
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराः षोडशापरे।
श्रोत्राक्षिरसनाघ्राणत्वचः सङ्कल्प एव च॥
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धवाक्पाणिपायवः।
उपस्थपादाविति च विकाराः षोडश स्मृताः"॥ इत्युक्तम्।

अस्यां स्मृतौ प्रकृतिषु परिगणितत्वात्प्रथमं निर्देशाच्च मन्तव्यतया मनःशब्देन प्रधानतत्त्वमुच्यते। सङ्कल्पशब्देन तत्कारणं मनो लक्ष्यत इति सुबालोपनिषद्व्याख्याने श्रुतप्रकाशिकाकारैर्व्याख्यानं कृतम्। एवमितिहासादिष्वभिहितत्वाद् अष्टौ प्रकृतय इति श्रुतेर्भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिपक्षे तत्त्वविरोधाभावः सुस्पष्टः "त्वचाबीज(१)मिवावृतम्" इति दृष्टान्तबलेन यथा त्वक्शून्यबीजस्याङ्कुरशक्तिर्नास्ति, तथाऽऽवरणशून्यस्योत्तरकार्यशक्तिर्नास्तीति भानात् कारणगुणं विनोत्तरोत्तरगुणविशेषेषु।

आद्याद्यस्य गुणानेतानाप्नोति च परः परः"

इति स्वविशेषस्योक्तगुणातिशयानुपपत्तेः,

(१) त्वचावृत्तमिवावृत्तमिति पु. पा.।

"आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ।
रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ।
तस्माच्चतुर्गुणा ह्यापो विशेषाश्चेन्द्रियग्रहाः" ॥

इति पुराणवचनानुगुण्यार्थञ्च तेभ्यस्तन्मात्रेभ्यो यथासंख्यमेकद्वित्रिचतुष्पञ्चभ्यो भूतान्याकाशानिलानलसलिलावनिरूपाणिपञ्च जायन्त इति अत्राधिकृतस्य सांख्यवाचस्पतेरुक्तेश्च कार्योत्पादकानि स्वस्वकारणवृतान्येवोत्पादयन्तीति स्वीकर्तव्यमिति तत्त्वत्रयविवरणे श्रीकृष्णपादैरुक्तत्वाच्च ।

"प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत्समावृणोत् ।
यथा प्रधानेन महान् महता स तथा वृतः ॥
शब्दमात्रं तथाकाशं भूतादिश्च समावृणोत् ।
आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रन्तथाऽवृणोत् ॥
स्पर्शमात्रस्तु वै वायू रूपमात्रं समावृणोत् ।
रूपमात्रन्तु तेजश्च रसमात्रं समावृणोत् ।
रसमात्राणि चाम्भांसि गन्धमात्रं समावृणोत्" ॥

इति भगवता पराशरेणोक्तत्वात् पूर्वपूर्वतन्मात्रैर्मिलित्वोत्तरोत्तरतन्मात्रैः स्वस्वविशेषोत्पादनादिति स्वयं वक्ष्यमाणत्वाच्चावरणक्रमः स्वीकर्तव्यः । तथैव पूर्वभावनियमार्थं स्पर्शतन्मात्रादीनां स्वस्वविशेषोत्पादने स्वस्वपूर्वभूतसहायत्वमावश्यकम् ।

अत्रायं क्रमः—भूतादेः शब्दतन्मात्रं जायते, शब्दतन्मात्रं भूतादिरावृणोति । तत आकाशं जायते, ततोऽस्माच्छब्दतन्मात्रात्स्पर्शतन्मात्रं जायते, शब्दतन्मात्रमावृणोति । एवं शब्दतन्मात्रावृतादाकाशसहायकात्स्पर्शतन्मात्राद्वायुर्जायते, ततोऽस्मात्स्पर्शतन्मात्राद्रूपतन्मात्रं जायते, रूपतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रमावृणोति । एवं स्पर्शतन्मात्रावृताद्वायुसहायकाद्रूपतन्मात्रात्तेजो जायते, तस्माद्रूपतन्मात्राद्रसतन्मात्रं रूपतन्मात्रमावृणोति । एवं जायते, रसतन्मात्रं रूपतन्मात्रावृतात्तेजः सहायकाद्रसतन्मात्रादापो जायन्ते, तस्माद्रसतन्मात्राद्गन्धतन्मात्रं जायते, रसतन्मात्रमावृणोति । एवं रसतन्मात्रावृतादप्सहायकाद्गन्धतन्मात्रात्पृथिवी जायते इति शब्दतन्मात्रावृतादाकाशसहायकात्स्पर्शतन्मात्राद्वायुर्जायत इत्यारभ्योक्तविशेषोत्पत्तिक्रमो भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिपक्षेऽपि समानः । पूर्वपूर्वभूतादुत्तरोत्तरतन्मात्रोत्पत्तिरत्र विशेषः । अयं क्रमस्तत्त्वत्रयविवरणे कृष्णपादैरुक्तः ।

तत्त्वनिरूपणे वेदान्तिभिरुक्तः कश्चन क्रमोऽस्ति । स च भूतादेः शब्दतन्मात्रं जायते, शब्दतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्थारूप आकाशो जायते, शब्दतन्मात्रमाकाशश्च भूतादिरावृणोति । भूताद्यावृतात्स्थूलाकाशसहकृताद्विकृताच्छब्दतन्मात्रात्स्पर्शतन्मात्रं जायते । ततः स्पर्शगुणो वायुर्जायते, तदुभयमपि कारणभूतं शब्दतन्मात्रमावृणोति, शब्दतन्मात्रावृताद्वायुसहकृताद्विकृतात्स्पर्शतन्मात्राद्रूपतन्मात्रं जायते । ततो रूपगुणकं तेजो जायते, तदुभयमपि कारणभूतं स्पर्शतन्मात्रमावृणोति, तदावृतात्तेजः सहकृताद्विकृताद्रूपतन्मात्राद्रसतन्मात्रं जायते । ततो रसगुणकं जलं जायते, तदुभयमपि स्वकारणं रूपतन्मात्रमावृणोति, तदावृतादम्भः सहकृताद्विकृताद्रसतन्मात्राद्गन्धतन्मात्रं जायते । ततो गन्धगुणका पृथिवी जायते, तदुभयं कारणभूतं रसतन्मात्रमावृणोति ।

अत्र पूर्वक्रमे स्पर्शतन्मात्रादिचतुष्टयस्य स्वस्वविशेषोत्पादने पूर्वपूर्वभूतसाहाय्यकरत्व(१)मुक्तम् । अनन्तरक्रमे पूर्वतन्मात्रस्योत्तरतन्मात्रोत्पादने स्वस्वविशेष साहाय्यकरत्व(१)मुक्तम्, तस्मान्न मिथोविरोधः, एकैकस्मिन्ननुक्तावपि उभयोरपेक्षितत्वात् ।

आवरणक्रमे च पूर्वपूर्वतन्मात्रमुत्तरोत्तरतन्मात्रं तद्विशेषं चावृणोतीति वेदान्तिभिरुक्तत्वात् । श्रीविष्णुपुराणे "शब्दमात्रं तथाऽऽकाशं भूतादिः स समावृणोत्" इत्यस्य शब्दतन्मात्रं तथाऽऽकाशं स्थूलाकाशं च स भूतादिरावृणोत् । एतेन पूर्वपूर्वतन्मात्रमुत्तरोत्तरतन्मात्रं तद्विशेषं चावृणोदिति दर्शितमिति पिल्लैपेरुमाळ्जीयराचार्यैर्व्याख्यातत्वात् । तत्त्वत्रयविवरणे तन्मात्रस्यावरणवत् तद्विशेषस्यावरणस्यानभिधानेऽपि तदुपलक्षणम् । अन्यथा तत्र भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिकथनञ्च न सम्भवति । तस्मादुभयमपि स्वीकर्तव्यम् ।

तत्त्वनिरूपणे तन्मात्रतद्विशेषयोरुभयोरावरणकथनावसरे उभयोस्तन्त्रेणाभिधानेऽपि विशेषोत्पत्तेः प्राक् तन्मात्रावरणं स्वीकार्यम् । त्वग्रहितबीजस्याङ्कुरशक्तिरिवावरणशून्यस्योत्तरकार्यशक्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तम् । एवंभूततन्मात्रसृष्टिकथनसमये आवरणक्रमस्य वक्तव्यत्वेऽप्यनभिधानमनपेक्षितत्वादिति सङ्कोचेनोत्पत्तिक्रमो(२)ऽभिहितः । श्रीकृष्णपादैरप्येवमेवोक्तम् । एवं भूततन्मात्रोत्पत्तिक्रम उक्तः ।

अथ कानि तन्मात्राणीति शङ्कायामाह—

तन्मात्राणि भूतानां सूक्ष्मावस्थाः ।

---

(१) साहाय्यकत्वमिति पु. पा. । (२) उत्पत्त्यतिक्रम इति पु. पा. ।

तन्मात्राणीत्यादि ।

"तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रं तेन तन्मात्रता स्मृता ।
तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः(१) ।

इति शान्तत्वघोरत्वमूढत्वलक्षणविशेषणशून्यशब्दादितन्मात्रगुणकान्याकाशादिभूतानि तन्मात्राणि । शान्तत्वमनुकूलवेदनीयत्वम् । घोरत्वम्प्रतिकूलवेदनीयत्वम् । मूढत्वमुदासीनवेदनीयत्वम् । तत्र स्वभावत एव शान्ते भूमिजले, घोरौ तेजोवायू, मूढ आकाशः । मेलनेन सर्वाण्यपि भूतानि शान्तत्वघोरत्वमूढत्ववन्ति । तन्मात्राण्येतच्छान्तत्वादिविशेषाभावादविशेषाण्युच्यन्ते । तस्मात्तन्मात्राविशेषशब्दौ पर्यायौ ।

अत्राभियुक्ता शाब्दप्रकाशादयः, तन्मात्राण्यविशेषाणीत्यनर्थान्तरम् । शान्तत्वं घोरत्वं मूढत्वमिति त्रयो विशेषास्त्रैगुण्यात्मानस्तेषामनुद्भवात् सूक्ष्ममाकाशमविशेषलक्षणं भवति, तेन शब्दतन्मात्रमुच्यते । एवं सूक्ष्मो वायुः, सूक्ष्मं तेजः, सूक्ष्मा आपः, सूक्ष्मा पृथिवीत्याहुः । एवं त्रिविधाहङ्कारेषु सात्त्विकाहङ्कारादेकादशेन्द्रियाणां तामसाहङ्काराद्भूततन्मात्राणामुत्पत्तिक्रम उक्तः ।

अथ राजसाहङ्कारकार्यमुच्यते—

अन्याभ्यामहङ्काराभ्यां स्वकार्यजनने राजसाहङ्कारः सहकारी भवति ।

अन्याभ्यामहङ्काराभ्यामित्यादिना । सात्त्विकतामसाहङ्काराभ्यां स्वकार्योत्पादने बीजाङ्कुरस्य जलवदग्निज्वलनस्य वायुवद्राजसाहङ्कारस्सहकारी भवतीत्यर्थः । अस्य सहकारित्वन्नाम "रजः प्रवर्तकं तत्र" इत्युक्तप्रकारेण तत्रेन्द्रियहेतोः सत्त्वांशस्य भूतहेतोस्तमोऽशस्य च चलनस्वभावेन रजसा प्रेरकेण प्रवर्त्तनम् । एवं सात्त्विकतामसाहङ्कारयोः साधारणं सहकारित्वमुक्तवान् ।

अथ सात्त्विकाहङ्कारस्यासाधारणान् सहकारिविशेषानाह—

सात्त्विकाहङ्कारः शब्दतन्मात्रादिपञ्चकं सहकार्यासाद्य श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च सृजति । तानि सहकार्यासाद्य वागादिकर्म्मेन्द्रियाणि पञ्च सृजति ।

---

(१) न मूढाश्च विशेषणा इति पुस्तकस्थः पाठः ।

सहकारिणं विना स्वयमेव मनः सृजतीति वदन्ति ।

सात्त्विकाहङ्कार इत्यादिना । सात्त्विकाहङ्कार इन्द्रियोत्पादनसमये तेषां विषयप्रतिनियमार्थं शब्दतन्मात्रं सहकार्यासाद्य श्रोत्रं, स्पर्शतन्मात्रं सहकार्य्यासाद्य त्वगिन्द्रियं, रूपतन्मात्रं सहकार्य्यासाद्य चक्षुः, रसतन्मात्रं सहकार्यासाद्य जिह्वां, गन्धतन्मात्रं सहकार्यासाद्य घ्राणेन्द्रियं च जनयति । एवं शब्दतन्मात्रादिपञ्चकसहकारेण श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकसृष्ट्यनन्तरं श्रोत्रग्राह्यशब्दविषयं, त्वग्ग्राह्यस्पर्शविषयं, चक्षुर्ग्राह्यं रूपं प्रवृत्तिहेतुं, रसनाग्राह्यरसाश्रयस्य जलस्य निःसरणहेतुं, घ्राणविषयगन्धाश्रयपृथिव्यंशान्नादेर्ऋजीषोत्सर्जनहेतुं च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकशेषाणि शब्दादिपञ्चकावलम्बीनि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च सृजति । तदानीञ्च श्रोत्रसहकारेण वाचं, त्वक्सहकारेण पाणिं, चक्षुःसहकारेण पादं, जिह्वासहकारेणोपस्थं, घ्राणसहकारेण पायुं च सृष्ट्वा ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च सहकार्युभयात्मकं मनः सहकारिनिरपेक्षं स्वयमेव सृजतीति तत्त्वविदो वदन्तीत्यर्थः ।

अयमर्थः श्रीविष्णुपुराणव्याख्यानेऽप्ययमेवेन्द्रियसृष्टिक्रमः वैकारिकाहङ्कारात् क्रमेण शब्दादिपञ्चसहायात् क्रमेण श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकसृष्टिः, तस्मादेव तत्सहायाद्वागादिकर्मेन्द्रियपञ्चकस्याऽसहायात्तस्मान्मनसः सृष्टिरिति पिल्लैपेङ्गलाद्भाराचार्यैरुक्तः ।

अथ स्वोक्तस्येन्द्रियोत्पत्तिक्रमस्य विरोधिनं पक्षं निरसितुं तमुत्क्षिपति—

केचिदिन्द्रियेषु कानिचिद्भूतकार्याणीति वदन्ति । तच्छास्त्रविरुद्धम्, भूतान्याप्यायकानि ।

केचिदित्यादिना । ते च घ्राणादीन्द्रियाणि पृथिव्यादिभूतकार्याणीति स्वीकुर्वन्तो नैयायिकाः । ते ह्यानुमानिका अनुमानेनैवार्थं साधयन्ति । तत् कालात्ययापदेशेन दूषयति । *तदिति* तत् इन्द्रियाणां भूतकार्यत्वाभिधानम् । एतेषामाहङ्कारिकत्वमभिदधतामितिहासपुराणादीनां विरुद्धमित्यर्थः ।

नन्विदमनुपपन्नम्, मोक्षधर्मे—

"शब्दः श्रोत्रं तथा खादि त्रयमाकाशसम्भवम् ।
वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा त्वक् चैव त्रितयं स्मृतम् ॥
रूपं चक्षुस्तथा व्यक्तिस्त्रितयं तेज उच्यते ।
रसः क्लेदश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणास्स्मृताः ॥

घ्राणं ज्ञेयं शरीरं च ते तु भूमिगुणास्स्मृताः" ।

इत्युक्तत्वादितिहासादिष्विन्द्रियाणां भौतिकत्वकथनाद्भूतान्येतेषां कारणं कुतो न भवन्तीत्याशङ्कायां भूतान्येतेषामाप्यायकानीत्याह—*भूतानीत्यादिना* । तथा चेतिहासादिषूक्तस्येन्द्रियाणां भौतिकत्वस्य भूतजन्याप्यायनमात्रनिबन्धनत्वाद् इन्द्रियाणाम्भूतान्याप्यायकानि न कारणानीत्यर्थः । आप्यायकत्वन्नाम पोषकत्वम् ।

अथाहङ्कार इन्द्रियाणां निमित्तकारणं, भूतान्युपादानकारणमिति केषाञ्चित्कुदृष्टीनाम्मतम् । अहङ्कारस्येन्द्रियाणि प्रति निमित्तत्वमेव भूतानामेवोपादानत्वम्, "अन्नमयं हि सोम्य मन, आपोमयः प्राण, स्तेजोमयी वाक्" इति श्रुतेरिति केचिदाहुः । तदयुक्तम्, अहङ्कारस्यैवोपादानत्वेऽपि भूतानामाप्यायकत्वेनापि तथानिर्देशोपपत्तेरिति विष्णुपुराणव्याख्याने आशङ्क्य निराकृतं, तदपी(१)न्द्रियेषु कानिचिदित्यारभ्यैतदुक्तक्रमेण प्रतिक्षिप्तं तदा । तच्छास्त्रविरुद्धमिति, "एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकास्स्मृता" इत्यादिभिरेषां सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वमभिदधद्भिः पुराणादिभिर्विरुद्धमित्यर्थः । पुराणाद्यपेक्षयाऽन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादिश्रुतेः प्राबल्येऽपि इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदित्युक्तत्वादुपबृंहणानुकूल्येन तस्यार्थो वर्णनीय इति भावः ।

ननु तर्ह्युपबृंहणेष्वपि भौतिकत्वाभिधानादेतेषां भूतानि 'कारणानि इति ज्ञायन्त इति चेन्न, भूतान्याप्यायकानीति निर्वाहात् । घ्राणादीनामिन्द्रियाणां पृथिव्यादिभूतकृतमाप्यायनं श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धम् । "अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्" "श्रोत्रं नभो घ्राणमुक्तं पृथिव्या" इत्यारभ्य "वाय्वात्मकं स्पर्शनमामनन्ति, नभः श्रोत्रं च तन्मयम्" इत्यादिष्विदं श्रुतप्रकाशिकाकारैरभिहितम् । एवमिन्द्रियाणां भूतानि सदाप्यायकानीति मोक्षधर्मे भृगुभारद्वाजसंवादे "आप्यायन्ते च ते नित्यं तदवस्थैस्तु पञ्चभिः" इति सुव्यक्तमुक्तम् । तस्माद्भूतानीन्द्रियाणामाप्यायकानि न तु कारणनीति सिद्धम् ।

एवम्महदादिपदार्थानामुत्पत्तिक्रमोऽभिहितः । एतैरीश्वरस्याण्डसृष्ट्यादिप्रकारमाह—

एतेषाम्मेलनं विना कार्यकरत्वाभावात् यथा कश्चिन्मृदं शर्करां जलं च मेलयित्वैकं द्रव्यङ्कृत्वा

---

(१) तदापीति पु. पा. ।

भित्तिङ्करोति, तथेश्वर एतत्सर्वं मेलयित्वा तैरेकमण्डं सृजति।

एतेषामित्यादिना। *एतेषाम्मेलनं विना कार्यकरत्वाभावादिति*।

"नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना।
नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः" ॥

इत्युक्तप्रकारेण शान्तत्वघोरत्वमूढत्वादिभिर्नानाशक्तियुक्तानां पृथग्भूतानां महदादिपदार्थानां परस्परसङ्गतिमप्राप्याण्डरूपकार्योत्पादनसामर्थ्याभावादित्यर्थः। मृदमित्यादिभित्तिं करोतीत्यन्तस्य पृथग्वीर्याणि पृथक्स्थितानि मृत्सिकतासलिलानि मिथो मेलयित्वा तत्समुदायात्मकन्द्रव्यं कृत्वा तेन भित्तिरूपमेकङ्कार्यं रचयतीत्यर्थः। *ईश्वर एतत्सर्वमित्यादि*। जगत्स्रष्टेश्वरः।

"समेत्यान्योऽन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः।
एकसङ्घातलक्षाश्च सम्प्राप्यैकमशेषतः॥
महदादिविशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते"।

इत्युक्तप्रकारेणैतत्सर्वमन्योऽन्यसङ्गतङ्कृत्वा एतैरण्डसृष्टिङ्करोतीत्यर्थः। एतदण्डस्यान्तर्महदादिकार्याणां सर्वेषां दर्शनात् महदादिपदार्थान्सर्वानेकीकृत्य सृष्टिमकरोदिति सुव्यक्तम्। अत एव "भूतेभ्योऽण्डं महाबुद्धे बृहत्तदुदकेशयम्" इति भूतेभ्योऽण्डमुत्पन्नमुदके तिष्ठतीतीदमुपलक्षणम्।

"अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्(१)।
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्" ॥

इत्यद्भ्योऽण्डमुत्पन्नमिति भगवता मनुनोक्तम्। तदप्युपलक्षणम्। पूर्वं भूतान्तरसंसृष्टादन्तर्गतपृथिवीभागाज्जलादण्डमुत्पन्नं तत्रैव तिष्ठतीति भावः।

एवमण्डसृष्टिक्रममुक्त्वा तेषां बाह्यभूतानामाम्बराकाशादिरूपेण परिणामानन्तरं तैलोक्यविभागं कर्तुं तत्र लोकेषु देवादिजीवविभागं च कर्तुमेतस्याण्डस्यान्तर्बद्धात्मसमष्टिरूपस्य ब्राह्मणः सृष्टिमाह—

तत्र चतुर्मुखं सृजति। अण्डमण्डकारणानि च स्वयमेव सृजति। अण्डान्तर्गतवस्तूनि चेतनान्तर्यामी सन् सृजति।

(१) बीजमपासृजदिति पाठान्तरम्।

तत्रेत्यादिना । चतुर्मुखस्य ब्रह्मात्मसमष्टित्वं नामैतस्मिन्नण्डेऽपेक्षितानां कर्मवश्यचेतनानामेतच्छरीरादुत्पत्तिः । एवं चतुर्मुखसृष्टिः । अनन्तरसृष्टीः सर्वाः सद्वारिकाः कर्तुं किल तदेव दर्शयितुं समष्टिसृष्टौ व्यष्टिसृष्टौ च सर्वेश्वरेण क्रियमाणं क्रममाह–*अण्डमित्यादिना* । महदादिसमुदायकार्यमण्डम् । तत्कारणानि महदादिपदार्थाश्च सत्यसङ्कल्पस्य स्वस्याव्यवहितसङ्कल्पेन सृजतीत्यर्थः ॥

"सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् (१) ॥
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । इत्यादि ।

चतुर्मुखादिचेतनानां हृदये स्थित्वा "सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च" इति सङ्कल्पज्ञानादीनुत्पाद्याण्डान्तर्वर्तिनः सकलपदार्थान् सृजतीत्यर्थः ।

"यत्किञ्चित्सृज्यते येन सत्त्वजातेन वै द्विज ।
तस्य सृज्यस्य सम्भूतौ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः" ॥

इतीश्वरः सकलकर्तृशरीरकः सकलकार्याणि सृजतीत्युक्तम् । एतावता ईश्वर एतत्सर्वम्मेळयित्वा तैरेकमण्डं सृजतीति सर्वेश्वरो महदादिपदार्थैर्मिश्रितैरण्डसृष्टिं करोतीत्येतावदुक्तम् ।

अथाण्डबहुत्वं तस्य क्रमं तच्च सर्वेश्वरस्येष्टविनियोगार्हमित्यर्थं तस्य परिणाम(२)प्रकारञ्चाह—

अण्डानि चानेकानि चतुर्दशलोकयुक्तान्युत्तरोत्तरं दशगुणैरावरणैः सप्तभिरावृतानीश्वरस्य क्रीडाकन्दुकस्थानीयानि जलबुद्बुदवदेककाले सृष्टानि ।

अण्डानि चेत्यादि । *अण्डानि चानेकानीति* ।

"अण्डानान्तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।
ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च" ॥ इत्यादि ।

चतुर्दशलोकयुक्तानीति । चतुर्दशलोकाश्चाप्यण्ड(३) कपालस्योपरि अशीतिलक्षयोजनोच्छ्रायवन्तः ।

गर्भोदकस्योपरि

"सप्ततिस्तु सहस्राणि द्विजोच्छ्रायोऽपि कथ्यते ।

---

(१) वीजमपासृजदिति पाठान्तरम् ।
(२) इत्यर्थः ॥ तस्यपरिणामेति पुस्तकस्थः पाठः ।
(३) लोकाश्चाथोऽण्डेति पु० पा० ।

दशसाहस्रमेकैकं पातालम्मुनिसत्तम ॥
अतलं वितलं चैव नितलं च गभस्तिमत् ।
महाँश्च सुतलं चाग्र्यं(१)पातालं चैव सप्तमः" ॥

इत्युक्तप्रकारेण प्रत्येकं दशसहस्रयोजनोच्छ्रायवन्तो दैत्यदानवपन्नगसुपर्णादिनिवासदेशाः ।

"शुक्लकृष्णारुणाः पीताः शर्कराः शैलकाञ्चनाः ।
भूमयो यत्र मैत्रेय वरप्रासाद(२)शोभिताः"॥

इत्युक्तप्रकारेण शुक्लकृष्णारुणपीतवालुकामयाः शैलकाञ्चनमयस्थलविशेषयुक्ता विलक्षणसौधालङ्कृताः स्वर्गादिभ्योऽपि निरतिशयभोग्याः "अतलं वितलं गभस्तिमत्" इत्यभिधीयमानास्तलातलमहातलसुतलपातालाभिधायोलोकाः सप्त। तदुपरि नवसहस्रयोजनविशालस्सप्तद्वीपपर्वतसागरविशिष्टः पादचारिभिर्मनुष्यादिभिर्व्यवस्थितः(३) पद्माकारो भूलोकः । भूलोकस्योपर्यादित्यस्याधस्ताल्लक्षयोजनोच्छ्रायो गन्धर्वादिभिरधिष्ठितो देशो भुवर्लोकः। आदित्यस्योपरि ध्रुवस्याधस्ताच्चतुर्दशलक्षयोजनोच्छ्रायः साधिकारैर्ग्रहनक्षत्रादिभिरधिष्ठितो देशस्स्वर्लोकः। ध्रुवस्योपरिकोटियोजनोच्छ्रायो "विनिवृत्ताधिकारास्तु महर्लोकनिवासिनः" इत्युक्तप्रकारेण निवृत्ताधिकारैरधिकारापेक्षावद्भिरिन्द्रादिभिरधिष्ठितो देशो महर्लोकः। तदुपरि कोटिद्वययोजनोच्छ्रायो ब्रह्मपुत्रैः सनकादिभिः परमयोगिभिरधिष्ठितो देशो जनलोकः। तदुपर्यष्टकोटियोजनोच्छ्रायो वैराजाख्यैः प्रजापतिभिरधिष्ठितो देशस्तपोलोकः। तपोलोकोपर्यष्टचत्वारिंशत्कोटियोजनोच्छ्रायः ।

"तेषामेषां केचन ब्रह्मलोका रुद्रस्यान्ये सन्ति तत्रैव लोकाः ।
विष्णोरन्ये सन्ति लोका विशालास्तांस्ताल्लोँकांस्तानुपास्य व्रजन्ति"॥

इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मविष्णुशिवानुपास्य प्राप्तैरधिष्ठितो देशस्सत्यलोकः एवमूर्ध्वाधःकटाहयोरन्तराऽष्टषष्टिकोटियोजनोच्छ्रायः पञ्चाशत्कोटियोजनोण्डोच्छ्राय इत्यपि वदन्ति ।

तत्र "सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्चविंशतिः" इतिशुकवचनप्रकारेण सूर्यस्योपरि पञ्चविंशतिकोटियोजनान्यधस्तात्पञ्चविंशतिकोटियोजनानि च भवन्ति । एवम्भूतैश्चतुर्दशभिर्भुवनैर्युक्तानि उत्तरोत्तरं दशगुणैरावरणैस्सप्तभिरावृतानीति, पूर्वोक्तांश्चतुर्दशलोकांश्च ।

---

(१) चाग्र्या–इति पु० पा० । (२) प्रसादेति पु. पा. ।
(३) व्यवसित इति पु. पा. । वस्तुतस्तु, अधिष्ठित इत्येव पाठो ऽपभ्रष्टो जातः ।

"एतदण्डकटाहेन तिरश्चोर्ध्वमधस्तथा ।
कपित्थस्य यथा बीजं सर्वतो वै समावृतम्" ॥

इत्युक्तप्रकारेणान्तःकपित्थबीजादीनि कपित्थत्वग्यथा सर्वत आवृणोति । तथा "कोटियोजनमानस्तु कटाहः संव्यवस्थितः" इति कोटियोजनप्रमाणवत्तया शैवोक्ताण्डकटाह आवृणोति । साण्डकटाहश्चेदमण्डं "दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डं च तद्वृतम्" इत्युक्तप्रकारेण स्वस्माद्दशगुणविस्तारयुक्तेन जलतत्त्वेनावृतं भवति ।

"पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा सेयमुर्वी महामुने ।
सहैवाण्डकटाहेन सद्वीपाब्धिमहीधरा" ॥

इति साण्डकटाहमण्डं पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णमित्याहुः ।

भूमण्डलन्तु शतकोटिविस्तारं साण्डकटाहमिति वराहपुराणोक्तत्वात् । एवं स्कन्दपुराणे शिवरहस्ये विस्तरेणोक्तत्वाच्च मेरुं परितः (१)पञ्चाशत्कोटिविस्तारं स्वीकृत्य भूमिं शतकोटिविस्तारामाहुः । अत्र यां काञ्चन मर्य्यादामालम्ब्य ततो दशगुणेन जलतत्त्वेनावृतमिति केचिदाहुः ।

एवं दशोत्तरं तेजस्तत्त्वं जलतत्त्वमावृणोति । तथाविधं वायुतत्त्वमावृणोति । वायुमाकाशमावृणोति । आकाशमहङ्कारम् आवृणोति । अहङ्कारस्महत्तत्त्वमावृणोति । तच्च महत्तत्त्वमव्यक्तमावृणोति । ननु तदनन्तरमसंख्यातप्रमाणमिति अपरिमितप्रमाणस्याव्यक्तस्यावरणत्वप्रयुक्तं दशोत्तरत्वमनुपपन्नमिति चेन्न, सहस्रे दशवदपरिमितसंख्यायां तस्यापि सत्त्वेनोपपत्तेः ।

"वारिवन्ह्यनिलाकाशैस्ततो भूतादिना बहिः ।
वृतं दशगुणैरण्डम्भूतादिर्म्महता तथा ॥
अव्यक्तेनावृतो ब्रह्मन् तैः सर्वैस्सहितो महान् ।
एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम् ॥

इत्युक्तप्रकारेण दशोत्तरैः सप्तावरणैरावृतानीत्यर्थः ।

ईश्वरस्य क्रीडाकन्दुकस्थानीयानीति, क्रीडापरस्य बालस्य क्रीडनकानीव लीलारसमनुबुभूषो(२)रीश्वरस्य लीलोपकरणानीत्यर्थः । "हरे विहरसि क्रीडां कन्दुकै(३)रिव जन्तुभिः" इति "मोदते भगवान्

---

(१) मेरोः परित इति पु. पा. ।
(२) लीलारसानुबुभूषोरिति पु. पा. ।
(३) कन्तुकैरिति पाठोऽत्र प्रतीके पुस्तकेऽस्मिन् पूर्वमागतः ।

भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव" इति चोक्तप्रकारेणेश्वरविभूतिः सर्वा लीलोपकरणं खलु ।

जलबुद्बुदवदेककाले सृष्टानीति, ईश्वरेणाण्डसृष्टिसमये क्रमेणैकैकपरिणामं विना "न क्रमेण विवृद्धं तज्जलबुद्बुदवत्समम्" इत्युक्तप्रकारेण जलबुद्बुदवदेकस्मिन्नेव काले उत्पन्नानीत्यर्थः । अनेकानि जलबुद्बुदानि यथैककाले उत्पद्यन्ते । तथैककालेन सृज्यन्त इत्युक्तप्रकारेण सकलान्यण्डान्येककाले उत्पद्यन्ते इति भावः । एवमण्डानामानन्त्यं मिथस्तुल्यत्वञ्चोक्तम् ।

अथ पञ्चानाम्भूतानाम्प्रत्येकं विनियोगं दर्शयति—

भूतेष्वाकाशोऽवकाशहेतुः । वायुर्वहनादिहेतुः । तेजः पचनादिहेतुः । जलं सेचनपिण्डीकरणादिहेतुः । पृथिवी धारणादिहेतुरिति वदन्ति ।

भूतेष्वित्यादिना सकलपदार्थानां स्थितिगमनाद्यर्थमवकाशप्रदाने आकाशस्य(१)विनियोगः ।

"अस्य देहस्य वियतो लाघवं सौक्ष्म्यमेव च ।
शब्दःश्रोत्रं बलं ब्रह्मन् सुषिरत्वं विविक्तता ॥

इत्यनेकविनियोगसत्त्वेऽपि अस्यैकस्याभिधानमेतत्प्राधान्यद्योतनार्थम् ।

इदमन्येषामुपलक्षणम् ।

वायुरिति वहनादीत्यत्रादिपदेन व्यूहनचेष्टादयो गृह्यन्ते । इदञ्च
"वायोः स्पर्शेन्द्रियं चैव कार्कश्यं स्पर्शमेव च ।
व्यूहनं वहनं देहः स्वीकरोति सदुत्तम" ॥ इत्युक्तम् ।

तेज इति पचनं पाकः । आदिशब्देनौष्ण्यप्रकाशादय उच्यन्ते । इदञ्च—"अग्नेरौष्ण्यं प्रकाशत्वं रूपेन्द्रियममर्षणम् ।
सन्तापशौर्य्यतैक्ष्ण्यानि वर्णं पचनशक्तिताम् ॥
आदत्ते सहसा देहः साहसञ्च द्विजर्षभ" । इति कथितम् ।

जलमिति । सेचनपिण्डीकरणादीत्यादिना शैत्यमार्दवादय उच्यन्ते । इदञ्च—
"अद्भ्यः शैत्यं समादत्ते स्निग्धत्वं रसनेन्द्रियम् ।
प्रसादं मार्दवं पिण्डीकरणं क्लेदनं च वै" ॥

पृथिवीति । धारणादीत्यादिपदेन मूर्त्तिमत्त्वगुरुत्वादय उच्यन्ते ।

(१) प्रदानामाकाशस्येति पु. पा. ।

"भूमेर्गन्धगुणं घ्राणं गरिमाणन्तु धारणम् ।
मूर्त्तिमत्त्वं सहिष्णुत्वं स्वीकरोति यथातथम्" ॥

इतीदमपि व्याहृतम् ।

वदन्तीति 'तत्त्वविद' इत्यादिः ।

अथैकादशेन्द्रियाणामपि वृत्तिभेदमाह—

श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणाम्पञ्चानां शब्दादिविषयपञ्चकग्रहणं कृत्यम्। वागादिकर्मेन्द्रियाणाम्पञ्चानां विसर्गशिल्पगत्युक्तयः कृत्यम् । मन एतेषां सर्वेषां समानम् ।

श्रोत्रादीत्यादिना । श्रोत्रस्य शब्दग्रहणं, त्वगिन्द्रियस्य स्पर्शग्रहणं, चक्षुषो रूपग्रहणं, घ्राणस्य गन्धग्रहणञ्च कृत्यमित्यर्थः ।

"त्वक्चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र तु पञ्चमम् ।
शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै द्विज" इति ।

अत्र श्लोके इन्द्रियाणां व्युत्क्रमेणोपादानात्तत्तदिन्द्रियविषयो न्यायेनैव निश्चेयः ।(१)ज्ञानेन्द्रियाणां शब्दादिग्रहणं कृत्यमित्येतावदेवोच्यते । *वागादीति* । विसर्गेति व्युत्क्रमेणाभिधानं वाक्यस्वारस्याय । अनेन वाच उक्तिः, पाणेः शिल्पम्, पादस्य गतिः, उपस्थपाय्वो(२)र्जलमलविसर्गश्च कृत्यमित्युक्तम् ।

"पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय पञ्चमी ।
विसर्गशिल्पगत्युक्ति कर्म्म तेषाञ्च कथ्यते" ॥ इत्यादि ।

मन इत्यादि ज्ञानेन्द्रियाणां स्वस्वविषयग्रहणसमये कर्म्मेन्द्रियाणां स्वस्वकर्म्मकरणसमये, मनःसहकारस्यापेक्षितत्वादुभयात्मकम्मन एतेषां सर्वेषां साधारणमित्यर्थः ।

ज्ञानेन्द्रियाणां विषयतयाऽभिहिताः शब्दादयः पञ्चानामाकाशादिभूतानाम्प्रतिनियतगुणा इत्याह—

आकाशादिभूतानां शब्दादयो गुणाः ।

आकाशादीत्यादिना आकाशगुणः शब्दः, वायुगुणः स्पर्शः, अग्निगुणो रूपं, जलगुणो रसः, भूमिगुणो गन्ध इत्यर्थः ।

एवं प्रतिनियतगुणानां भूतानां गुणविनिमये हेतुमाह—

गुणविनिमयः पञ्चीकरणेन ।

---

(१) निश्चय इति पु. पा. ।
(२) उपस्थपायोरिति पु. पा. ।

गुणविनिमय इत्यादिना गुणविनिमयः एकस्मिन्भूते भूतान्तरगुणानां प्रतीतिर्यथा जायते, तथा भूतेषु गुणानां समावेशः श्रुतप्रकाशिकाकारैः शुकपक्षीये "तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इत्यस्य" विनिमयः परस्परसम्मिश्रीकरणमित्युक्तम्। अत्रापि परस्परसम्मिश्रीकरणमेव विनिमयशब्दार्थः। तत्र भूतानामन्योऽन्यसम्मिश्रीकरणमुक्तम। अत्र गुणानामन्योऽन्यं सम्मिश्रीकरणं नाम न भूतस्य भूतान्तरेण मिश्रीकरणवत् गुणस्य गुणान्तरेण मिश्रीकरणम्, किन्त्वेकगुणस्यान्यत्र गमने न सर्व्वगुणानां सर्वत्र समावेशः। अथवा, विनिमयो नामैकस्य दानेनान्यस्यादानम्। स्वगुणं भूतान्तरस्य दत्वा तद्गुणस्य स्वेन भजनमिति। अनेन स्वगुणस्यान्यत्रावस्थानमन्यगुणस्य स्वस्मिन्नवस्थानं चोक्तम्। गुणविनिमयः पञ्चीकरणेनेत्यस्यायमाशयः गुणत्वेनाश्रयादन्यत्र वृत्तेरभावाद् द्रव्यस्य सम्मिश्रीकरणमेव गुणमिश्रीकरणहेतुरिति। पञ्चीकरणं नाम—

"एवं जातेषु भूतानि प्रत्येकन्तु द्विधा ततः।
चतुर्द्धा भिन्नमेकैकमर्द्धमर्द्धन्तथा स्थितम्॥
व्योम्नोऽर्द्धभागाश्चत्वारो वायुतेजः पयोभुवाम।
अर्द्धानि यानि वायोस्तु व्योमतेजःपयोभुवाम्" ॥

इत्यादिपुराणवचनोक्तप्रकारेणाकाशादिभूतानि पञ्च(१)प्रत्येकं द्विधा कृत्वा तत्रैकं चतुर्द्धा कृत्वा तान् भागान् भूतान्तरेषु चतुर्ष्वविभक्तार्द्धेषु मेलयित्वा सर्वभूतेषु सर्वेषां मेलनकरणम्। एवम्पञ्चीकृतानामप्यविभक्तार्द्धप्राधान्यान्नाकाशादिव्यपदेशविरोधः।

आकाशे नैल्यप्रतीतिरपि तेनैव।

आकाश इत्यादि अतिसूक्ष्मतया चक्षुरविषयस्याकाशस्य चक्षुर्विषयत्वञ्च "यत्कृष्णन्तत्पृथिवीति पृथिवीरूपत्वेनाभिहितकृष्णत्वप्रयुक्तं पञ्चीकरणेनेत्यर्थः। अनेन त्रिवृत्करणाभिधानानन्तरं श्रुतिरेव "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येत्यग्नौ निरूपत्वं यथाऽदर्शयत्, तथाऽयमपि पञ्चीकरणाभिधानानन्तरं तत्तेभ्यः सर्व्वेभ्योऽतिसूक्ष्म आकाशे भूतेऽदर्शयत्। एवं श्रीभाष्ये—

"यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तदपामपि।
रूपं शुक्लं पृथिव्याश्चेत्यग्नेरेव त्रिरूपता॥
श्रुत्यैव दर्शिता, तस्मात्सर्व्वं सर्वत्र सङ्गताः।

इति भाष्यकारैरुक्तम्।

(१) पञ्च चेति पु. पा.।

ननु छान्दोग्ये पञ्चीकरणमनुक्त्वा त्रिवृत्करणं किमित्युक्तमिति चेन्न, तत्र तेजोबन्नानां त्रयाणामुत्पत्तिक्रम एवोक्तः। श्रुत्यन्तरोक्ता आकाशवाय्वोः(१)अव्यक्तमहदहङ्कारादीनां चोत्पत्तिर्नोक्ता, तत्र तेजोबन्नकथनं यथा तत्त्वान्तराणामुपलक्षणम्। तथा त्रिवृत्करणकथनं पञ्चीकरणस्योपलक्षणम्। एवम्पञ्चीकरणेन सर्वेषां भूतानां परस्परं मिश्रितत्वाच्छब्दादिगुणपञ्चकमपि सर्वेषु भूतेषु विद्यत इति गुणविनिमयहेतुरुक्तः।

अथाकाशादिषु पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरतत्त्वानां गुणाधिक्यस्य मूलमाह—

पूर्वपूर्वतन्मात्रसहितैरेवोत्तरोत्तरतन्मात्रैः स्वस्वगुणोत्पादनात्(२)गुणाधिक्यं जायत इत्यपि वदन्ति ।

पूर्वपूर्वेत्यादिना ।

शब्दतन्मात्रेणावृतं स्पर्शतन्मात्रं स्वविशेषं वायुमुत्पादयत्यतो वायोः शब्दस्पर्शौ गुणौ। एवं शब्दतन्मात्रेणावृतेन स्पर्शतन्मात्रेणावृतेन रूपतन्मात्रेणोभाभ्यां युक्तेन स्वविशेषस्य तेजस उत्पादनात् तस्य शब्दस्पर्शरूपाणि गुणाः। एवम्पूर्वतन्मात्रद्वयविशिष्टरूपतन्मात्रावृतेन तैस्त्रिभिर्युक्तेन रसतन्मात्रेण स्वविशेषस्य जलस्योत्पादनात् तस्य शब्दस्पर्शरूपरसाश्चत्वारो गुणाः। पूर्वपूर्वतन्मात्रत्रयविशिष्टेन रसतन्मात्रेणावृतेन गन्धतन्मात्रेण स्वविशेषस्य पृथिव्या उत्पादनात् तस्याः शब्दादिपञ्चगुणा भवन्तीत्यर्थः।

अनेनैकैकगुणाश्रयाणामाकाशादिभूतानां यथा गुणविनिमयः पञ्चीकरणप्रयुक्तस्तथोत्तरोत्तरभूतेषु गुणाधिक्यं स्वस्वतन्मात्रस्य विद्यमानावरणप्रयुक्तमित्युक्तम्। 'इत्यपि वदन्ति, इत्यपिना समुच्चिनोति। वदन्तीत्यस्य तत्त्वविद इत्यादिः।

"आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ।
रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ।
तस्माच्चतुर्गुणा ह्यापो विशेषाश्चेन्द्रियग्रहाः" ॥ इत्यादि ।

उद्देशक्रमेण शुद्धसत्त्वमिश्रसत्त्वयोः स्वरूपादिकं विशदमुक्तवान् ॥

---

(१) आकाशवायोरिति पु. पा.।

(२) स्वविशेषोत्पादनादिति पु. पा.।

अथ सत्त्वशून्यङ्किमित्याकाङ्क्षायामाह—

सत्त्वशून्यङ्कालः। अयञ्च प्रकृतिप्राकृतानाम्परिणामहेतुः कलाकाष्ठादिरूपेण परिणतो नित्य ईश्वरस्य क्रीडापरिकरः शरीरञ्च।

सत्त्वशून्यमित्यादि। सत्त्वगुणो रजस्तमसोरुपलक्षणम्। तथा च सत्त्वशून्यमिति, सत्त्वादिगुणत्रयशून्यमित्यर्थः। अनेन केवलसत्त्वादगुणत्रयाश्रयादचिद्द्वयादिदं व्यावृत्तस्वरूप(१)मित्युक्तम्। अस्य प्रकाराः के इत्याकाङ्क्षायामाह-*अयञ्चेति*। प्रकृतिप्राकृतानां परिणामहेतुरिति। प्रकृतिरव्यक्तम्। प्राकृतानि व्यक्तानि। कालस्यैतत्प्रकृतिप्राकृतानां परिणामहेतुत्वमेतावत्, स्वसङ्कल्पादिना परिणमयता(२) सर्वेश्वरेण कालस्यावस्थाविशेषानपेक्ष्य तत्तत्काल आगतेतन्निर्वहणात्, एतेषाम्परिणामे कालस्यावस्थापेक्षितत्वात्।

"प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ" ॥
"काले शंसति योग्यतां चिदचितोरन्योऽन्यमालिङ्गतो
भूताहङ्कृतिबुद्धिपञ्चकरणीस्वान्तप्रवृत्तीन्द्रियैः" ॥

"अण्डानावरणैः सहस्रमकरोत्"इत्युक्तप्रकारेण जगत्सृष्टिकरणसमये तत्कालागमनं प्रतीक्ष्य सृजति खलु। इदं स्थित्यादेरपि तुल्यम्। एवङ्कालप्राधान्येन सर्वेश्वरेण सृष्ट्यादिसकलव्यापारकरणादत्र विभूतौ सर्वे पदार्थाः कालकृतपरिणामा भवन्ति। एतेषाम्परिणामानां कालस्य हेतुत्वमेतदन्वयव्यतिरेकाभ्यां लौकिकपदार्थेषु द्रष्टव्यम्। तस्मात्कालस्य प्रकृतिप्राकृतपरिणामहेतुत्वमागमप्रत्यक्षाभ्यां सिद्धम्।

अथ पूर्वोक्तोपयोगितत्परिणामविशेष उच्यते। कलाकाष्ठादिरूपेण परिणत इति।

"काष्ठा पञ्चदशाख्याता निमेषा मुनिसत्तम।
काष्ठात्रिंशत् कला, त्रिंशत्कला मौहूर्त्तिकोऽवधिः(३) ॥
तावत्संख्यैरहोरात्रं मुहूर्त्तैर्म्मानुषं स्मृतम्।
अहोरात्राणि तावन्ति मासः पक्षद्वयात्मकः ॥
तैः षड्भिरयनं, वर्षं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे।
अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिवा।

(१) व्यावृत्तं स्वरूपमिति पु. पा.। (२) परिणामयतेति पु. पा.।
(३) विधिरति पु. पा.।

"दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् ।
चतुर्युगं, द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ॥
चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।
दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः ॥
तत्प्रमाणैः शतैस्सन्ध्या पूर्वा तत्र विधीयते ।
सन्ध्यांशकस्तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि सः ॥
सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम ॥
युगाख्यस्स च विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञितः" ॥

इत्यारभ्य,

"एवन्तु ब्रह्मणो वर्षमेवं वर्षशतन्तु तत् ।
शतं हि तस्य वर्षाणां परमायुर्महात्मनः" ॥

इत्यन्तेन कालस्य परिणामविशेषा भगवता श्रीपराशरेण कथिताः । अमुमर्थं मध्यवीथीभट्टार्यः पञ्चदश निमेषाः काष्ठा, त्रिंशत्काष्ठाः कला, त्रिंशत्कला मुहूर्तं, मुहूर्त्तानि त्रिंशद्दिवसः, त्रिंशद्दिवसाः पक्षद्वय रूपो मासः, द्वौ मासावृतुः, त्रयो हि ऋतवोऽयनम्, द्वे अयने संवत्सरः । एवं मानुषसंवत्सराः षष्ट्यधिकत्रिशतसंख्याका एको देवसंवत्सरः, द्वादश सहस्राणि देवसंवत्सराश्चतुर्युगम् । तत्र कृतयुगं चत्वारि सहस्राणि, त्रेतायुगं त्रीणि सहस्राणि, द्वापरयुगं द्वे सहस्रे, कलियुगमेकं सहस्रम् । कृतयुगस्य पूर्वसन्ध्या चत्वारि शतानि, अपरसन्ध्या चत्वारि शतानि, त्रेतायुगस्य पूर्वसन्ध्या त्रीणि शतानि, अपरसन्ध्या त्रीणि शतानि, द्वापरस्य पूर्वसन्ध्या द्वे शते, अपरसन्ध्या द्वे शते, कलियुगस्य पूर्वसन्ध्या शतम्, अपरसन्ध्या शतम् । एवं किञ्चिदधिकान्येकसप्ततिचतुर्युगानि मन्वन्तरम् । एवं चतुर्दशमन्वन्तराणि चतुर्युगसहस्रं ब्रह्मणो दिनम्(१) । रात्रिरप्येतत्समानैव । एवमहोरात्रमाससंवत्सरक्रमेण शतान्तपरिगणितसंवत्सरा ब्रह्मणआयुः, तस्यायुषः परमित्यपि नामेति सुव्यक्तमवोचत् । एवङ्कालस्य कलाकाष्ठादिपरिणामप्रकार उक्तः ।

नित्य इति । अत्र नित्यत्वम् "अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते" इत्युक्तप्रकारेणाद्यन्तरहितत्वम् । *ईश्वरस्य क्रीडापरिकर* इति । निखिलजगदुदयविभवलयलीलस्य सर्वेश्वरस्य स ली(२) लोपकरणमित्यर्थः । प्रकृतिपुरुषकालास्त्रयोऽपि लीलोपकरणानि । (३)

(१) दिवेति पु. पा. । (२) तल्लीलेति पु. पा. ।
(३) उपकरणा इति पुंलिङ्गपाठः पुस्तके ऽस्ति ।

तत्र प्रकृतिपुरुषौ सृष्ट्यादीनां कर्मीभूय लीलोपकरणे भवतः। अयं सहकारित्वेन लीलोपकरणं भवति, ईश्वरेण सृष्ट्यादिनिर्वाहसमये सत्यसङ्कल्पेन स्वेन कृतस्य कालनियमस्यानुसारेण तत्तत्कालागमनं प्रतीक्ष्य निर्वहणात्। अयञ्च निमेषकाष्ठादिरूपेण परिणामात् सृष्टिविषयो ऽपि भवति। तथा चैवं प्रकारेणेश्वरस्य क्रीडापरिकरो भवति। क्रीडापरिकरत्वाभिधानात् कालकृतपरिणामवत्तयाभिहितायां लीलाविभूतावस्य विनियोगः। "न कालस्तत्र वै प्रभुः" इत्युक्तायां भोगविभूतावेतदपेक्षा नास्तीत्युक्तम्।

अथैवम्भूतस्य कालतत्त्वस्येश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषणत्वमाह-*शरीरमिति*।

"परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज।
व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परः॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु(१)प्रविभागशः।
रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भावहेतवः" ॥

"विष्णोः स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र।
तस्यैव ते ऽन्येन मिथोवियुक्ते रूपान्तरं तद् द्विजकालसंज्ञम्" ॥

इत्यादि प्रमाणं केनचिच्चेतनेन कस्यचिद्द्रव्यस्य विद्यमानः पृथक्सिद्ध्यनर्हाधाराधेयभावो नियन्तृनियाम्यभावः शेषशेषिभावश्च प्रत्येकं शरीरलक्षणम्भवति। तथा च कालसंज्ञकाचिद्द्रव्यस्येश्वरेण सम्बन्धत्रयस्यापि सत्त्वादयं तस्य शरीरमिति भावः। एवम्प्रकृत्यादिसहकारिणः कालस्येश्वरशरीरत्वाभिधानात् सहकारिकारणं चेश्वर एवेत्युक्तेर्न विरोधः। एवं सत्त्वशून्यमयमिति तत्कार्य्यं तदुपयोगिपरिणामं तदनादिनिधनत्वम् ईश्वरीयकार्यविशेषपरिकरत्वं तस्य तच्छरीरत्वञ्चोक्तम्।

त्रिविधाचिन्निरूपणसमये तद्भोगोपकरणत्वरूपगौरवेण शुद्धसत्त्वम् प्रथममवोचत्। अथ तस्य लीलायाः प्रधानोपकरणं प्रधानशब्दवाच्यं मिश्रसत्त्वमवदत्। अनन्तरं प्रधानपरिणामसहकारितया लीलोपकरणं सत्त्वशून्यमवदत्।

एवमचित्त्रयनिरूपणावसरे प्रकृतिप्राकृतानां परिणामहेतुरिति कालस्यैव पूर्वाचिद्द्वयस्य विनियोगो नोक्तस्तमिदानीमाह—

अन्यौ द्वावचित्पदार्थावीश्वरस्यात्मनश्च भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानानि भवन्ति।

(१) कालस्तु-इति पु. पा.।

अन्यौ त्वित्यादिना । ईश्वरस्यात्मनश्चेति, चेतनाः खल्वचेतनस्य भोक्तारः । चेतना ईश्वर आत्मानश्च, तस्मादुभयोर्भोग्यादीनीति भावः । आत्मन इत्येकवचनं जात्यभिप्रायेण त्रिविधचेतनानपि वदति । एवमुभयोरचितोरुभयोर्भोग्यत्वेऽपि केवलभगवदिच्छया तद्भोगार्थं परिणतत्वात् अनवरतापरोक्षितस्वपरस्वरूपेषु मुक्तेषु तन्मिथुनभोगैकान्तत्वं विनाऽहं ममेति स्थितानामभावात् शुद्धसत्त्वस्य विनियोगे ईश्वरप्रधानःचेतनकर्मानुगुणभगवत्सङ्कल्पेन परिणतत्वाच्चेतनानां सर्वेषां देवादिशरीरेष्वहंबुद्ध्या स्वतन्त्रे भोक्तृतया स्थितत्वात् । ईश्वरस्यैतद्विभूतौ लीलारसस्यैव प्रचुरतया भोगरसस्याल्पत्वात् मिश्रसत्त्वस्य विनियोगो बद्धचेतनप्रधानः, तत्र विभूतौ भोग्यानि अप्राकृतशब्दादीनि भोगोपकरणानि दिव्यमाल्यादीनि छत्रचामरादीनि करणानि च भोगस्थानानि अप्राकृतरत्नमयमण्डपप्रासादा इत्यादीनि पञ्चोपनिषन्मया (१)दिव्यविग्रहाश्च ।

एवं नित्यविभूतिप्रक्रियया अत्र वक्तव्यत्वेऽपि सङ्कोचेन लीलाविभूतिप्रक्रियामात्रमाह—

भोग्या विषयाः, भोगोपकरणानि चक्षुरादिकरणानि, भोगस्थानानि चतुर्दशभुवनानि समस्तदेहाश्च ।

भोग्या इत्यादिना । नन्विदमेवोभयविभूतेरपि भोग्यादीनामुपपादनं भवत्विति चेन्न, भोगोपकरणेषु प्रधानानामनुक्तेः भोगस्थानेषु वैषम्याच्च । अत्र चेतनानां भोगः सुखदुःखरूपमनुभवज्ञानम् तादृशज्ञानविषयत्वाच्छब्दादयो विषया भोग्याः । तादृशज्ञानानां करणत्वादिन्द्रियाणि भोगोपकरणानि, यत्राधिकरणे तिष्ठतश्चेतनस्य तादृशज्ञानमुत्पद्यते तद्भोगस्थानशब्दस्यार्थः । तस्माद्भोगस्थानानीति लोका देहाश्चोच्यन्ते । लोकविभागाः प्रागुक्ताः ।

समस्तदेहा इति । सुरनरतिर्यक्स्थावरात्मकशरीराणीत्यर्थः । ईश्वरस्यैतद्विभूतौ भोग्यभोगोपकरणादीनि चावतारकन्दे क्षीराब्धिशयनेऽवतारविशेषेष्वर्चावतारेषु च विद्यमानैर्विनियोगविशेषैर्द्रष्टव्यानि ।

अथ त्रिविधाचितां परिमाणान्याह—

अत्र पूर्वाचितोऽधःसीमाऽस्ति, ऊर्ध्वं परितश्च नास्ति । मध्यमाचितः परितोऽधश्च सीमा नास्ति, उपर्यस्ति । कालः सर्वत्राविशेषेण तिष्ठति ।

(१) मण्डपः प्रासादा इत्यादीनि पञ्चोपनिषण्मया इति पु. पा. ।

अत्र पूर्वाञ्चित इत्यादिना । पूर्वाञ्चिताऽधःसीमास्तीति, मिश्रसत्त्वावधित्वादिति भावः । मध्यमाञ्चित उपर्यस्तीति, शुद्धसत्त्वावधित्वादितिभावः । कालस्य तादृशस्य कस्यचिदवच्छेदस्याभावात्सर्वत्राविशेषेण तिष्ठतीत्युक्तम् । एवं सार्वत्रिकः काल उभयविभूतावपि नित्य इति स्वस्याभिमतिः ।

अस्य विभूतिभागमवलम्ब्य भेदं वदतां मतमाह—

कालश्च परमपदे नित्योऽत्रानित्य इति वदन्ति ।

कालश्चेत्यादिना । एवमभिधानं परमपदेऽस्योत्पत्त्यादिप्रतिपादकशास्त्राभावात् । एतद्विभूतावस्योत्पत्त्यादिकथनात् व्यूहकृत्यप्रतिपादनावसरे कालसृष्टिरनिरुद्धकृत्यत्वेनाभिहिता । प्रकृतेः सृष्टिर्यथा महदादिरूपेण परिणामः, तथा कालसृष्टिरपि निमेषादिरूपेण परिणामः सततपरिणामिन्याः प्रकृतेर्महदादिरूपस्थूलपरिणामवत्सततपरिणामिनोऽस्यापि निमेषादिरूपः परिणामस्तादृशमहदादिवन्निमेषादिरूपस्यास्यापि उत्पत्तिविनाशवत्वादत्र कालोऽनित्य इत्युच्यते । परमपदे ईदृशपरिणामविशेषप्रयुक्तोत्पत्त्यादिव्यवहाराभावान्नित्य इत्युच्यते ।

एवं कालस्य परिणाममनङ्गीकृत्यैकरूपत्वमङ्गीकृत्यैवम्भूतं कालतत्त्वं स्वस्य निमेषकाष्ठामुहूर्त्ताहोरात्रादिद्विपरार्द्धान्तविशेषव्यवहारस्य हेतुभूतैर्निमेषाऽऽदित्यगति(१)प्रभृत्यवच्छेदकैस्सम्बद्धम्भवति । तस्मात्क्षणलवादिभेदव्यवहारो भवतीति कश्चित्पक्षः । अयमेव पक्षस्तत्त्वत्रयविवरणे कृष्णपादैः प्राधान्येनाभिहितः । तत्र पक्षे विभूतिद्वयेऽपि कालस्वरूपस्यैकरूपत्वात्परमपदे नित्योऽत्रानित्य इति न वक्तुमुचितम् । तस्मादिदं परिणामपक्षमवलम्ब्य कैश्चिदुच्यत इति स्वीकार्य्यम् । अस्मद्दर्शने एवं कैश्चिदभिधानात्तद्दर्शितम् ।

कालो नास्तीति बौद्धादिभिरभिधानात्तत्पक्षमुत्क्षिपति—

केचित्कालो नास्तीत्याहुः । प्रत्यक्षेणागमेन च सिद्धत्वात्तथा वक्तुं न शक्यते ।

[केचित्] *काल इत्यादिना* । तन्निराकरोति—*प्रत्यक्षेणेत्यादिना* । प्रत्यक्षं स्थावरजङ्गमात्मकसमस्तपदार्थानां कालकृतपरिणामत्वेन दर्शनम् । आगमः श्रुत्यादयः ।

---

(१) पुस्तके तु—निमेषादित्यगतीत्यत्र 'निमषा'–इति पुनस्त्रुटिमुद्रया पूरयित्वा 'निमेषानिमेषादित्यगति' इति पाठ उपकल्पित, स्तत्रार्थः सुधीभिर्विभावनीयः ।

"कला मुहूर्त्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः" ।

मधुश्च माधवश्च वासन्तिक ऋतू शुक्रश्च शुचिश्च ग्रीष्मा ऋतू इति कालपरिणामविशेषाः कलाकाष्ठामुहूर्त्ताहोरात्रा ऋतुविशेषाश्च श्रुत्योक्ताः । "कालस्वरूपं विष्णोश्च यन्मयोक्तं तवानघ" इत्यादिना श्रीविष्णुपुराणेऽर्थं विस्तरेणाभिहितः । एवं पुराणान्तरेषु इतिहासादिषु च द्रष्टव्यम् । एतदर्थमेव निर्म्मितमध्ययनादिकालनियमप्रतिपादकं ज्योतिश्शास्त्रं वेदस्य दृष्टित्वेनाभिधीयते । तस्मिञ्छास्त्रेऽस्मिन्काले इदम्भवतीत्युक्तं चेत्तत्प्रत्यक्षेण दृश्यते । तस्मात्प्रत्यक्षेणागमेन च सिद्धत्वात्कालाभावो न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

वैशेषिकादिभिः पृथिव्यादिवद्दिशः पृथग्द्रव्यत्वाभिधानात् बहवो द्रव्यमिति पृथग् द्रव्यमस्तीति वदन्तीत्याह—

बहवो दिगिति विलक्षणमेकं द्रव्यमस्तीति वदन्ति । अनेकहेतुभिराकाशादावन्तर्भावसम्भवात्तदपि न युक्तम् ।

बहव इत्यादिना । द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैवेति ते वदन्ति ।

"भूरापो ज्योतिरनिलो नभः कालस्तथा दिशः ।
आत्मा मन इति प्राहुर्द्रव्याणि नव तद्विदः ॥ इत्याह वैराजः ।

तन्निराकरोति-*अनेकहेतुभिरित्यादिना* । चतुर्षु पुरुषेषु चतुर्दिक्षु स्थितेषु तेषाम्मध्यप्रदेश एकस्य पूर्व एकस्य पश्चिम एकस्योत्तर एकस्य दक्षिण इति भवति । तन्मूलं द्रव्यं, विना प्रतियोग्यनुगुणं काल्पनिकं चतुर्णां मध्ये विद्यमानाः पृथिव्यादयो द्रव्यत्वादेवं विप्रतिपत्तिविषया न भवन्ति । अथादित्यस्योदयप्रदेशः पूर्वदिक्, अस्तमनप्रदेशः पश्चिमेति स्वीक्रियते । स च महामेरुं परितो(१)भिन्नो भवति । अत एव हि चतुर्षु पार्श्वेषु तिष्ठतां महामेरुरुत्तर एव भवति ।

"नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ।
उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥
सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः" ॥

इति श्रीविष्णुपुराणेऽभिहितम् । एवम्भूतानेकहेतुभिराकाशादिष्वन्तर्भावस्य वक्तुं शक्यत्वात् पृथग्व्यवस्थाभावात् दिक् पृथग्द्रव्यमिति न युक्तमित्यर्थः । आकाशादीत्यादिपदेन भूमिरुच्यते । तत्र दिशोऽन्त-

(१) महामेरोः परित इति पु. पा. ।

भूतत्वात्सूर्यस्योदयाद्यनुगुणमेतेषु दिग्विभागः कल्पनीयः। पृथग्वस्तु नास्तीति भावः। तदपि न युक्तमित्यपिकारः(१)पूर्वं निराकृतपक्षसमुच्चायकः।

पृथिव्यादिचतुष्टयवदाकाशस्य भावरूपत्वमनङ्गीकृत्य 'आवरणाभाव आकाश' इति वदतां बौद्धानां [मतं] निराकरोति—

केचिदावरणाभाव आकाश इति वदन्ति। भावत्वेन भानात्तदपि न युक्तम्।

केचिदित्यादिना। आव्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या स्थूलपदार्था आवरणा इत्युच्यन्ते। तेषाम्पृथिव्यादीनामभाव आकाशशब्दवाच्यः, न तु कश्चिदाकाश इति दर्शनयोग्यः पदार्थ इत्यर्थः।

'न च पृथिव्याद्यभावमात्रमाकाश इति वक्तुं शक्यम्' इति भाष्यकारः। तन्निराकरोति-*भावत्वेनेत्यादिना*। भावरूपत्वेनाङ्गीकृतपृथिव्यादिवदत्र श्येनः पतति अत्र गृध्रः पततीति श्येनादिपतनदेशतयाऽऽकाशस्यापि भावरूपत्वेन भानादावरणाभावरूपत्वाभिधानं न युक्तमित्यर्थः। अत्राप्यपिकारो निषिद्धसमुच्चायकः। अयमर्थः—"आकाशे चाविशेषात्" इति सूत्रे आकाशे च निरुपाख्यता न युक्ता, भावरूपत्वेनाभ्युपगतपृथिव्यादिवदाकाशस्यापि अबाधितप्रतीतिसिद्धत्वाविशेषात्। प्रतीयते ह्याकाशोऽत्र श्येनः पतत्यत्र गृध्र इति श्येनादिपतनदेशत्वेनेत्यादिना भाष्यकारैर्विस्तरेणोक्तः।

अथाकाशस्य नित्यनिरवयवत्वविभुत्वादिकं वदतां नैयायिकवैशेषिकाणां मतमाह—

परे केचिदमुन्नित्यं निरवयवं विभुमप्रत्यक्षमाहुः। भूतादेरुत्पत्तेरहङ्काराद्भावाच्छब्दस्पर्शादिमत्त्वाच्चक्षुर्विषयत्वाच्चैतच्चतुष्टयमप्ययुक्तम्।

पर इत्यादिना। तन्मतन्निराकरोति-*भूतादेरित्यादिना*। भूतादिसंज्ञकात्तामसाहङ्कारादुत्पन्नत्वात्कुतश्चिदुत्पन्नस्य सावयवत्वासिद्धेर्नित्यत्वनिरवयत्वे न युक्ते। भूतादेरुत्पत्तिकथनं शब्दतन्मात्रस्य स्थूलावस्थारूपतया तयोर्विद्यमानमैक्यमवलम्ब्य अथ विभुश्चेत्सर्वगतः स्यात् स्वकारणाहङ्कारादिष्वस्य व्याप्त्यभावात्, तदप्ययुक्तम्। पञ्चीकरणप्रयुक्तरूपवत्त्वेन चक्षुर्विषयत्वादप्रत्यक्षत्वञ्च युक्तम्, आकाशस्य

(१) अपि पूर्वमित्यादिः पु. पा.।

नैल्येन भानमपि तेनैवेति प्रागुक्तम् । अण्डान्तर्वर्तिनश्चाकाशस्य त्रिवृत्करणोपदेशप्रदर्शितपञ्चीकरणेन रूपवत्त्वाच्चाक्षुषत्वे ऽप्यविरोध इति भाष्यकारैरुक्तम् ।

वायुरपि न प्रत्यक्षोऽपि तु स्पर्शानुमेय इति तन्मतम् , तदपि निराकरोति—

त्वगिन्द्रियेण ग्रहणा 'द्वायुरप्रत्यक्ष' इत्यप्ययुक्तम् ।

त्वगिन्द्रियेणेत्यादिना । ज्ञानेन्द्रियेषु कस्यचिद्गोचरत्वमात्रेण प्रत्यक्षत्वसिद्धेस्त्वगिन्द्रियेण ज्ञायमानस्य वायोरप्रत्यक्षत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

अथ परस्परविलक्षणस्वभावेषु भूतविशेषेषु ज्ञातव्यांशानाह—

तेजो भौमादिभेदेन बहुविधम् ।

तेज इत्यादिना । भौमं दिव्यमौदर्यमाकरजमिति भेदेनानेकविधमित्यर्थः । पार्थिवमात्रेन्धनं तेजो भौमं, तच्च दीपादि । जलमात्रेन्धनं तेजो दिव्यं, तच्च सूर्यादि । पार्थिवजलेन्धनं तेज औदर्यं, तच्च जाठराग्निः । निरिन्धनं तेज आकरजम् , तत्सुवर्णादि ।

अत्र स्थिरास्थिरविभागं करोति—

अत्रादित्यादितेजः स्थिरम् । दीपादितेजोऽस्थिरम् । तेजसो वर्णो रक्तः । स्पर्श औष्ण्यम् । जलस्य रूपं शुक्लम् , स्पर्शः शैत्यम्, रसो माधुर्यम् । भूमे रूपं रसश्च बहुविधः, स्पर्शोऽस्या वायोश्चानुष्णाशीतः ।

अत्रादित्यादीत्यादिना(१) । चिरकालवर्तित्वेनादित्यादितेजः स्थिरमित्युच्यते । क्षिप्रविनाशित्वेन दीपादितेजोऽस्थिरमित्युच्यते । *तेजस इति* । तथा च तेजः पदार्थेषु वर्णभेदः पदार्थान्तरसंसर्गकृत इति भावः ।

स्पर्श औष्ण्यमिति । उष्णस्पर्शशीतस्पर्शानुष्णाशीतस्पर्शेषु त्रिषु अस्य स्पर्श औष्ण्यमित्यर्थः । इदञ्च स्वर्णादितेजः पदार्थेषु बलवत्सजातीयद्रव्यैरभिभूतत्वान्न प्रतीयते ।

जलस्येति । शुक्ल इति । स्वाभाविकवर्णोऽयम् । वर्णभेद औपाधिकः । *शैत्यमिति* । त्रिविधस्पर्शेषु शैत्यमस्येत्यर्थः । अतोऽस्य स्पर्शभेदोऽप्यन्यसंसर्गेण । *रसो माधुर्यमिति* । अयमस्य स्वाभाविको रसः । रसान्तरापत्तिः संसर्गजेति भावः ।

---

(१) अत्रादि इत्यादिनेति पु. पा. ।

भूमेरिति । लोके परिदृश्यमाननानाविधवर्णानां रत्नानाञ्चोत्प-त्तिस्थानामियमेवेत्यर्थः । *स्पर्श इति* । त्रिविधस्पर्शेषु अनयोरयं स्पर्श इत्यर्थः ।

अथ सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वोक्तं सर्वमनुभाषमाणोऽचित्तत्त्वोप-न्यासं निगमयति—

एवमचित्त्रिविधम् ॥

एवमित्यादिना । एवं प्रथममचिज् ज्ञानशून्यं विकारास्पदमिति लक्षणमुक्त्वाऽनन्तरं शुद्धसत्त्वादिभेदेन त्रिविधमित्युक्तोद्देशक्रमेण प्रथमं शुद्धसत्त्वप्रकारानुक्त्वाऽनन्तरं मिश्रसत्त्वस्याचितः प्रकारं तस्य चतुर्विंशतिविधत्वमुक्त्वा, तत्र प्रथमतत्त्वं तस्यावस्थाविशेषान् ततस्तत्त्वान्तरोत्पत्तेर्हेतुं गुणवैषम्यं तेषाङ्गुणानां स्वरूपं तेषां तदविनाभूतत्वं तदवस्थाभेदैरनुद्भूतत्वोद्भूतत्वे तेषाङ्कार्यानुमेयत्वम् तद्वैषम्यप्रयुक्तमहदादितत्त्वोत्पत्तिक्रमञ्चाभिधायानन्तरमेवमुत्पन्नतत्त्वसमुदायकार्याण्डोत्पत्तिं तस्मिन्नण्डे समष्टिपुरुषस्य चतुर्मुखस्योत्पत्तिमीश्वरस्य समष्टिव्यष्टिपदार्थानां सद्वारकाद्वारकसृष्टिप्रकारं चोक्त्वाऽनन्तरमण्डानाम्बहुत्वम्, तद्रचनाक्रमम्, तेषामीश्वरलीलोपकरणत्वम्, तेषामुत्पत्तिप्रकारं चाभिधायाऽनन्तरमाकाशादिभूतानां प्रत्येकविनियोगं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुभयात्मकस्य मनसश्च वृत्तिभेदमाकाशादीनां शब्दादिप्रतिनियतगुणकत्वम् तेषां विनिमयस्य हेतुम् गुणाधिक्यहेतुञ्चाभिधायैवं मिश्रसत्त्वप्रकारान् विस्तरेणोपपाद्याऽनन्तरन्तत्परिणामहेतुं सत्त्वशून्यमचिद्विशेषं सङ्ग्रहेणोक्त्वा, एतत्पूर्वोक्तस्याचितो विनियोगप्रकारमचित्त्रियस्य परिणामानभिधायैतद्दर्शनैकदेशिनां कालविषयविप्रतिपत्तिभेदमभिधायाऽनन्तरं पूर्वोक्तविषये बाह्यकुदृष्टीनां विप्रतिपत्तिं तदयुक्तत्वं चाभिधायाऽनन्तरं परस्परविलक्षणभूतेषु ज्ञातव्यांशञ्च प्रदर्श्यैवमचित्त्रयस्य प्रकारो निगमितः ॥*॥

अथेश्वरतत्त्वं निरूप्यते ।

एवं चिदचिद्रूपस्य तत्त्वद्वयस्य स्वरूपस्वभावविशेषान् सुव्यक्तमुक्त्वेदानीं क्षरात्मानावीशते देव एक इत्युक्तप्रकारेण तदुभयनियन्तुरीश्वरस्य स्वरूपस्वभावविशेषादीन्निःसंशयविपर्ययमाह । तत्र प्रथमं चूर्णिकयेश्वरत्वस्यासाधारणतया वस्तुनिरूपकत्वादीश्वर इति वस्तु निर्दि-

इय तत्स्वरूपादिवैलक्षण्यं सङ्ग्रहेणाह । तत्र प्रथमं गुणादीनामाधारभूतस्य स्वरूपस्य वैलक्षण्यमाह--

ईश्वरोऽखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपो ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणविभूषितः सकलजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्त्ता "आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी" इत्युक्तचतुर्विधपुरुषसमाश्रयणीयो धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधफलप्रदो विलक्षणविग्रहयुक्तो लक्ष्मीभूमिनीला(१) नायकः ।

* अखिलेत्यादिना । अखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप इति* । समस्तहेयप्रतिभटत्रिविधपरिच्छेदरहितस्वयम्प्रकाशत्वसुखरूपैकाकारस्वरूपवानित्यर्थः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेति श्रूयते "अखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणज्ञानानन्दैकस्वरूप" इति श्रीभाष्यकारैरुक्तम्, तथाऽनेनाप्युक्तम् ।

ननु तर्हि कल्याणैकतानत्वं स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणत्वं चात्र कुतो नोक्तमिति चेन्न, यत्र हेयप्रत्यनीकत्वम् । तत्र कल्याणैकतानत्वस्यावश्यकत्वादानन्दरूपत्वोक्तेश्च स्वत एव सिद्ध्यतीत्यभिप्रायेण कल्याणैकतानत्वं नोक्तम् । स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणत्वस्योभयलिङ्गप्रयुक्तत्वादर्थादुक्तं भवतीति तदपि नोक्तम् ।

ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणविभूषित इति । आदिपदेन गुणचूर्णिकायां भाष्यकारोक्ताः सर्वे गुणाः परिगृह्यन्ते । गुणानां कल्याणत्वमाश्रितानां परमभोग्यत्वम्, गणशब्दस्समूहवाची, भूषितत्वमेतैरलङ्कृतत्वम् । दिव्यमङ्गलविग्रहस्य दिव्याभरणानीव स्वरूपस्य गुणा औज्ज्वल्यापादकाः । अनेन, 'यः सर्वज्ञः सर्ववित् , पराऽस्य शक्तिर्विविधैवश्रूयते 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' 'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ' इत्युक्तो गुणयोगोऽभिहितः ।

सकलजगत्सर्गस्थितिसंहारकर्तेति । जगच्छब्देन कार्यवस्तूच्यते सकलशब्देन समष्टिव्यष्टिरूपाः समस्तपदार्था उच्यन्ते, सर्गः सृष्टिः । इयञ्च सद्वारिकाऽद्वारिका चेति द्विविधा । स्थितिः रक्षणम् । इदञ्च बाह्यान्तररूपेण द्विविधम् । संहारो नाशः । अयञ्च सद्वारकाऽद्वारक-

(१) लीलेति पु. पा.

भेदेन द्विविधः। एतत्सर्वं मूलकृदुपपादनावसरे द्रष्टव्यम् । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिभिरस्य सकलजगत्सर्गादिरुक्तः। अनेन पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्य व्यापारविशेषा अभिहिताः।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानीत्युक्तचतुर्विधपुरुषसमाश्रयणीय इति। आर्तः पूर्वैश्वर्यस्य भ्रष्टस्य प्राप्तिकामः। जिज्ञासुः ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवाभिलाषी केवलः। अर्थार्थी अपूर्वैश्वर्याभिलाषी। ज्ञानी परमपुरुषार्थरूपभगवत्प्राप्तिकामः। आर्तः प्रतिष्ठाहीनो भ्रष्टैश्वर्यः पुनस्तत्प्राप्तिकामः। अर्थार्थी अप्राप्तैश्वर्यतया ऐश्वर्यकामः। तयोर्मुखभेदमात्रमैश्वर्यविषयतया एक एवाधिकारः। जिज्ञासुः प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपावाप्तीच्छुः। ज्ञानमेवास्य स्वरूपमिति जिज्ञासुरित्युक्तम्। ज्ञानी च इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परामित्यादिनाभिहितभगवच्छेषतैकरसात्मस्वरूपवित् प्रकृतिवियुक्ते केवलात्मन्यपर्यवस्यन् भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वान इति चतुर्विधाधिकारिवेषः श्रीगीताभाष्येऽभिहितः। एतच्चतुर्विधपुरुषसमाश्रयणीयत्वम्।

"चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ" ॥ इति।
"चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चेति पृथक्पृथक्" ॥

स्वयमेवाह-अनेन जगत्कारणत्वेन पूर्वोक्तस्य सर्वसमाश्रयणीयत्वमुच्यते।

धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधफलप्रद इति। "धर्मार्थकाममोक्षाख्यः पुरुषार्थ उदाहृत" इति पुरुषार्थश्चतुर्विधः। तत्र धर्मं इष्टापूर्तानि। तत्रेष्टं यागादि। पूर्तं खातादि। अर्थः सुवर्णरजतादयः। कामः ऐहिकपारलौकिकभोग्यपदार्थानुभवसुखम्। मोक्षः आत्मानुभवभगवदनुभवौ। अत्र धर्मः साधनतया पुरुषार्थः। अर्थः साधनतया(१) पुरुषार्थः, स्वयंपुरुषार्थश्च। काममोक्षौ स्वयम्पुरुषार्थौ। एवम्भूतांश्चतुर्विधपुरुषार्थानधिकारानुगुणं ददातीत्यर्थः। अनेन सकलसमाश्रयणीयस्यास्य सकलफलप्रदत्वमुच्यते।

"देवेन्द्रस्त्रिभुवन, मर्थमेकपिङ्गः, सर्वर्द्धिन्त्रिभुवनगाञ्च कार्तवीर्यः।
वैदेहः परमपदम्प्रसाद्य विष्णुं सम्प्राप्तः सकलफलप्रदो हि विष्णुः" ॥
इत्यादि।

(१) साधकतयेति अत्र पु. पा.।

विलक्षणविग्रहयुक्त इति । विग्रहश्च स्वरूपगुणेभ्य इत्यन्ताभिमत इत्यारभ्य वक्ष्यमाणवैलक्षण्ययुक्तविग्रहेण युक्त इत्यर्थः । "नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा" इत्यादिना विग्रहवैलक्षण्यं श्रुतिसिद्धम् । 'स्वाभिमतानुरूपकरूपाचिन्त्या दिव्याद्भुतनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूप' इतिदिव्यमङ्गलविग्रहवैलक्षण्यं भाष्यकारैरुक्तम् । अनेन पूर्वोक्तस्वरूपगुणानां प्रकाशकस्य जगत्कारणत्वसर्वसमाश्रयणीयत्वसर्वफलप्रदत्वानामेकान्तस्य दिव्यमङ्गलविग्रहस्य योग उच्यते ।

लक्ष्मीभूमिनीला(१)नायक इति । "तवानुरूपा" इत्युक्तवैलक्षण्यवत्याश्चेतनानां पुरुषकारभूतायाः प्राप्यभूतायाः प्रधानमहिष्यास्तत्तुल्यतयाभिधीयमानयोर्भूमिनील(१)योर्देव्योश्चानुरूपो नायक इत्यर्थः । "ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च ते पत्न्यौ" इति लक्ष्मीभूम्योर्वेदपुरुषेणाभिधानं नीला(१)या अप्युपलक्षणम् ।

"वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्द्धं जगत्पतिः ।
आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मा" इति ।
"वैकुण्ठे तु परे लोके श्रीसहायो जनार्दनः ।
उभाभ्यां भूमिनीलाभ्यां सेवितः परमेश्वरः" ॥

इत्यादि प्रमाणम् ।

स्वाभिमतनित्यनिरवद्यानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणश्रीवल्लभ एवम्भूतभूमिनीलानायक इति श्रीभाष्यकारैरुक्तम् । अनेन पूर्वोक्तविग्रहवैलक्षण्यं यथा काननचन्द्रिका न भवेत्तथा तदनुभवन्तीनां महिषीणां साहित्यमुक्तम् ।

अथैवमुक्तान् स्वरूपादीनुपपादयति(२)तत्र प्रथममखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप इत्यत्राखिलहेयप्रत्यनीकत्वमुपपादयति—

अखिलहेयप्रत्यनीकत्वन्नामतमसस्तेजोवत् सर्पस्य गरुडवद्विकारादिदोषाणाम्प्रतिभटत्वम् ।

अखिलहेयप्रत्यनीकत्वन्नामेत्यादिना । अखिलहेयेत्यनेन त्रिविधचेतनाचेतनदोषा अप्युच्यन्ते । त्रिविधचेतनाचेतनदोषा ईश्वरस्य न स्युरिति । *तमसस्तेजोवत्सर्पस्य गरुडवदिति* । तमसः प्रतिभटत्वं तेजस इव सर्पस्य प्रतिभटत्वं गरुडस्येव चेत्यर्थः । विकारादिदोषाणामित्यत्र विकारशब्देन त्रिविधाचितांपरिणाम उच्यते । आदिशब्देन

(१) लीलेति पु. पा. । (२) स्वरूपादीन्रुपपादयतीति पु. पा. ।

बद्धचेतनानामज्ञानदुःखादयः मुक्तानां प्रकृतिसंसृष्टविमुक्ताकारो नित्यानां परिच्छिन्नस्वरूपत्वपारतन्त्र्ये चोच्येते। ननु किम्पारतन्त्र्यं दोष इति चेत्पुरुषस्य स्तनोऽद्धेदवत्स्वन्त्रस्य दोषः। एतद्दोषाणामप्रतिभटत्वन्नाम' शत्रुत्वम्। प्रतिभटत्वमित्युक्तया आत्मा ज्ञानमयोऽमल इत्युक्तप्रकारेण स्वरूपनिबन्धनमलसम्बन्धाभावेऽप्युपाधिनिबन्धनमलसम्बन्धयोग्यातात्मस्वरूपाद्भगवत्स्वरूपस्य वैलक्षण्यमुच्यते।

"तद्ब्रह्म परमन्नित्यमजमक्षयमव्ययम्।
एकस्वरूपन्तु सदा हेयाभावाच्च निर्म्मलम्॥
समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमम्पदम्।
अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने"। इत्यादि प्रमाणम्।

हेयप्रत्यनीकत्वन्नामाश्रितहेयनिरासकत्वमिदानं। हेयप्रतिभटत्वमित्यपि योजना गद्यव्याख्याने वेदान्तकालिवैरिदासप्रभृतिभिरुक्ता। सर्पस्य गरुडवदिति दृष्टान्तबलेन सोऽप्यन्नार्थो भवत्विति चेद्? विकारादिदोषाणामप्रतिभटत्वमित्युक्तत्वादत्रास्य सा न विवक्षिता।

अनन्तरमनन्तत्वमुपपादयति—

अनन्तत्वन्नाम नित्यत्वे सति चेतनाचेतनव्यापकत्वे सत्यऽन्तर्यामित्वम्।

अनन्तत्वन्नामेत्यादिना। अनन्तत्वं देशतः कालतः वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वम्। विभुत्वाद्देशपरिच्छेदराहित्यम्। नित्यत्वात्कालपरिच्छेदराहित्यम्। स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तूनाम्प्रकारित्वात्स्वस्य प्रकार्य्यन्तराभावात्सदृशवस्त्वभावेन वस्तुपरिच्छेदराहित्यम्। तदेवाह—*नित्यत्वे सतीत्यादिना*। तथा च नित्यत्वाद् अस्मिन् कालेऽस्ति अस्मिन् काले नास्तीति कालपरिच्छेदो नास्ति। सकलचेतनाचेतनव्यापकतया विभुत्वात् अस्मिन्देशेऽस्ति देशान्तरे नास्तीति देशपरिच्छेदो नास्ति। सर्वान्तर्य्यामितया सर्वप्रकारित्वात्स्वस्य प्रकार्य्यन्तराभावादेतद्वस्तुवदिति वस्तुपरिच्छेदोऽपि नास्तीति सिद्धम्। नित्यं विभुं सर्व्वगतं सुसूक्ष्मम्, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा, यस्यात्मा शरीरम्, यस्य पृथिवी शरीरम्, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इत्यादि।

नन्वेतैस्सम्बन्धं विनाऽन्तर्य्यामितया तिष्ठति चेत्तद्गतदोषाणामप्रसङ्ग इत्याशङ्कामनुवदति—

अन्तर्यामी चेद्दोषास्स्युरिति चेत्? शरीरगतबाल्य-

यौवनाद्यो जीवात्मन इव त्रिविधचेतनाचेतनगतदोषा ईश्वरस्य न स्युः ।

अन्तर्यामी चेदित्यादिना । तत्परिहरति—*शरीरगतेत्यादिना* । एतच्छरीरमधिष्ठाय स्वाधीनं निर्वहतोऽपि तद्गता बाल्ययौवनादिविकारास्तदन्तर्वर्तिनो जीवात्मनो यथा न भवन्ति, तथा त्रिविधचेतनाचेतनानामन्तर्यामितया तच्छरीरकस्यापि तद्गतदोषा ईश्वरस्य न स्युरित्यर्थः । ननु शरीरिणो जीवस्य शरीरगतबाल्याद्यभावेऽपि शरीरसम्बन्धनिबन्धना दुःखाज्ञानादयो भवन्ति, एवं शरीरभूतैतत्सम्बन्धेनास्यापि केचन दोषास्स्युरिति चेद् ? न, तत्र कारणं प्रवेशहेतुविशेषः । अस्य कर्ममूलकस्तत्र प्रवेशः, तस्य त्वनुग्रहमूलकस्तत्र प्रवेशः । अनश्नन्नन्यः, एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा, विष्णवे सर्वजिष्णवे ।

अथ ज्ञानानन्दैकस्वरूपमुपपादयति—

ज्ञानानन्दस्वरूपत्वन्नाम आनन्दरूपज्ञानात्मकत्वम् ।

ज्ञानानन्देत्यादिना । ज्ञानानन्दौ स्वरूपं यस्य तथाविध इति शब्दार्थत्वेऽपि आनन्देत्याद्यभिधानं ज्ञानमानन्द इत्यवयवाद्वयं न भवति, किन्तु ज्ञानमेव स्वरूपम् । तच्चानुकूलम्भवतीति ज्ञापनार्थमानन्दरूपत्वादानन्दरूपज्ञानत्वमित्युक्तम् । अनुकूलज्ञानस्यैव स्वरूपत्वेऽपि ज्ञानानन्देति पृथगभिधानमुभयोपपादनार्थमिति स्वीयगद्यव्याख्याने स्वयमवोचत् ।

आनन्दरूपज्ञानत्वमुपपादयति—

तच्च कात्स्न्र्येनानुकूलत्वं प्रकाशस्वरूपत्वञ्च ।

तच्चेत्यादिना । *कात्स्न्र्येनेति* यावत्स्वरूपमित्यर्थः । अनेकस्वरूपेऽननुकूलप्रदेशोऽप्रकाशप्रदेशश्च नास्तीति सिद्धम् । ज्ञानानन्दैकस्वरूपेत्यत्रायमेकशब्दार्थः । अनुकूलत्वमाह्लादकरत्वम् । प्रकाशरूपत्वं स्वयम्प्रकाशत्वम् । अनन्याधीनप्रकाशत्वाह्लादकरत्वरूपज्ञानमेव यस्य स्वरूपं स हि ज्ञानानन्दैकस्वरूप इतीत्युक्तम् ।

एवं स्वरूपवैलक्षण्योपपादनानन्तरं स्वरूपाश्रितानां वैलक्षण्यमाह—

अस्य ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणाः नित्या निस्सीमा निस्संख्या निरुपाधिका निर्दोषाः समाधिकरहिताश्च ।

अस्य ज्ञानशक्तीत्यादिना । आदिशब्देन बलैश्वर्यवीर्यतेजांसि

वात्सल्यादयःशौर्यादयश्च गुणविशेषा उच्यन्ते । नित्यत्वञ्चामोत्पत्ति-विनाशरहितत्वम्। स्वरूपानुबन्धित्वाद्यावदाश्रयभाविनो भवन्ति खलु। गुणानां नित्यत्वं "त इमे सत्याः कामाः" इति श्रुतिसिद्धम्। काम्यन्त इति कामाः कल्याणगुणाः, त इमे सत्याः नित्या इत्यर्थः। निरवधिको-दारगुण इति दिव्यसूरिणः। *निःसीमा इति*। प्रत्येकं निरवधय इत्य-र्थः। यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति। निवर्तते खल्वान-न्दगुणावधिं द्रष्टुमुद्यतो वेदः। इदमानन्दगुणस्यैकस्यैव न भवति, सर्वे गुणा एवमेव भवन्ति।

"उपर्युपर्यब्जभुवोऽपि पूरुषान् प्रकल्प्य ते ये शतमित्यनुक्रमात्।
गिरस्त्वदेकैकगुणावधीप्सया सदाऽऽस्थिता(१)नोद्यमतो ऽतिशेरते"॥

इत्यादि।

निस्संख्या इति। एतादृशगुणाः संख्याशून्या इत्यर्थः।

"यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रक।
तथा गुणा ह्यनन्तस्य असंख्येया महात्मनः"॥

"वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः।
महात्मनः शङ्खचक्रासिपाणेर्विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य"॥

"चतुर्मुखो वा यदि कोटिवक्त्रो भवेन्नरः क्वापि विशुद्धचेताः॥
स ते गुणानामयुतैकमंशं वदेन्न वा देव वर प्रसीद"

"न हि तस्य गुणाः सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि।
वक्तुं शक्या वियुक्तस्य सत्त्वाद्यैरखिलैर्गुणैः"॥ इत्यादि।

संख्याशून्यानादिगुण इति दिव्यसूरिणः।

"येन्त्रैकैकगुणस्य(२)विप्रुडपि वै लोकोत्तरं स्वाश्रयं
कुर्यात्तादृशवैभवैरगणितैर्निःसीमभूमान्वितैः।
नित्यैर्दिव्यगुणैस्ततोऽधिकशुभत्वैकास्पदात्माश्रयै-
रित्थं सुन्दरबाहुमस्मि शरणं यातो वनाद्रीश्वरम्"॥

इति श्लोके गुणानां नित्यनिस्सीमनिस्संख्यत्वान्याह कूरेशः। *नि-रुपाधिका इति*। परतन्त्रवस्तुगतत्वात्स्वोदयादिष्वीश्वरेच्छामुपाधि-मपेक्षमाणेभ्यश्चेतनगुणेभ्यो विलक्षणाः स्वाभाविका इत्यर्थः। श्रीभाष्ये स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषगन्धोऽनवधिकातिशयाऽसंख्येयकल्या-ण(३)गुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयत इति स्थलस्य व्याख्यानं ब्रुवन्

(१) सदोत्थिता इति पु. पा. (२) येष्वेकस्य विप्रुडपीति पु. पा.।
(३) अनवधिकातिशयकल्याणेति पु. पा.।

श्रुतप्रकाशिकाकारः, अनवधिकातिशयपदेन नित्यसिद्धव्यावृत्तिरुच्यत इति प्रथममेकयोजनां कृत्वाऽनुषकेन स्वभावत इति पदेन वा नित्यसिद्धव्यावृत्तिः । तेषां तादृशगुणकत्वं हि भगवन्नित्येच्छाऽधीनमित्यनन्तरयोजनायाममुमर्थमवोचत् । स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति गुणानां स्वाभाविकत्वं श्रुतिराह । अस्यां श्रुतौ क्रियेति नियमनमुच्यते । पराऽस्येति ज्ञानशक्त्यादीनां स्वाभाविकत्वमुक्तम् । क्रिया नियमनमिति हि श्रुतप्रकाशिकाकारव्याख्यानम् । *निर्दोषा इति* । हेयगुणसंसर्गरूपदोषरहिता इत्यर्थः । अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो(१)ऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः,

"सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः" ॥
"तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयस्सन्ति परावरेशे" ॥

इत्युक्तप्रकारेणाश्रयस्य हेयप्रत्यनीकत्वात् एतेषां हेयगुणसंसर्गदोषापत्तेर्योग्यता नास्तीति भावः । *समाधिकरहिता इति* । चेतनगुणानां चेतनान्तरगुणास्समाः ईश्वरगुणा अधिकाः । एते स्वसदृशस्वाधिकगुणशून्या इत्यर्थः । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इत्युक्तसमाधिकदरिद्रवस्त्वाश्रयकत्वादेतेऽपि समाधिकरहिता इति भावः ।

"दोषोपधावधिसमातिशयानसंख्यानिर्लेपमङ्गलगुणौघदुघाःषडेताः ।
ज्ञानैश्वरीशकनवीर्यबलार्चिषस्त्वां रङ्गेश भास इव रत्नमनर्घयन्ति" ॥
इतिश्लोकेऽयमर्थो भट्टार्यैरुक्तः ।

एतादृशगुणानां त्रैविध्यात् त्रिविधानामपि विषयान् विभज्याह—

एतेषु वात्सल्यादीनां विषया अनुकूलाः । शौर्यादीनां विषयाः प्रतिकूलाः, एतत्कारणभूतानां ज्ञानशक्त्यादीनां सर्वे विषयाः ।

एतेष्वित्यादिना । वात्सल्यादीनामित्यादिशब्देन सौशील्यसौलभ्यमार्दवार्जवादयो गुणविशेषा अभिधीयन्ते । *तेषां विषया अनुकूला इति* । आश्रिता इत्यर्थः । शौर्यादीत्यत्रादिपदेन पराक्रमादय उच्यन्ते । *विषयाः प्रतिकूला इति* । आश्रितविरोधिन इत्यर्थः ।

---

(१) विजिघित्सत इति पुस्तकगतपाठस्तु लेखकप्रमादजन्यः ।

"द्विषदन्नं न भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत् ।
पाण्डवान् द्विषसे राजन् मम प्राणा हि पाण्डवाः" ॥

इत्याश्रितविरोधिनः स्वस्य शत्रव इत्यवोचत् । एतत्कारणभूतानां ज्ञानशक्त्यादीनामित्यत्रादिशब्देन बलैश्वर्यतेजांस्युच्यन्ते । ज्ञानशक्त्यादीनां वात्सल्यादिशौर्यादिकारणत्वम् ।

"प्रकृष्टं विज्ञानं बलमतुलमैश्वर्यमखिलं
विमर्यादं वीर्यं वरद परमा शक्तिरपि च ।
परन्तेजश्चेति प्रवरगुणषट्कं प्रथमजं
गुणानां निस्सीमानां(१)गणनविगुणानाम्प्रसवभूः" ॥

इति 'मङ्गलगुणौघदुघाः षडेता' इति चोक्त(२)प्रकारेण तेषामाविर्भावस्थानत्वम् । ते च वस्तूत्कर्षापादकषाड्गुण्यायत्तगुणभावा वर्त्तन्ते । स्वामिनो दिव्यात्मगुणाः ज्ञानशक्त्यादिषड्गुणास्तत उत्पन्नास्सौशील्यादयश्चेत्यस्य वाक्यस्यार्थाभिधानसमये तत उत्पत्तिर्नाम वस्तूत्कर्षापादकषाड्गुण्यायत्तगुणभावत्वमिति विवरणे कृष्णपादैरुक्तम् । एतेषु षड्गुणेषु ज्ञानमजडं स्वात्मसम्बोधि नित्यं सर्व्वावगाहनम्, 'ज्ञानं नाम गुणम्प्राहुः प्रथमं गुणचिन्तकाः' इत्युक्तप्रकारेण सर्वदा सर्वविषयप्रकाशकः स्वप्रकाशो गुणविशेषः ।

शक्तिः 'जगत्प्रकृतिभावो यः सा शक्तिः परिकीर्तिता' इत्युक्तो जगत्प्रकृतिभावोऽघटितघटनासामर्थ्यं वा ।

बलम् 'श्रमहानिस्तु या तस्य सततं कुर्वतो जगत् । बलन्नाम गुणस्तस्य कथितो गुणचिन्तकैः' इत्युक्तो जगत्कारणत्वप्रयुक्तश्रमाभावो वा 'बलं धारणसामर्थ्यम्' इत्युक्तं समस्तवस्तुधारणसामर्थ्यं वा ।

ऐश्वर्यं नाम 'कर्तृत्वन्नाम यत्तस्य स्वातन्त्र्यपरिबृंहितम् । ऐश्वर्यन्नाम तत्प्रोक्तं गुणतत्वार्थचिन्तकैः' इत्युक्तकर्तृत्वलक्षणं स्वातन्त्र्यं वा समस्तवस्तुनियमनसामर्थ्यं वा ।

वीर्यन्नाम 'तस्योपादानभावेऽपि विकारविरहो हि यः । वीर्य्यं नाम गुणः सोयमच्युतत्वापराह्वयः" ॥ इत्युक्ता(३)जगदुपादानत्वेऽपि स्वरूपविकाराभावरूपाऽविकारिता । तेजो नाम सहकार्य्यनपेक्षा या तत्तेजः समुदाहृतम्' इत्युक्तं सहकारिनैरपेक्ष्यं वा पराभिभवनसामर्थ्यं वा । *एतेषां सर्वे विषया इति* । अनुकूलरक्षणादीनाम्प्रतिकूलनिरसना-

(१ निस्सीम्नां गणनेति पु. पा. । (२) षडेते चोक्तेति पु. पा. ।
(३) इत्युक्तश्चेति पु. पा. ।

दीनां च ज्ञानशक्त्यादिमतैव निर्वाह्यत्वात् एतेषां सर्वे विषया इत्यर्थः ।
एवं त्रिविधानां गुणानां विषयाः प्रदर्शिताः ।

अथ गुणानां प्रत्येकं विषयसत्त्वात्तानपि दर्शयितुं विवक्ष्य पूर्वोक्तगुणेषु केषाञ्चित्प्रत्येकं विषयान् दर्शयति--

ज्ञानमज्ञानां, शक्तिरशक्तानां(१)क्षमा सापराधानां, कृपा दुःखिनां, वात्सल्यं सदोषाणां, शीलं मन्दानाम्, आर्जवं कुटिलाना, सौहार्दं दुष्टहृदयानां(२), मार्दवं विश्लेषभीरूणां, सौलभ्यं द्रष्टुमाशावताम् ।

ज्ञानमज्ञानामित्यादिना । ज्ञानमज्ञानामिति । ज्ञानं चेतनानां हिताहितनिरूपणोपयोगिगुणत्वात् ।

"क्वाहमत्यन्तदुर्बुद्धिः क्व चात्महितवीक्षणम् ।
यद्धितम्मम देवेश तदाऽऽज्ञापय माधव" ॥

इत्युक्तप्रकारेण हितनिरूपणादावज्ञानामुपयोगि भवतीत्यर्थः ।

शक्तिरशक्तानामिति । शक्तिरघटितघटनासामर्थ्यरूपत्वात्स्वेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरशक्तानान्तेषां कार्यसिद्ध्युपयोगिनीत्यर्थः ।

क्षमा सापराधानामिति । क्षमाऽपराधसहत्वम् । अतः "अहमस्म्यपराधानामालयोऽकिञ्चनोऽगतिः" इत्युक्तप्रकारेणाप्रपराधसहत्वं पुरुषकृत्याश्रयतां स्वात्मनोऽपराधसहितानानुसन्दधतामुपयोगिनीत्यर्थः । "क्षमा सापराधेऽनुतापिन्युपेयात्कथं सापराधेऽपि हन्त मयि स्यात्" इति भट्टार्यः ।

कृपा दुःखिनामिति । कृपा परदुःखासहिष्णुत्वरूपत्वात् के वा सहाया भवन्तीति वीचिमत्समुद्रमज्जमान (३)नौकावत्संसारसागरे स्थित्वाऽहं व्याकुलो भवामीत्युक्तदुःखिनामुपयोगिनीत्यर्थः । दया परव्यसनहरा भवव्यथासुखायते मम तदहं दयातिग इति भट्टार्यः ।

वात्सल्यं सदोषाणामिति । वात्सल्यं सद्य उत्पन्नस्य वत्सस्य शरीरे मलमादत्य भुञ्जानाया धेनोरिवाश्रितानां दोषाणां भोग्यतया-

---

(१) शक्तिरसक्तानामिति पु. पा. ।

(२) दुर्हृदयानामिति अत्र मूले पु. पाठः ।

(३) नौकायाः परेषां पारप्रदत्वाभिमानगोचरत्वे स्वयंमज्जनात् कर्मव्यतिहारे शानच् स्यात् ।

स्वीकाररूपः कश्चिद् गुणविशेषः। अतस्तदविद्याकर्म्मादिदोषसहितत्वेन स्वात्मनोऽनुसन्दधतामुपयोगीत्यर्थः।

शीलं मन्दानामिति। शीलं महतो मन्दैस्सह नीरन्ध्रेण संश्लेषस्वभावत्वात्स्वनिकर्ष(१)मनुसन्दधतामुपयोगीत्यर्थः।

आर्जवं कुटिलानामिति। आर्जवं करणत्रयेण ऋजुस्वभावरूपत्वात् स्वकरणत्रयकौटिल्यं चिन्तयतामुपयोगीत्यर्थः।

सौहार्द्दं दुष्टहृदयानामिति। सौहार्द्दं नाम सदाशुभचिन्तनस्वभावरूपत्वात् सर्वकालमपि अशुभं चिन्तयतो दुष्टहृदयान् स्वात्मनोऽनुसन्दधतामुपयोगीत्यर्थः।

मार्दवं विश्लेषभीरूणामिति। मार्दवमाश्रितविरहासहिष्णुत्वस्वभावरूपत्वात् स्वविश्लेषभीरूणामुपयोगीत्यर्थः।

सौलभ्यं द्रष्टुमाशावतामिति सौलभ्यमतीन्द्रियविग्रहस्य नेत्रविषयत्वापादनरूपत्वात् स्वं द्रष्टुमाशावतामुपयोगीत्यर्थः।

अनेन तज्ज्ञानस्योपेक्षा स्वस्वहिताहितनिरूपणेऽज्ञानाम्, अतो ज्ञानमज्ञार्थम्भवति।

तस्य शक्तेरपेक्षा स्वेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरशक्तानामेव (२)अतः शक्तिरशक्तार्था भवति।

तस्य क्षमायामपेक्षाऽपराधिनामेव, अतः क्षमा साऽपराधार्था।

हाहेति कृपा दुःखिष्वेव कर्तव्येति कृपा दुःख्यर्था।

दोषवतामेव दोषो भोग्यतया स्वीकर्तव्यः, अतो वात्सल्यं सदोषार्थम्।

अपकर्षमदृष्ट्वा नीरन्ध्रेण संश्लेषः कर्तव्यः अपकृष्टानामेव, अतः शीलं मन्दार्थम्।

करणत्रयेणापि आर्जवेन स्वस्वविनियोजनं कुटिलानामेव, अत आर्जवं कुटिलार्थम्।

स्वस्य सदा शुभचिन्तनं स्वस्व(३)शुभचिन्तकानां विषय एव, अतः सौहार्द्दं दुष्टहृदयार्थम्।

विरहासहिष्णुत्वरूपमार्द्दवापेक्षा विरहभीरूणामेव, अतो मार्द्दवं विरहभीर्वर्थम्।

---

(१) निष्कर्षमिति पु. पा.।

(२) पुस्तके अशक्तानामित्यस्य स्थाने अज्ञानामिति शोधनेनोपकल्पितमिति तत्र कारणं विमृशन्तु सुधियः। (३) स्वास्व—इति पु. पा.।

अतीन्द्रियस्य विग्रहस्य चक्षुर्विषयीकरणं तद्विग्रहदर्शनाशाव- तामेव, अतस्सौलभ्यं द्रष्टुमाशावतामिति गुणानां विषयप्रतिनियतत्वं दर्शितम् ।

एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

एवमिति । पूर्वोक्तप्रकारेणानुक्तगुणानां सर्वेषाम्प्रत्येकं विषया द्रष्टव्या इत्यर्थः ।

एवम्भूतगुणविशिष्टेनेश्वरेणाश्रितविषये क्रियमाणान् व्यापारानेकया चूर्णिकयाह—

एवमीश्वरः कल्याणगुणैर्युक्तत्वादन्येषां दुःखे दृष्टे हाहेति कृपां कृत्वा, तेषां सर्वदाऽविशेषेण शुभं विचिन्त्य, केवलस्वार्थस्थितिं(१)स्वपरसाधारणास्थितिं(२) च विना चन्द्रिकादक्षिणानिलचन्दनशीताम्बुवत्तु केवल- परार्थस्सन्, स्वमाश्रितेषु जन्मज्ञानवृत्तानिबन्धनापकर्षम- पश्यन्, स्वेषामन्येषामप्यनुपायत्वदशायां स्वयमुपाय- भूतः, सान्दीपनिपुत्रस्य(२)वैदिकपुत्राणां च प्रत्यानयन- वत् दुष्करव्यापारान् कृत्वा तेषामपेक्षितानि(३)पूरयि- त्वा,तेषां ध्रुवपदवत्प्रागविद्यमानमपि कल्पयित्वा स्वस्य स्वस्य स्वं स्वेन स्वेन विनियुज्यत इति यथा ज्ञायते, त- थाऽऽत्मानमात्मीयानि च वितीर्य, तेषां कार्येषु निर्वृत्ते- षु स्वयं कृतकृत्यः, स्वकृतं शुभमेकमप्यविचिन्त्य तेषां सुकृतलवमेव विचिन्त्यानादिकालं वासिता अपि रसाः सर्वे विस्मर्यन्ते यथा, तथा सर्वदा स्वयं भोग्यो, भा- र्यापुत्रादिदोषान् दृश्यमानानप्यपश्यन् वर्तमानः पुरुष इव तेषां हृदयेनास्मरन्, दोषेषु महालक्ष्म्या प्रदर्शि- तेष्वपि तस्याः प्रतिद्वन्द्वीभूय दृढः सन् रक्षित्वा, कामि-

(१) अवस्थितिमिति मूले पाठः ।

(२) सान्दीपिपुत्रस्येति मूले टीकायां च पुस्तकगतः पाठः ।

(३) तदपेक्षितानीति समस्त पु. पा. ।

नीमालिन्यादरवान् कामुक(१)इव तद्दोषान् भोग्यतया स्वीकुर्वन्, तेषु करणत्रयेणापि(२)ऋजुर्विश्लेषे तेषां व्यसनं गोष्पदं यथा भवेत्तथा स्वयमवसन्नस्तेषां यथेष्टं स्वात्मानमधीनं कृत्वा, तेषां बन्धनताडनादियोग्यतया सुलभो, यथा सद्योजाते वत्से प्रीत्या माता प्रथमवत्सं(३)ग्रासं दातुमागतानपि विषाणखुरयोः करोति, तथा महालक्ष्मीं नित्यसूरींश्च त्यक्त्वा स्नेहं कुर्वंस्तिष्ठति ।

एवमीश्वर इत्यादिना । एवमीश्वरः कल्याणगुणैर्युक्तत्वादित्यनेन प्रागुक्तगुणप्रकारः परामृश्यते । *कल्याणगुणैर्युक्तत्वादिति* । गुणयोगस्य हेतुत्वाभिधानं वक्ष्यमाणपरिपाकाः सर्वे गुणकार्य्याणीति ज्ञापयितुम् ।

अन्येषां दुःखे दृष्टे हाहेति कृपां कृत्वेति । इदं कृपाकार्य्यम् अन्यदुःखे दृष्टे हाहेत्यवसादः परदुःखासहिष्णुत्वात् खलु ।

तेषां सर्वदा ऽविशेषेण शुभं विचिन्त्येति । इदं सौहार्दकार्य्यम् । *सर्वदाऽविशेषेणेति* । एतेषां ज्ञानदशायामज्ञानदशायाञ्चाविशेषेण सर्वस्मिन् काले इत्यर्थः । आश्रितसर्वमङ्गलान्वेषणपरत्वं सौहार्दवत्त्वादेव हि ।

केवलस्वार्थस्थितिं स्वपरसाधारणस्थितिञ्च विना चन्द्रिकादक्षिणानिलचन्दनशीताम्बुवत् केवलपरार्थः सन्निति । इदमाश्रितपारतन्त्र्यकार्य्यम् । केवलस्वार्थपरत्वं स्वार्थपरार्थसाधारण्यञ्च विना चन्द्रिकाऽऽदिपदार्थवत्परार्थैकवेषता पारतन्त्र्यादेव खलु ।

स्वमाश्रितेषु जन्मज्ञानवृत्तनिबन्धनापकर्षमपश्यन्निति । इदं साम्यगुणकार्य्यम् । आश्रितानां जन्मादिप्रयुक्तापकर्षमदृष्ट्वा वर्तनं समोऽहं सर्वभूतेष्वित्यादिप्रकारेण जन्मादिभिरुत्कृष्टानामपकृष्टानाञ्च समाश्रयणीयत्वे समत्वरूपस्वभावेन खलु ।

स्वेषामन्येषामप्यनुपायत्वदशायां स्वयमुपायभूत इति । इदमशरणशरण्यत्व(४)कार्यम् । स्वयं स्वेषां रक्षका न भवाम इति निश्‍

(१) मालिन्यमादरन् कामुक इति पुस्तके मूले टीकायां च पाठः ।

(२) त्रयेण ऋजुरिति पु. पा. ।

(३) वत्समिति मूले टीकायां च पु. पाठोऽस्य चागतानित्यत्रा सम्बन्धो द्रष्टव्यः ।

(४) अशरण्यशरण्यत्वेति पु. पा. ।

र्तन्ते यदा, एवमन्येऽपि निर्वर्तन्ते, तदाऽयं रक्षको भवति, अशरणानां(१)शरण्यत्वादेव खलु ।

सान्दीपनिपुत्रस्य वैदिकपुत्राणाञ्च प्रत्यानयनवद्दुष्करव्यापारान् कृत्वा तेषामपेक्षितानि पूरयित्वेति। इदं सत्यकामत्वकार्यम् । बाहुलकात् पूर्वसमुद्रे मग्नस्य सान्दीपनिपुत्रस्य जननसमय एव मात्राप्यदृष्टमुखानां दिव्यमहिषीभिः स्वस्वातन्त्रेणानीतानां स्वयंज्योतिस्स्वरूपे परमपदे स्थितानां वैदिकपुत्राणां च तत्तद्रूपेण सह पुनरानयनवद्दुष्करव्यापारकरणेनाऽऽश्रितापेक्षित पूरणम् । 'आश्रितरक्षणविषये मनोरथः कामः, सोऽप्रतिहतो भवतीति सत्यकाम' इत्युक्तसत्यकामत्वेन(२)खलु । 'सत्यकामत्वं नाम सान्दीपनिपुत्रानयनवत्सकलापेक्षितपूरणम्, इति मध्यवीथीभट्टार्यैस्तत्त्वत्रयविवरणे उक्तम् ।

तेषां ध्रुवपदवत्प्रागविद्यमानमपि कल्पयित्वेति । इदं सत्यसङ्कल्पत्वकार्यम् । यथोत्तानपादपुत्रस्य ध्रुवस्य स्वर्गस्योर्ध्वावधावपूर्वमेकस्पदं कल्पयित्वाऽदात्तथाश्रितार्थं प्रागविद्यमानस्य कल्पनमपूर्वभोग्यरचनोपयोग्यमोघसत्यसङ्कल्पत्वादेव हि । सत्यसङ्कल्पत्वं नाम ध्रुवपदवत् पूर्वमविद्यमानस्यापि(३)रचनासामर्थ्यमितीदमपि भट्टार्यैरुक्तम् ।

स्वस्य स्वस्य स्वं स्वेन स्वेन विनियुज्यत इति यथा ज्ञायते तथाऽऽत्मानमात्मीयानि च वितीर्येति । इदमौदार्यकार्यम् । "वरद सकलमेतत्संश्रितार्थं चकर्थ" इत्युक्तप्रकारेण स्वस्वपदार्थाः स्वेन स्वेन यथा विनियुज्यन्ते, तथा विनियोजयितुमात्मात्मीयानामाश्रितेभ्यो दानं अदत्वा(४)मिति हृदये किञ्चिदभिमानाभावेन स्वीकुर्वतां प्रत्युपकारमन्विष्य तदलाभेन व्याकुलीभवति(५) परमोदारत्वादेव ।

तेषां कार्येषु निर्वृत्तेषु स्वयं कृतकृत्य इव । इदं कृतित्वकार्यम् । आश्रितकार्ये निर्वृत्ते तेषां कृतकृत्यतौचित्यात् । तथाऽभिषिच्य च लङ्कायामित्यादिप्रकारेण स्वयं कृतकृत्यो भवति । आश्रितसंरक्षणे सिद्धे स्वस्य फलित्वरूपस्वभावेन कृतित्वं नामाश्रितापेक्षिते पूर्णे स्वयं कृतकृत्यत्वमिति भट्टार्यः ।

स्वकृतं शुभमेकमप्यविचिन्त्य तेषां सुकृतलवमेव विचिन्त्येति । इदं कृतज्ञताकार्यम् । स्वविषये किञ्चिच्छरणोक्तिप्रभृतिसुकृतलेशे कृते तेषां सर्वेषु शुभेषु स्वेन कृतेष्वपि तत्र किञ्चिदप्यस्मरन् तत्कृतसुकृत-

(१) अशरण्यानामिति पुस्तकेऽत्रापि पाठः ।
(२) सत्यत्वकामत्वेनेति पु.पा. । (३) ध्रुवपदवदपूर्वमविद्यमानस्यापीति पु.पा. ।
(४) अददमिति पु. पा. । (५) व्याकुलीभवदिति पु. पा. ।

लेशमेव स्मरति कृतज्ञत्वादेव हि। 'कृतज्ञता नामाश्रितसुकृतलवस्मरणेन स्वकृतोपकाराणामदर्शनम्' इति भट्टार्य्यः।

अनादिकालं वासिता अपि रसाः सर्वे विस्मर्य्यन्ते यथा, तथा सर्वदा स्वयंभोग्य इति। इदं माधुर्य्यकार्य्यम्। अनादिकालमारभ्य वासितानां प्राकृतरसानां यथा विस्मरणं स्यात्तथा, सर्वावस्थायामपि भोग्यत्वं सर्वरस इत्युक्तनिरतिशयभोग्यत्वेनैव खलु।

भार्य्यापुत्रादिदोषान् दृश्यमानानप्यपश्यन् वर्तमानः पुरुष इव तेषां हृदयेनास्मरन्निति। इदञ्चातुर्य्यकार्य्यम्। भार्य्यापुत्रादिभिस्सह वर्त्तमानः कश्चित्पुरुषस्तत्कृतापराधान् दृष्ट्वाऽपि हृदयेनास्मरंस्तिष्ठति, आश्रितदोषाणामविदर्शनमाच्छादने चतुरत्वात्।

दोषेषु महालक्ष्म्या प्रदर्शितेष्वपि तस्याः प्रतिद्वन्द्वीभूय दृढः सन् रक्षित्वेति। इदं स्थैर्य्यकार्यम्। स्वस्यात्यन्ताभिमतया चेतनापराधान् क्षमापयन्त्या पुरुषकारभूतया श्रीमहालक्ष्म्या दोषेषु प्रदर्शितेष्वपि मम दासा एवम्न कुर्य्युः। कुर्व्वन्ति चेत्सम्यक्कुर्व्वन्तीति तया विवादङ्कृत्वा निश्चिलस्सन् रक्षति स्थिरस्वभावत्वादेव।

कामिनीमालिन्यादरवान् कामुक इव तद्दोषान् भोग्यतया स्वीकुर्व्वन्निति। इदम्प्रणयित्वकार्य्यम। कामिनीविषये प्रावण्येन तच्छरीरमालिन्ये आदरङ्कुर्वाणः कामुक इवाश्रितानाम्प्रकृतिसम्बन्धादिदोषानङ्गीकरोति परमप्रणयित्वादेव।

तेषु करणत्रयेणापि ऋजुरिति। इदमार्जवकार्य्यम्। मनोवाक्कायेषु त्रिष्वार्जवशून्येषु तेषु जलवहनाशक्यसमुन्नतप्रदेशमुपायेन जलम्प्रापयन्निवात्मानमधीनङ्कृत्वा त्रिविधकरणेनाप्यृजुर्भवत्यृजुस्वभावेनैव।

विश्लेषे तेषां व्यसनंगोष्पदं यथा भवति, तथा स्वयमवसन्न इति। इदम्मार्द्दवकार्य्यम्। ऊर्द्धम्मासान्न जीविष्य इत्युक्तेन जीवेयं क्षणमपीत्युक्तप्रकारेण स्वविश्लेष आश्रितैरनुभूयमानं व्यसनं समुद्रतुल्यव्यसनस्यैकगोष्पदमेव यथा स्यात्तथा स्वयं क्लिश्यति, आश्रितविरहासहिष्णुत्वरूपमार्द्दवेन।

तेषां यथेष्टं स्वात्मानमधीनं कृत्वेति। इदं सौशील्यकार्य्यम्। जन्मादिभिर्निकृष्टानां तेषामानुकूल्येन सर्वोत्कृष्टस्य स्वस्य तदाधीन्यं शीलवत्त्वादेव।

तेषां बन्धनताडनादियोग्यतया सुलभ इति। इदं सौलभ्यकार्य्यम्। अवतारदशायां नवनीतचौर्य्यादिव्याजेन यशोदादीनां बन्धनताडनाद्यर्हः सुलभो भवति सौलभ्यस्वभावेन खलु।

यथा सद्योजाते वत्से प्रीत्या माता प्रथमवत्सं ग्रासं दातुमागतानपि विषाणखुरयोः करोति, तथा महालक्ष्मीं नित्यसूरींश्च त्यक्त्वा स्नेहं कुर्वंस्तिष्ठतीति । इदं वात्सल्यकार्यम् । सद्यः स्वस्मादुत्पन्ने वत्से माता गौः प्रीतिं कृत्वा प्राक् स्वस्नेहविषयं प्रथमवत्सं स्वभोग्यं ग्रासं दातुमागतानपि क्रोधेन विषाणे करोति खुरेण ताडयति, तथा परिरम्भणादिभोग्योपकारिकां महालक्ष्मीं प्राक् स्नेहविषयीभूतान्नित्यसूरींश्च विहाय सद्य आश्रितेषु स्नेहं करोति वत्सलत्वादेव । एवं ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणविभूषित इत्युक्तं विस्तरेणोपपादितवान् ।

अथ सकलजगत्सर्गस्थितिसंहारकर्त्तेत्युक्तं विस्तरेणोपपादयितुमुपक्रमते—

अयमेव सकलजगत्कारणभूतः ।

अयमेवेत्यादिना । अयमिति पूर्वोक्तविलक्षणस्वरूपगुणविशिष्ट ईश्वरः परामृश्यते । अवधारणेन जगत्कारणस्यान्ययोगो व्यवच्छिद्यते । वेदान्ते-'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्'इति छान्दोग्ये,'ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत्' इति वाजसनेयके,'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्'इति तैत्तिरीयके च सद्ब्रह्मात्मस्वरूपसामान्यशब्दैरभिधीयमानं कारणवस्तु किम् ? इत्याकाङ्क्षायां गतिसामान्यन्यायेन 'एको ह वै नारायण आसीत्'इति महोपनिषदि विशेषितो नारायण एव जगत्कारणभूत इति निर्णयकरणेन परमवैदिकत्वादयमेवेति सावधारणमाह ।

सकलजगत्कारणभूत इति । समष्टिव्यष्टिरूपाणां सर्वेषां जगतां कारणभूत इत्यर्थः । अनेनसमन्वयाविरोधसाधनफलरूपार्थचतुष्टयप्रतिपादिकायामुत्तरमीमांसायामध्यायचतुष्टयमध्ये 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'इति जिज्ञास्यत्वतयाऽभिहितस्य ब्रह्मणो लक्षणतया 'जन्माद्यस्य यत' इति जगत्कारणत्वमुक्त्वा तस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदेन जगत्कारणवस्तुप्रतिपादकानां सकलवेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयं प्रतिपादयतः प्रथमाध्यायस्यार्थः प्रतिपादितः ।

अविरोधप्रतिपादकद्वितीयाध्यायप्रकारेण ब्रह्मकारणत्वविरोधपरमाणुकारणत्ववादिनो निराकरोति—

केचित्परमाणुं कारणं वदन्ति, परमाणौ प्रमाणाभावाच्छ्रुतिविरोधाच्च न सम्भवति ।

केचिदित्यादिना । केचिदित्यनेन बौद्धार्हतवैशेषिका उच्यन्ते।

तत्र बौद्धार्हतयोः केवलपरमाणुरेव(१)जगत्कारणमिति मतम्। वैशेषिकादीनां परमाणुरुपादानकारणमानुमानिकेश्वरो निमित्तकारणमिति मतम्। तत्र बौद्धवैशेषिकादयः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयान् चतुर्विधान् परमाणूनभ्युपगच्छन्ति। आर्हतास्त्वेकरूपानभ्युपगच्छन्ति। एवमेषाञ्चिद्विशेषाणां सत्त्वेऽपि सर्वेषाम्परमाणुकारणत्वाङ्गीकारे विशेषाभावात् केचिदिति तन्त्रेणोपात्ताः। एते महीधरादिसकलकार्याणामपि परमाणुपरिणामत्वं वदन्ति। तत्पक्षन्निराकरोति—*परमाणावित्यादिना*। जगत्कारणतयाङ्गीकृतानां परमाणूनां प्रत्यक्षेणासिद्धेरागमेनासिद्धेश्च अनुमानेन साधनमपि न सम्भवति, आगमविरुद्धार्थस्य साधनायोगात् तथा चानुमानेनाप्यसिद्धेः परमाणुसद्भाव एव प्रमाणं नास्ति। किञ्चेश्वरस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् परमाणूनां जगत्कारणत्वन्न सम्भवतीति भावः।

अथ जगतः प्रकृतिः स्वतन्त्रकारणमिति कापिलमतन्निराकर्तुं तदुत्क्षिपति—

कापिलाः प्रधानङ्कारणमित्याहुः। प्रधानस्याचेतनत्वादीश्वरानधिष्ठाने परिणामासम्भवात्सृष्टिस्थितिसंहारऽव्यवस्थानुपपत्तेस्तदपि न युक्तम्।

कापिला इत्यादिना। कापिलाः कपिलमतनिष्ठाः सांख्या मृदात्मकस्य घटस्य मृद्रव्यं यथा कारणं भवति तथा सत्त्वरजस्तमोमयस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य जगतो गुणत्रयसाम्यरूपं प्रधानमेव स्वरूपं कारणम्। यथा दधिभावेन परिणमतः पयसोऽनन्यापेक्षमाद्यपरिस्पन्दप्रभृतिपरिणामपरम्पराः स्वत एव भवन्ति, यथा च मेघविमुक्तस्यैकरसस्य जलस्य नारिकेलतालचूतकपित्थनिम्बतिन्तिण्यादिविचित्ररसरूपेण परिणामप्रवृत्तिर्दृश्यते, तथा परिणामस्वभावस्य प्रतिसर्गावस्थायां सदृशपरिणामतया स्थितस्य प्रधानस्य अनन्याधिष्ठितस्यैव सर्गावस्थायां गुणवैषम्यनिमित्तो विचित्र(२)परिणामः सम्भवति। अतः प्रकृतिरेव स्वतन्त्रकारण(३)मिति ते वदन्ति तन्मतन्निराकरोति—*प्रधानस्येत्यादिना*। विचित्रजगदाकारेण परिणामे एवं परिणामे इति सङ्कल्पहेतुचैतन्यशून्यवस्तुत्वात्प्रधानस्य।

(१) परमाण्वेवेति पु. पा.।

(२) निमित्ताविचित्रेति पु. पा.।

(३) अतः प्रकृतिरेकस्वतन्त्रस्वकारणमिति पु. पा.।

"प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ" ॥

इत्युक्तप्रकारेणेश्वराधिष्ठानमन्तरा परिणामासम्भवात् । तदधिष्ठानमन्तरा परिणमते चेत् ? सर्वकालमपि सृष्टेरापत्तेः संहारानुपपत्तेः । कालभेदेन भवत्सृष्टिसंहारव्यवस्थानुपपत्तेश्च प्रधानं कारणमिति मतमनुपपन्नमित्यर्थः । अत्र 'पि' शब्दः पूर्वोक्तपरमाणुकारणत्वसमुच्चायकः ।

अचेतनस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्वमङ्गीकुर्वतां पक्षन्निराकृत्य चेतनस्य जगत्कारणत्वमङ्गीकुर्वत्पाशुपतादिमतं निराकरोति—

चेतनोऽपि न कारणम्, कर्मपरतन्त्रत्वाद्दुःखित्वाच्च ।

चेतनोऽपीत्यादिना । अपिशब्दः पूर्वोक्ताचेतनसमुच्चायकः । आगमसिद्धेश्वरो निमित्तकारणम्, आनुमानिकेश्वरो निमित्तकारणमिति च पाशुपतवैशेषिकादिभिरभिधीयमानो रुद्रश्चेतनेष्वन्यतमः खलु, "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे" इत्यादिवाक्यान्यवलम्ब्य चेतनेष्वन्यतमो ब्रह्मा जगत्कारणमित्यपि केचिद्वदन्ति, तत्सर्वमभिप्रेत्य चेतन इति साधारणशब्देनोक्तम् । न कारणमिति कारणं भवितुं न शक्त इत्यर्थः ।

कुत इत्याकाङ्क्षायामाह-*कर्मपरतन्त्रत्वादिति* । भारभ्य यथा सङ्कुचितज्ञानः सन् स्वेच्छाप्रकारेण किञ्चिदपि कर्तुं न क्षमस्तथा कर्माधीनत्वादनादित्वेन जगद्व्यापारेऽवगाहनस्य यथा योग्यता न स्यात्तथा दुःखित्वाच्चेत्यर्थः । अपहतपाप्मेत्युक्तप्रकारेणाकर्मवश्यस्यानन्दमय इत्युक्तप्रकारेण निरतिशयानन्दयुक्तस्य खल्वप्रतिहतज्ञानशक्तिकत्वेन(१) मनःप्रीत्या कर्त्तव्यो जगद्व्यापार उपपद्यते ।

"ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा ।
विष्णोर्मायामहावर्त्तमोहान्धतमसाऽऽवृताः ॥
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः ।
प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्त्तिनः" ॥

इत्युक्तप्रकारेण कर्मवश्यानां

"ततः क्रोधपरीतेन संरक्तनयनेन च ।
वामाङ्गुष्ठनखाग्रेण छिन्नं तस्य शिरो मया ॥
यस्मादनपराधस्य शिरश्छिन्नं त्वया मम ।
तस्माच्छापसमाविष्टः कपाली त्वम्भविष्यसि" ॥

(१) शक्तिकेनेति पु. पा. ।

इत्युक्तप्रकारेण मस्तकं छिनत्ति मस्तके छिद्यत इत्येवं दुःखिनां च जगत्सृष्ट्यादिव्यापारो नोपपद्यते ।

एवं विरोधपरिहारं कृत्वा प्रतिज्ञानुगुणं निगमयति—

तस्मादीश्वर एवं सकलजगत्कारणम् ।

तस्मादित्यादिना । तस्माच्चेतनाचेतनयोरुभयोरपि कारणत्वा-सम्भवाल्लोकेऽविद्याकर्मनिबन्धनस्य परनियोगनिबन्धनस्य चाकारण-त्वस्य दर्शनात्तन्निरस्यास्य कारणत्वे हेतुमाह—

अयं कारणं भवति, नाविद्याकर्मपरनियोगादिभिः, अपि तु स्वेच्छया ।

अयं कारणमित्यादिना । अविद्याकर्मनिबन्धनं कारणत्वं सकल-जन्तुसाधारणम् । लोके परस्परोत्पादकतयाऽऽगतं कारणत्वं वैषयिक-सुखप्रावण्येन हेतुनाऽज्ञानेन च । तत्र शास्त्रवश्यानामुत्पादकत्वं कर्म-प्रधानम्भवति, अन्येषामविद्याप्रधानम् । तदुभयमपि मिथो न व्यभि-चरति । अधिकारिपुरुषाणां ब्रह्मादीनां कारणत्वं परनियोगप्रधानम्,

"प्राजापत्यं त्वया कर्म पूर्वम्मयि निवेशितम् ।
एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ ।
त्वदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ" ॥

इत्यादाविदं द्रष्टव्यम् । आदिशब्देनास्य विवक्षितोऽवर्जनीयो भो-ग(१)इति मध्यवीथीभट्टार्योऽवदत् ।

अयं सृष्ट्यादिव्यापार ईश्वरस्य किमविद्याकर्मनिबन्धनः, किं वा ऽवर्जनीयः कश्चिद्भोगोऽथ वा परप्रेरितः सन्करोतीति तच्छङ्कावा-रणाय—*स्वेच्छयेति* । 'निरवद्यं निरञ्जनम्' 'अपहतपाप्मा' न तस्येशे कश्चनेत्युक्तप्रकारेणाविद्यादिदोषप्रतिभटस्य(२)नियामकान्तरशून्यस्य त-स्य स्वेच्छाभिन्नं कारणं नास्तीति भावः ।

"अविदविशेषितान्प्रलयसीमनि संसरतः
करणकलेवरैर्घटयितुं दयमानमनाः ।
वरद निजेच्छयैव परवानकरोः प्रकृतिं
महदभिमानभूतकरणावलिकोरकिणीम् ॥
प्रलयसमयसुप्तं स्वं शरीरै(३)कदेशं

---

(१) विवक्षिता वर्जनीयो रोग इति पु. पा. ।
(२) प्रतिभटस्येति पु. पा. ।
(३) प्रलयसमये सुप्तं स्वशरीरेति पुस्तकगतः पाठश्छन्दोभङ्गयाल्लेखकप्रमादकृतः ।

वरद चिदचिदाख्यं स्वेच्छया विस्तृणानः ।
खचितमिव कलापं(१)चित्रमातत्य धुन्व-
न्ननुशिखिनि शिखीव क्रीडसि श्रीसमक्षम्" ॥

इति भट्टार्य्यैरभिहितम् ।

नन्वेवमयमिच्छाप्रयुक्तोऽप्यायासरूपः किमित्यत आह—

सङ्कल्पेन करणादयमायासशून्यः ।

सङ्कल्पेनेति । यत्नरूपकायिकव्यापारेण न करोति किन्त्वयत्नरूपमानसव्यापारात्मकसङ्कल्पेन । अतो ऽयं जगत्सृष्ट्यादिव्यापारस्तस्यानायास(२)इत्यर्थः । "सो ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति"

"मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः ।
तस्यारिपक्षक्षपणे कियानुद्यमविस्तरः" ॥ इत्यादि ।

नन्वनायासरूपत्वेऽपि अवाप्तसमस्तकामतया परिपूर्णस्य तस्यानेन व्यापारेण किं प्रयोजनमित्यत आह—

अस्य प्रयोजनं केवललीला ।

अस्य प्रयोजनमिति । अस्य जगत्सृष्ट्यादिरूपव्यापारस्य प्रयोजनं केवललीलेत्यर्थः । लीला नाम तादात्विकरसं विना कालान्तरभाविफलमनुद्दिश्य क्रियमाणो व्यापारः । तथा हि(३)अस्य प्रयोजनमिति सृष्टिरूपव्यापारस्य प्रयोजनाभिधानात् तादात्विकरसमात्रमेवोक्तम् । अयं सृष्टिरूपो व्यापारः सार्वभौमानां द्यूतादिवद् बालानां वालुकागृहादिवच्च तादात्विकरसकरः खलु । अनेन लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति सूत्रार्थोऽभिहितः ।

"क्रीडतो बालकस्येव चेष्टास्तस्य निशामय" ।

इति भगवता श्रीपराशरेण

"अप्रमेयो ऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी ।
मोदते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव" ॥

इति भगवता श्रीवेदव्यासेनाभियुक्तैश्चपरमेश्वरस्य जगद्व्यापारस्य प्रयोजनं लीलैवेत्युक्तम् ।

ननु तर्हि गत्वा गत्वाऽपि दृष्ट्वा जन्म निवर्त्तयितुं विचार्य विचार्य लोकमसृजत् उज्जीवनार्थं लोकमसृजदिति,

(१) कलायमिति पु. पा. ।
(२) बहुव्रीहिविशेषणमिदम्, अनायाससिद्ध इत्यर्थः ।
(३) तथापीति पु. पा. ।

"विचित्रा देहसम्पत्तिरीश्वराय निवेदितुम् ।
पूर्वमेव कृता ब्रह्मन्हस्तपादादिसंयुता" ॥ इति च ।
"अचिदविशेषितान्(१)प्रलयसीमनि संसरतः
करणकलेवरैर्घटयितुं दयमानमनाः" ।

इति च चेतनानामुज्जीवनरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थं जगत्सृष्टिमकरोदिति वदतां वचनानां वैयर्थ्यापत्तिरिति चेद् ? न, तथा हि, उभयोः प्रयोजनयोः सत्त्वेऽपि लीलैव प्रयोजनमित्यभिधानं प्राचुर्यमभिप्रेत्य ।

तस्मात्

"रूपप्रकारपरिणामकृतव्यवस्थं
विश्वं विपर्ययितुमन्यदसच्च कर्तुम् ।
क्षाम्यन्स्वभावनियमं किमुदीक्षसे त्वं
स्वातन्त्र्यमैश्वरमपर्यनुयोज्यमाहुः" ॥

इत्युक्तप्रकारेण यथेच्छं कर्तुं शक्तत्वात्सकलात्मनोऽपि युगपदेव मुक्तान्कर्तुं समर्थत्वेऽपि स्वाधीनस्वरूपस्थित्यादिनात्मनः कर्म व्याजीकृत्य दूरीकृत्य शास्त्रमर्यादया तानङ्गीकुर्यामित्थं स्थिति(२)र्लीलारसेच्छयैव । लीलाविभूतिरित्येवास्य निरूपकम् । अत एवैतद्विभूतेर्लीलायाः प्रचुरप्रयोजनत्वात् सूत्रकारादिभिः सर्वैर्लीलायाः प्रयोजनत्वाभिधानादयमपि(३)केवललीलैवेति वदति ।

नन्वेवं जगत्सृष्ट्यादिव्यापाराणां केवललीलार्थत्वे संहारदशायां लीलाविरामः स्यादित्याशङ्कामनुवदति—

तर्हि संहारदशायां लीला विरमेत् ।

तर्हि संहारदशायामित्यादिना । तत्परिहरति—

संहारस्यापि लीलात्वान्न विरमेत् ।

संहारस्यापीत्यादिना । यथा गृहं निर्माय क्रीडतो बालस्य निर्मितगृहस्य विनाशनमपि लीला भवति, तथैतेषां संहारोऽपि सृष्टिवल्लीला । तस्मात्तदानीमपि लीलाविरामो नास्तीत्यर्थः । "अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलीले" इति, "निखिलजगदुदयविभवलयलील" इति च सृष्टिवत्संहारोऽपि तस्य लीलेत्यभिहितं भाष्यकारैः ।

एवमेतावता ईश्वर एव जगतः कारणम्, तस्य कारणत्वं हेत्वन्त-

(१) अवशेषितानिति अत्र पु. पा. । (२) इत्यस्थितिरिति पु. पा. ।
(३) अयमेवेति पु. पा. ।

रेण न भवति, किन्तु स्वेच्छयेति सङ्कल्पमात्रक्लृप्तत्वादयमनायासरूप इति, अस्य प्रयोजनं लीलेति चोक्तम् ।

अथास्य जगत्प्रति कारणत्वं घटपटादिकं प्रति कुलालादीनां कारणत्वमिव निमित्तत्वमात्रं किमित्याशङ्कायामुपादानकारणमप्ययमेवेत्याह—

अयं च स्वयमेव जगद्रूपेण परिणतत्वादुपादानं च भवति ।

अयं चेत्यादिना । लोके कार्योत्पत्तौ कारणं निमित्तोपादानसहकारिरूपेण त्रिविधम् । तत्र निमित्तकारणमुपादानं वस्तु कार्यरूपेण परिणमयत्कर्तृवस्तु, उपादानकारणं कार्यरूपेण परिणामयोग्यं वस्तु, सहकारिकारणं कार्योत्पत्त्युपकरणं वस्तु । घटपटादीनां कुलालकुविन्दादयो निमित्तकारणं, मृत्तन्त्वादय उपादानकारणं, दण्डचक्रवेमादयः सहकारिकारणम् ।

प्रकृते जगद्रूपकार्योत्पत्तावीश्वर एव त्रिविधकारणं भवति । तथाहि, बहु स्यामिति सङ्कल्पविशिष्टो निमित्तकारणम्, नामरूपविभागानर्हतया स्वविशेषणीभूतसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्सन्नुपादानकरणं, ज्ञानशक्त्यादिविशिष्टः सन् सहकारिकारणं च भवति । तस्मादुपादानकारणं चायमेवेति वक्ति । अयमिति पूर्वं निमित्तकारणतयाऽभिहित ईश्वरः परामृश्यते । चिदचितोरुभयोश्चापृथक्सिद्धविशेषणतया स्वयमेवेतिशब्देन्तर्भूतत्वात्स्वयमेव जगद्रूपेण परिणतत्वादित्युक्तम् । उपादानं चेति चकारेण पूर्वोक्तनिमित्तकारणत्वेनोपादानकारणत्वं समुच्चीयते ।

तथा च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वप्रतिपादकवेदान्तसूत्रे निमित्तकारणत्वसाधनानन्तरं "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इति यथोपादानकारणत्वमुक्तं, तथाऽनेनाप्युक्तम् । प्रकृतिश्चेत्येतदभिप्रेत्यायमप्युपादानं चेत्यवादीत् । तत्र प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति साध्यकथनपूर्वकं साधनमुक्तम् । अत्र स्वयमेव जगद्रूपेण परिणतत्वादिति साधनपूर्वकं साध्यमुक्तम् । तत्र "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यात्" इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञया यथा सोम्यै(१)केन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं(२)विज्ञातं स्यादित्युपपादकदृष्टान्तेन चैकवस्तुपरिणामरूपं जगदित्युक्तम् । तच्चैकवस्तु सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं

(१) सौम्येति पु. पा. । (२) मृण्मयमिति पु. पा. ।

ब्रह्म, तदेवा'यं स्वयमेवे'तिशब्देनावदत् तस्मात्सूत्रार्थं एवायमित्यविरोधः।

एकमेवाद्वितीयम्, तदात्मानं स्वयमकुरुत,

"स्रष्टा सृजति चात्मानं विष्णुः पाल्यं च पाति च।
उपसंह्रियते चोप(१)संहर्त्ता च स्वयं हरिः"॥

"स एव सृज्यः स च सर्गकर्त्ता स एव पात्यत्ति च पाल्यते च।
ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्त्तिर्विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः"॥

इत्यादिभिर्निमित्तोपादानयोरैक्यं श्रुतिस्मृतिभिः सुव्यक्तमभिहितम्

नन्वेवं स्वयमेव जगद्रूपेण परिणमते चेत्? "निर्गुणं निरञ्जनं, निष्कलं निष्क्रियं शान्तं" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "अविकाराय शुद्धाय" इत्यभिधीयमानं निर्विकारत्वमस्य कथमुपपद्यत इति शङ्कामनुवदति—

तर्हि निर्विकारत्वं कथमिति चेत्? स्वरूपस्य विकाराभावान्न निर्विकारत्वाविरोधः।

तर्हीत्यादिना। तां परिहरति-*स्वरूपस्येत्यादिना*। चिदचिद्रूपविशेषणविशिष्टस्य स्वस्य जगद्रूपेण परिणामे विशेष्यस्य स्वरूपस्य विकाराभावान्निर्विकारत्वस्य विरोधो नास्तीत्यर्थः।

स्वरूपस्य विकाराभावे(२)ऽयमेव जगद्रूपेण परिणमत इत्युक्तः परिणामोऽस्य कथमुपपद्यत इति शङ्कामनुवदति—

तर्हि परिणामः कथमुपपद्यत इति चेत्?

तर्हीत्यादिना तां परिहरति(३)—

विशिष्टविशेषणसद्वारकः कस्यचित्कीदृस्य स्वभावः सर्वशक्तेर्न नोपपद्यते।

विशिष्टेत्यादिना। विशिष्टं च तद्विशेषणं विशिष्टविशेषणमिति प्रथमं कर्मधारयसमासं कृत्वा द्वारेण सह वर्त्तत इति सद्वारक इति अनन्तरपदस्य बहुव्रीहिं कृत्वा विशिष्टविशेषणेन सद्वारको विशिष्टविशेषणसद्वारक इति तृतीयातत्पुरुषसमासेन शब्दो व्युत्पादनीयः। विशिष्टं विशेषणयुक्तं विशिष्टम्, विशेषणमिति दण्डकुण्डलादिविलक्षणं

(१) चोप- इति पु. नास्ति।

(२) विकारभावे इति पु. पा.।

(३) [ ] एतच्चिह्नमध्यगतः पाठः पुस्तके नास्ति।

शरीरभूततया पृथक्स्थित्याद्यनर्हं विशेषणयुक्तं चिदचिद्रूपविशेषणमुच्यते ।

अथ वा, विशिष्टविशेषणमित्यस्य शरीरभूतं सत् सर्वदा विशेषणत्वेन सङ्गतं विशेषणमित्यर्थः । तदापि पृथक्स्थित्याद्यर्हेभ्यो दण्डकुण्डलादिभ्यो व्यावृत्तिः सिद्ध्यति विशेषणेन सद्वारक इति । एवमपृथक्सिद्धविशेषणेन हेतुना द्वारसहितोऽस्य परिणामोऽस्तीत्यर्थः । अनेनापृथक् (१) सिद्धचिदचिद्रूपविशेषणद्वाराऽस्य परिणामोऽस्तीत्युक्तम् ।

नन्वेवं स्वरूपस्य विकाराभावे स्वशरीरभूतविशेषणद्वारा सर्वस्य कार्यजातस्या(२)यमुपादानं कथं भवतीत्यत आह-*कस्यचित्कीटस्येत्यादि* । अल्पशक्तिकस्य कीटस्य स्वरूपविकाराभावेऽपि स्वशरीरभूतविशेषणमुखेन तन्तुजालरूपकार्यं प्रति स्वयमुपादानत्वरूपः स्वभावः, "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इत्यधीयमानसर्वशक्ते(३)र्नोपपद्यत इति न युक्तम् । "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च,"

"ऊर्णनाभिर्यथा सृष्ट्वा स्वयं तद्ग्रसते पुनः ।
तथा सृष्ट्वेदमखिलं स्वयं तद्ग्रसते हरिः" ॥ इत्यादि ।
"कार्येऽनन्ते स्वतनुमुखतस्त्वामुपादानमाहुः
सा ते शक्तिः सुकरमितरच्चेति वेलां विलङ्घ्य ।
इच्छा यावद्विहरति सदा रङ्गराजानपेक्षा
सैवेशाना ह्यतिशयकरी सोर्णनाभौ विभाव्या" ॥

इति भट्टार्या आहुः ।

एवं निमित्तोपादानकारणत्वे उक्त्वा सहकारिकारणत्वस्यानभिधानं सर्वज्ञत्वादिगुणयोगस्य प्रागभिहितत्वात् निमित्तोपादानयोरैक्याभिधानाच्च स्वत एव सिद्ध्यतीत्यभिप्रायेण । अत एव वेदान्तसूत्रेऽप्यस्य विशिष्यानभिधानम् । एवमीश्वर एव त्रिविधकारणमिति साधितवान् अथ "अजामेकाम्, गौरनाद्यन्तवती, त्रिगुणन्तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम्, अजो ह्येकः, ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ, अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराण" इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिषूक्तप्रकारेण नित्ययोश्चिदचितोरीश्वरेण क्रियमाणा सृष्टिः कीदृशीत्याकाङ्क्षायामाह—

---

(१) अनेन पृथगिति पु. पा. । (२) कार्यस्य जातस्येति पु. पा. ।
(३) अधीयमानस्य सर्वशक्तेरिति पु. पा. ।

ईश्वरस्य सृष्टिरचितः परिणामकरणं, चेतनस्य शरीरेन्द्रियप्रदानज्ञानविकासकरणञ्च ।

ईश्वरस्येत्यादिना । प्राग्जगत्कारणत्वेनाभिहितेनेश्वरेण चेतनाचेतनात्मकस्य जगतः सृष्टिर्नाम तमः परे देव एकीभवतीत्युक्तप्रकारेण स्वस्मादविभक्ततया स्थितस्य तमः शब्दवाच्यस्यास्य—

'ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः'' ॥

इत्युक्तप्रकारेण स्वप्रेरणविशेषेण स्वस्माद्विभागं कृत्वा तस्य व्यक्तशब्दवाच्यसमष्टिव्यष्टिरूपसमस्तकार्य्यात्मकपरिणामकरणम् । अचिदविशेषितान्प्रलयसीमनि संसरत इत्युक्तप्रकारेण करणकलेवरविधुरस्य भोगमोक्षशून्यस्याचिदविशेषेण स्थितस्य चेतनस्य भोगस्थानं शरीरं भोगोपकरणानीन्द्रियाणि च दत्वा भोगमोक्षानर्हं यथा भवति, तथा प्राक्सङ्कुचिततया स्थितस्य ज्ञानस्य विकासकरणं चेत्यर्थः । चेतनस्येति जात्येकवचनम् ।

अथ स्थितिसंहारप्रकाराश्च वक्तव्या इति विचार्य्य प्रथमं स्थितिप्रकारमाह—

स्थितिकरणं नाम सृष्टेषु वस्तुषु केदारे जलवदनुकूलतया प्रविश्य सर्वरक्षणकरणम् ।

स्थितिकरणमित्यादिना । 'स्थितिर्नाम' इत्यनभिधाय 'स्थितिकरणं नाम' इत्यभिधानं स्थितेः सृष्टिसंहारवत्कर्त्तृगतत्वाभावेन रक्षणकर्मीभवद्वस्तुगततया स्थितिकरणस्य कर्त्तृव्यापारत्वात् । *सृष्टेष्वित्यादि* । तत्सृष्ट्वेत्युक्तप्रकारेण स्वेन सृष्टेषु वस्तुषु केदारस्यैकतयाऽऽनुकूल्येन तिष्ठज्जलवत् तदेवानुप्राविशदित्युक्तप्रकारेण तद्रक्षणानुकूलतयाऽन्तः प्रविश्य तत्तद्वस्त्वनुगुणं सकलरक्षणानां करणमित्यर्थः अनुप्राविशच्छब्दस्यानु(१)कूलतया प्रवेशोऽस्य विवक्षितः । तथा च स्थितिकरणं रक्षणकरणमिति सिद्धम् ।

अथ संहारप्रकारमाह—

संहारो नाम यथाऽविनीतः पुत्रः पित्रा शृङ्खले बद्ध्वा स्थाप्यते, तथा विषयान्तरेषु सक्तानीन्द्रियाणि संहृत्यावस्थापनम् ।

(१) अनुप्रविशशब्दस्येति पु. पा., अनुप्रवेशशब्दस्येति वा पठनीयम् ।

संहारो नामेति । विचित्रा देहसम्पत्तिरीश्वराय निवेदितुमित्युक्तप्रकारेण स्वसमाश्रयणं कृत्वोज्जीवनार्थं दत्तानि करणकलेबराण्यादाय मार्गमप्राप्य बाह्यविषयप्रावण्ये कुपथेन गन्तुमुद्युक्ते विधिनिषेधवश्यतया सङ्कोचेन वर्त्तनं विना स्वैरचारिणं पुत्रं हितपरः पिता यथा शृङ्खलया बद्धा किञ्चिद्व्यापारानर्हं स्थापयति, तथा स्वव्यतिरिक्तविषयेष्वतिप्रवणानि करणानि विनाश्य सङ्कुचितं कृत्वाऽवस्थापनमित्यर्थः ।

अथैतेषां सृष्ट्यादीनां चतुर्विधत्वात्तदपि दर्शयितुमाह—

एतत् त्रितयमपि प्रत्येकं चतुर्विधम् ।

एतत्त्रितयमपीत्यादि ।

"चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्द्धा संस्थितः स्थितौ ।
प्रलयं च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दनः" ॥ इत्यादि ।

सृष्टौ ब्रह्मणः प्रजापतीनां कालस्य सर्वस्य जगतश्चान्तर्यामी सन् रजोगुणयुक्तः सृजति ।

सृष्टावित्यादि । सृष्टौ प्रसक्तायां चतुर्दशभुवनस्रष्टुः समष्टिपुरुषस्य ब्रह्मणस्तेन सृष्टानां नित्यसृष्टिकर्त्तॄणां दशानां प्रजापतीनां सृष्ट्यपेक्षितस्य कालस्य परस्परमुत्पादकानां सर्वजन्तूनां च तत्तत्प्रवृत्तयः सर्वाः स्वस्मिन्यथा पर्यवस्यन्ति, तथाऽन्तरात्मा सन्प्रवृत्तिहेतुरजोगुणविशिष्टः सन् सृजतीत्यर्थः ।

"एकनांशेन ब्रह्माऽसौ भवत्यव्यक्तमूर्तिमान् ।
मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानामन्यभागतः ॥
कालस्तृतीयस्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः ।
इत्थं चतुर्धा सन् सृष्टौ(१)वर्त्तते स रजोगुणः" ॥ इत्यादि ।

स्थितौ विष्णवादिरूपेणावतीर्य मन्वादिमुखेन शास्त्रप्रवर्त्तनं कृत्वा सन्मार्गं दर्शयित्वा कालस्य सर्वभूतानां चान्तर्यामी सन् सत्त्वगुणयुक्तः स्थापयति ।

स्थितावित्यादि । स्थितौ प्रसक्तायां "मध्ये विरञ्चिगिरिशप्रथमावतार" इत्युक्तविष्णवतारप्रभृतीन् "सुरनरतिरश्चामवतरन्" इत्युक्तप्रकारेणानेकावतारान् कृत्वा "यद्वै किञ्चन मनुरवदत्तद्भेषजम्" इत्याप्ततया श्रुतिप्रसिद्धमनुप्रभृतियाज्ञवल्क्यपराशरवाल्मीकिशौनकादिमु-

(१) संसृष्टाविति पु. पा. ।

खेन स्मृतीतिहासपुराणरूपशास्त्राणि प्रवर्त्य (१)चेतनानामपथप्रवृत्ति विनोज्जीवनं प्राप्तुं सन्मार्गान्दर्शयित्वा रक्षणोपयोगिनः कालस्य परस्परक्षकाणां भूतानां च तत्तत्प्रवृत्तयो यथा स्वस्मिन्पर्यवस्यन्ति, तथाऽन्तरात्मतया स्थितो ज्ञानप्रकाशादिहेतुसत्त्वगुणाविशिष्टः स्थितिं करोतीत्यर्थः ।

"एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम् ।
मन्वादिरूपी चान्येन कालरूपोऽपरेण च ॥
सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितः कुरुते स्थितिम् ।
सत्त्वं गुणं समाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः" ॥

इत्यादिपुराणे एकांशेन स्थितो विष्णुरिति विष्ण्ववतारस्यैकस्याभिधानमवतारान्तराणामप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम्, विष्ण्वादिरूपेणावतीर्येत्यनेनोक्तत्वात् ।

संहारे रुद्रस्याग्न्यादीनां कालस्य सकलभूतानामन्तर्यामी तमोगुणविशिष्टः संहरति ।

संहार इत्यादि । संहारे प्रसक्ते संहर्तृषु प्रधानस्य रुद्रस्यावान्तरसंहर्तृणामग्न्यन्तकादीनां संहारोपयोगिनःकालस्य परस्परनाशकानां सर्वभूतानां च तत्तत्प्रवृत्तयो यथा स्वस्मिन्पर्यवस्यन्ति तथाऽन्तर्यामी सन्निर्दयं कर्तुमुपयुक्तेन तमोगुणेन युक्तः संहरतीत्यर्थः ।

"आश्रित्य(२)तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा प्रभुः ।
रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः ॥
अग्न्यन्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्त्तते ।
कालस्वरूपो भागो ऽन्यः सर्वभूतानि चापरः ॥
विनाशं कुर्वतस्तस्य चतुर्द्धैव महात्मनः" । इत्यादि ।

सृष्ट्यादिषु चतुर्विभागकथनस्थलेंऽशशब्देन ब्रह्मादय उक्ताः । तेषां तस्य प्रकारभूतत्वादित्यमुमर्थमनन्तरम्—

"ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः ।
विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ॥
विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज ।
स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः ॥
रुद्रः कालोऽन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः ।
चतुर्द्धा प्रलये ह्येता जनार्द्दनविभूतयः" ॥

(१) प्रवर्तयित्वेति पुस्तकगतः पाठः प्रामादिकः । (२) आश्रितेति पु० पा० ।

इति श्लोकत्रयेण स्फुटतया प्रतिपादितवान् श्रीपराशरः एतदभि-प्रेत्यैवायमप्यऽस्तर्यामीत्यवोचत् । "विष्णुर्मन्वादयः काल" इति श्लोके विष्णोरपि विभूतित्वाभिधानमवतारप्रयुक्तविग्रहपरम् ।

अथ विषमसृष्टिप्रयुक्तां मन्दमतीनां शङ्कां परिहर्तुं प्रथमं तद्विषय-शङ्कामनुवदति—

कांश्चित्सुखिनः कांश्चिद्दुःखिनश्च सृजत ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति चेत् ?

कांश्चिदित्यादिना । सृष्टिकाले सकलात्मन एकप्रकारेण विना देवमनुष्यादिविभागेन कांश्चित्सुखिनः कांश्चिद्दुःखिनश्च सृजति चेत्स-र्वसमस्य परमदयावत ईश्वरस्य सर्वविषये समत्वाभावरूपवैषम्यं दुः खितया सृष्टत्वात् परदुःखासहिष्णुत्वरूपकृपाया(१)अभावश्च स्याता-मित्यर्थः ।

तां परिहरति—

कर्म हेतूकृत्य करणान्मृदं भक्षयन्त्याः प्रजाया जिह्वायां चिह्नं कृत्वा बिभीषयन्मातृवद्धितपरेण कर-णाच्च न स्याताम् ।

कर्मेत्यादिना । केषाञ्चित्सुखित्वेन केषाञ्चिद्दुःखित्वेन च सृष्टेर्विषमसृष्टिहेतुभूतकर्म हेतूकृत्य करणाद्दुःखित्वेन सृष्टेः स्वस्य रोगकरीं मृदमादरेण भक्षयन्त्याः प्रजायाः पुनर्यथा न भक्षयेत्तथा जिह्वायां नखादिना चिह्नं कृत्वा मृद्भक्षणभयं कारयद्धितपरमातृवत् एते पुनश्च यथा दुःखहेतुकर्मकरणे बिभियु(२)स्तथा हितपरेण कर-णाच्च वैषम्यनैर्घृण्ययोरुभयोरपि नापत्तिरित्यर्थः । अनेन "वैषम्यनै-र्घृण्ये न सापेक्षत्वात्" इति वेदान्तसूत्रार्थोऽभिहितः ।

"निम्नोन्नतं च करुणं च जगद्विचित्रं कर्म व्यपेक्ष्य सृजतस्तव रङ्गशायिन् ।
वैषम्यनिर्घृणतयोर्न खलु प्रसक्तिस्तद्ब्रह्मसूत्रसचिवाः श्रुतयो गृणन्ति" ॥

इति भट्टार्यैरुक्तम् । एवं सकलजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वयुक्त-मुपपादितम् ॥

अथ विलक्षणविग्रहयुक्त इत्युक्तमुपपादयितुमुपक्रमते—

अयं च त्रिविधजलयुक्तां पृथिवीं ससर्ज मेघवर्ण

---

(१) परदुःखासहित्वरूपा कृपाया इति पुस्तके प्रामादिकः पाठः ।

(२) बिभ्येयुरिति प्रामादिकः पु. पा. ।

इत्युक्तप्रकारेण सविग्रहः सृष्ट्यादिकं करोतीत्यर्थः ।

अयमित्यादिना ननु मध्य उक्तयोरार्त्तादिचतुर्विधपुरुषसमाश्रयणीयत्वधर्मादिचतुर्विधफलप्रदत्वयोर्द्वयोरुपपादनं कुतो न कृतमिति चेत् ? न, "कारणं तु ध्येयः, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" इत्याद्युक्तप्रकारेण कारणवस्तुन एवोपास्यत्वादाश्रयणीयत्वाच्च कारणत्वोक्त्यैव चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तम् । चतुर्विधसमाश्रयणीयत्वम्— "फलमत उपपत्तेः" इत्युक्तप्रकारेण फलप्रदत्वहेतुसर्वशक्तियोगस्य प्रागभिधानादेव चतुर्विधफलप्रदत्वं चार्थादुक्तमित्यभिप्रायेणतयोराधिक्योपपादनीयांशस्याभावाच्च तदुपपादनं न कृतम् ।

तत्पूर्वोक्तकारणत्वेन(१)विग्रहयोगस्यान्वयं वदन्नाह *अयमिति* । एवं जगत्सर्गादिकर्तृतयाऽभिहितोऽयं नदीजलभूमिजलवर्षजलरूपत्रिविधजलविशिष्टजगत्स्रष्टा वर्षुकवलाहक(२)सदृशविग्रहविशिष्ट इति दिव्यसूरिप्रबन्धोक्तप्रकारेण विग्रहसहितः सन् सृष्टिस्थितिसंहारान्करोतीत्यर्थः । मेघवर्ण इत्यस्य सौन्दर्य(३)परतया बहुभिर्व्याख्यातत्वेपि विग्रहपरतयानेनाभिधानादियमप्येका योजना द्रष्टव्या । एकवाक्यस्यानेकयोजनास्ति खलु ।

अथैतद्विग्रहवैलक्षण्यमेकेन गद्येनाह—

विग्रहश्च स्वरूपगुणेभ्योऽत्यन्ताभिमतः स्वानुरूपो नित्य एकरूपः शुद्धसत्त्वात्मकश्चेतनदेहवज्ज्ञानमयस्य स्वरूपस्याच्छादनमकुर्वन् माणिक्यमयपात्रे स्थापितसुवर्णवत्स्वर्णरूप(४)दिव्यात्मस्वरूपस्य प्रकाशको निरवधिकतेजोरूपः सौकुमार्यादिकल्याणगुणगणनिधियोगिध्येयः सकलजगन्मोहनस्समस्तभोगवैराग्यजनको नित्यमुक्तानुभाव्यो वासनातटाकवत् सकलतापहरोऽनन्तावतारकन्दं सर्वरक्षकः सर्वापाश्रयोऽस्त्रभूषणभूषित(५)स्तिष्ठति ।

---

(१) कारणत्वेनेति पु. पा. । (२) वार्षुकबलाहकेति पु. पा. ।
(३) इत्यस्यौदार्येति पुस्तकगतः पाठः । (४) स्ववर्णरूपेति पु. पा. ।
(५) विभूषित इति मूले पाठः ।

विग्रहश्चेदिना । स्वरूपगुणेभ्योऽत्यन्ताभिमत इति । इच्छागृहीताभिमतोरुदेहस्य इत्यादि प्रमाणम् ।

स्वानुरूप इति । अननुरूप(१)मप्यभिमतं भवति किञ्चित्, अयं तथा न, अपि तु स्वस्यानुरूप इत्यर्थः ।

नित्य इति स्वरूपगुणवदनादिनिधन इत्यर्थः । लोकेऽवयविनामनित्यत्वदर्शनादस्याप्यवयवित्वेनानित्यत्वं स्यादिति चेत्? न सर्वत्रावयवसम्बन्धमात्रं न भवत्यनित्यत्वे हेतुरपित्ववयवारब्धत्वम्, अवयवसम्बन्धमात्रस्यानित्यत्वे हेतुत्वे करचरणाद्यवयवसम्बन्धवदात्मनोऽप्यनित्यत्वापत्तेः । एवं चास्यावयवारब्धत्वे प्रमाणाभावात्करचरणाद्यवयवयोगित्वेपि नित्य एव भवतीति विवरणे कृष्णपादैरुक्तम् ।

एकरूप इति । वृद्धिक्षयादिविकाररहित इत्यर्थः । सदैकरूपरूपायेत्यादि ।

शुद्धसत्त्वात्मक इति । गुणान्तरसंसर्गरहितसत्त्वाश्रयोऽप्राकृतदिव्यरूप इत्यर्थः । "न तस्य प्राकृता मूर्त्तिः" इत्यादि ।

'चेतनदेहवत्' इत्यादि 'स्वर्णरूपदिव्यात्मस्वरूपस्य प्रकाशक' इति, शुद्धसत्त्वात्मकत्वादगुणत्रयाश्रयचेतनदेहवज्ज्ञानमयत्वात्तेजोमयस्य स्वरूपस्य बहिःप्रकाशाच्छादन(२)मकुर्वन्माणिक्येन निर्मिते पात्रे स्वर्णे स्थापितेऽन्तःस्थितं स्वर्णं तद्यथा बहिः सम्यक् प्रकाशयति, तथा स्वर्णस्वरूपेत्युक्तप्रकारेण स्पृहणीयत्वात्स्वर्णत्वेनाभिहितस्य दिव्यात्मकस्वरूपस्य प्रकाशक इत्यर्थः ।

निरवधिकतेजोरूप इति । नित्यमुक्तविग्रहाणामस्य चैकजातीयद्रव्यत्वेऽपि एकजातीयद्रव्यात्मकखद्योतशरीरतेजस आदित्यस्य विद्यमानतेजोऽतिशयवत् तेषां सावधिकतेजस्त्वापादकनिरवधिकतेजोरूप इत्यर्थः ।

सौकुमार्यादिकल्याणगुणगणनिधिरिति । सौकुमार्यसौन्दर्यलावण्यसौगन्ध्ययौवनप्रभृतिकल्याणगुणसमूहाश्रय इत्यर्थः । सौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपइति भाष्यकारः ।

योगिध्येय इति । भगवद्ध्यानपराणां परमयोगिनां शुभाश्रयतया सदाध्यानविषय इत्यर्थः ।

"का चान्या त्वामृते देवि सर्वयज्ञमयं वपुः ।
अध्यास्ते देवदेवस्य योगिचिन्त्यं गदाभृतः" ॥

---

(१) अवद्यकरामिति प्राचीनाऽस्ति पुस्तके टिप्पणी ।

(२) बहिःप्रकाशमाछादनमिति पु. पा. ।

इत्यसाधारणविग्रह एव योगिचिन्त्यत्वेनाभिहितः ।

सकलजनमोहन इति । आज्ञाऽविशेषेण सर्वजनानामपि स्ववैलक्षण्येनोन्मादजनक इत्यर्थः । "पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणाम्, सर्वसत्त्वमनोहर" इत्यादि ।

समस्तभोगवैराग्यजनक इति । स्ववैलक्षण्यं दृष्टवतां स्वेतरसकलविषयानुभवेऽपि नैराश्यं जनयतीत्यर्थः । परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनीत्यादि ।

नित्यमुक्तानुभाव्य इति । अपरिच्छिन्नज्ञानादिगुणकैर्नित्यैर्मुक्तैश्च "सदा पश्यन्ति" इति प्रकारेणानवरतानुभाव्य इत्यर्थः ।

वासनातटाकवत्सकलतापहर इति । "चक्षुःकरपादशुद्धरक्तकुसुमैः" इत्यारभ्य दिव्यसूरिवर्णनप्रकारेण दिव्यावयवविग्रहसम्बन्धेन भास्वत्प्रकाशविकसितपङ्कजरजःपरिमलप्रचुर(१)स्तटाक इव स्वाश्रितानां सांसारिकविविधतापं विरहतापं च सर्वं दूरीकरोतीत्यर्थः ।

अनन्तावतारकन्दमिति । "अजायमानो बहुधा विजायते, बहूनि मे व्यतीतानि" इत्युक्तानामनन्तावताराणामपि अप्राकृतदिव्यसंस्थानमितरसजातीयं कृत्वा दीपादुत्पन्नप्रदीपवदागतत्वात् तेषां सर्वेषां मूलमित्यर्थः । "प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवामि, कल्पे कल्पे जायमानः स्वमूर्त्या" इत्यादि ।

सर्वरक्षक इति । ऐश्वर्यार्थिनां केवलानां भगवच्चरणार्थिनामुपासकानां प्रपन्नानामनुभवकैङ्कर्यपराणां नित्यमुक्तानां चाविशेषेण सर्वेषामनिष्टनिवृत्तिमिष्टप्राप्तिं च दिव्यमङ्गलविग्रहयुक्तः सन्नेव करोत्यतः सर्वरक्षक इत्यर्थः ।

सर्वापाश्रय इति । उभयविभूत्याश्रय इत्यर्थः ।

अस्त्रभूषणभूषित इति । पूर्वोक्तसर्वाश्रयत्वसूचकैरस्त्रभूषणाख्यायोकैर्विभूत्यभिमानिभिर्दिव्यायुधदिव्याभरणैरलङ्कृत इत्यर्थः ।

"आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।
बिभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः, ॥
श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्ते च समाश्रितम् ।
प्रधानं, बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे, ॥
भूतादिमिन्द्रियादिं च द्विधाऽहङ्कारमीश्वरः ।
बिभर्ति शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण संस्थितम्, ॥

(१) यादवप्रकाशं विकसितपङ्कजः परिमलप्रचुर इति पुस्तकगतः पाठः ।

जलस्वरूपमत्यन्तजवेनान्तरितानिलम् ।
चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे(१)स्थितम् ॥
पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः ।
सा भूतहेतुसंघातो भूतमाला च वै द्विज, ॥
यानीन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै ।
शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्दनः, ॥
बिभर्ति यच्चासिरत्नमच्युतो ऽत्यन्तनिर्मलम् ।
विद्यामयं तु तज्ज्ञानमऽविद्या चर्म संस्थितम्" ॥ इत्यादि

एवं विलक्षणविग्रहयुक्तं इत्येतदुपपादितवान् ।

अथैतद्विग्रहयोगप्रयुक्तानीश्वरस्य परत्वादिपञ्चप्रकारान् प्रत्येकं सुव्यक्तं दर्शयितुं विचार्य्य प्रथमं तानुत्क्षिपति(२)—

ईश्वरस्य स्वरूपं परव्यूहविभवान्तर्यामित्वार्चावतारभेदेन पञ्चप्रकारम् ।

ईश्वरस्य स्वरूपमित्यादिना । ननु लक्ष्मीभूमिनीला(३)नायक इत्येतदुपपाद्यानन्तरमिदं कुतो नोपपाद्यत इति चेत्? न, तत्रोपपादनीयांशाभावात् ।

"वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्द्धं जगत्पतिः ।
उभाभ्यां भूमिनीलाभ्यां सेवितः परमेश्वरः" ॥

इत्युक्तत्वाच्च वक्ष्यमाणे परत्वे उक्तं भवेदिति विचार्य पृथङ् नोपपादितम् , तस्मान्न विरोधः ।

ईश्वरस्वरूपमित्यत्र स्वरूपशब्दार्थः स्वासाधारणविग्रहो वा विग्रहविशिष्टस्वरूपं वा संग्रहणे कृतयोरन्ययोस्तत्त्वत्रयग्रन्थयोर्मध्यपकत्र विग्रहः पञ्चप्रकारः परत्वं व्यूहो विभवोऽन्तर्यामित्वमर्चावतार इति, अन्यत्र ईश्वरस्वरूपं हेयप्रतिभटमित्यारभ्य पत्नीपरिजनादिविशिष्टं भवतीत्युपपाद्यानन्तरमिदं च पञ्चविधमिति । इदंशब्देन प्रकृतमीश्वरस्वरूपं परामृश्य तत्परत्वादिभेदेन पञ्चप्रकारमिति स्वयमुक्तत्वात् । एवं पञ्चप्रकारविशिष्टं स्वरूपमित्यमुमर्थं—

"मम प्रकाराः पञ्चेति प्राहुर्वेदान्तपारगाः ।
परो व्यूहश्च विभवो नियन्ता सर्वदेहिनाम् ॥
अर्चावतारश्च तथा दयालुः पुरुषाकृतिः ।

---

(१) विष्णुकरे इति पु. पा. । (२) उत्क्षेपयतीति पु. पा. ।
(३) लीलेति पाठान्तरम् ।

इत्येवं पञ्चधा प्राहुर्मां रहस्यविदो जनाः" ॥

इति विष्वक्सेनसंहितायां स्वयमवोचत् ।

एतान्पञ्चप्रकारान् क्रमेणोपपादयिष्यन्प्रथमं परत्वमुपपादयति—

तत्र परत्वमकालकाल्ये(१)ऽनवधिकानन्दे द्वितीये देशे नित्यमुक्तानां भोग्यत्वेनावस्थितिः ।

तत्र परत्वमित्यादिना । तेषु पञ्चसु परत्वं नाम "न कालस्तत्र वै प्रभुरिति, कला मुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुरिति, या वै न जातु परिणामपदास्पदं सा कालातिगा तव परा महती विभूतिः, यत्कालादपचेलिमम्" इति चोक्तप्रकारेण कालकृतपरिणामशून्यदेशत्वादकालकाल्ये "आनन्दस्यान्तो नास्ति" इत्युक्तप्रकारेण निरवधिकानन्दयुक्ते द्वितीये श्रीवैकुण्ठे "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः, यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणा"इत्याद्युक्तप्रकारेण नित्यासङ्कुचितज्ञानानामनन्तगरुडविष्वक्सेनादीनां—

"सूर्यकोटिप्रतीकाशाः पूर्णेन्दुयुतसन्निभाः ।
यस्मिन्पदे विराजन्ते मुक्ताः संसारबन्धनैः" ॥

इत्युक्तप्रकारेण निवृत्तसंसाराणामसङ्कुचितज्ञानानां मुक्तानां चानुभवस्य विषयीभूतत्वेनावस्थितिरित्यर्थः ।

"वैकुण्ठे तु परे लोके नित्यत्वेन व्यवस्थिताः ।
पश्यन्ति च सदा देवं नेत्रैर्ज्ञानेन चामराः" ॥ इत्यादि ।

अथ व्यूहमुपपादयति—

व्यूहो नाम सृष्टिस्थितिसंहारार्थं संसारिसंरक्षणार्थमुपासकानुग्रहार्थं च सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपेणावस्थितिः ।

व्यूह इत्यादिना । व्यूहस्य लीलाविभूतौ विनियोगाद् एतद्विभूतेः सृष्टिस्थितिसंहाराणां निर्वाहार्थं बुभुत्सूनां संसारिणामनिष्टनिवृत्त्यादिकं कृत्वा रक्षणार्थं मुमुक्षुतयोपासनं कुर्वतां संसारनिवृत्तिपूर्वकस्वप्राप्तिनिदानानुग्रहार्थं च सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपेणावस्थिति(२)रित्यर्थः । अमुकेन व्यूहेनामुककार्यं क्रियत इत्युपपर्युपपादने द्रष्टव्यम् ।

"चतुर्विधः स भगवान् मुमुक्षूणां हिताय वै ।
अन्येषामपि लोकानां सृष्टिस्थित्यन्तसिद्धये ॥

---

(१) अकाल्यकाल्ये इति पु. पा. । (२) णैव स्थितिरिति पु. पा. ।

आनन्त्यात्तत्र सेनानेे व्यूह आद्यो मयेरितः ।
आनादिकर्मवश्यानां संसारे पततामधः" ॥ इत्यारभ्य—
"उपासकानुग्रहार्थं जगतो रक्षणाय च" इति ।
"आविरासीद्भगवतः पञ्चायुधपरिष्कृतः ॥
सोऽयं सङ्कर्षणाख्योऽभूत्तदेकान्तवपुर्धरः ।
रुक्माभः सो ऽयममलः सर्वशास्त्रेषु शब्दितः ॥
सोऽयं प्रद्युम्ननामाभूत्तदेकान्तवपुर्धरः ।
इन्द्रनीलप्रतीकाश एव शास्त्रेषु शब्दितः ॥
ततो नाम्नाऽनिरुद्धोऽयं स्वयमेवाभवन्मुने ।
तदेकान्तवपुर्युक्तस्तादात्विकघनप्रभः" ॥

इति भगवच्छास्त्रे सृष्ट्यादयः संसारिसंरक्षणमुपासकानुग्रहश्च व्यूहकृत्यानीत्युक्तम् । चतुर्विधः स भगवानित्यत्र चातुर्विध्याभिधानं वासुदेवस्यान्तर्भावेण ।

एतत्परव्यूहयोः को वा विशेष इत्यत आह—

परत्वे ज्ञानादयः षट् पूर्णा, व्यूहे द्वौ द्वौ गुणौ प्रकटौ ।

परत्व इत्यादिना ।

"सम्पूर्णषड्गुणस्तेषु वासुदेवो जगत्पतिः"। इति,
"पूर्णस्तिमितषाड्गुण्यो निस्तरङ्गार्णवोपमः ।
षण्णां युगपदुन्मेषाद्गुणानां स्वप्रचोदितात् ।
अनन्त एव भगवान् वासुदेवः सनातनः" ॥

इत्युक्तप्रकारेण वासुदेवरूपपरत्वे ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजांसि षड्गुणाश्च परिपूर्णा इत्यर्थः ।

सङ्कर्षणादिरूपे—

"व्यूहे तत्रावशिष्टं षड्गुणानां द्वियुगं मुने ।
अनुवृत्तिं भजत्येव तत्रतत्र यथातथम्" ॥

इत्युक्तप्रकारेणावशिष्टगुणचतुष्टयस्य तत्र तत्र वर्त्तमानत्वे(१)ऽप्य-ऽधिकृतकार्यानुगुणं गुणद्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः ।

"गुणैः षड्भिस्त्वेतैः प्रथमतरमूर्त्तिस्तव बभौ
ततस्तिस्रस्तेषां त्रियुग युगलैर्हि त्रिभिरभूः ।
व्यवस्था या चैषा ननु वरद साविष्कृतिवशाद्
भवान् सर्वत्रैव त्वगणितमहामङ्गलगुणः" ॥

---

(१) प्रवर्त्तमानत्वेऽपीति पु. पा. ।

इत्ययमर्थः कूरेशैरभिहितः ।

अथ सङ्कर्षणादिषु त्रिषु प्रकाशमानान् गुणविशेषांस्तैरधिकृतानि कृत्यानि च प्रत्येकमभिधातुं विचार्य प्रथमं सङ्कर्षणस्य प्रकारमाह—

तत्र सङ्कर्षणो ज्ञानबलाभ्यां युक्तो जीवतत्त्वमधिष्ठाय तत् प्रकृतेर्विविच्य प्रद्युम्नावस्थां प्राप्य शास्त्रप्रवर्त्तनं जगत्संहारं च करोति ।

तत्र सङ्कर्षण इत्यादिना । व्यूहत्रये सङ्कर्षणः—

"तत्र ज्ञानबलद्वन्द्वाद्रूपं सङ्कर्षणं हरेः" । इति,

"भगवानच्युतोऽपीत्थं षड्गुणेन समेधितः ।
बलज्ञानगुणौ तस्य स्फुटौ कार्यवशान्मुने" ॥

इत्युक्तप्रकारेण सर्वगुणानां सत्त्वेऽपि कार्यानुगुणं ज्ञानबलाभ्यां युक्तः ।

"सोयं समस्तजीवानामधिष्ठातृतया स्थितः" । इति,

"सङ्कर्षणस्तु देवेशो जगत्स्रष्टुमनास्ततः ।
जीवतत्त्वमधिष्ठाय प्रकृतेस्तु विविच्य तत्" ॥

इति चोक्तप्रकारेण प्रकृतौ लीनजीवतत्त्वमधिष्ठाय तेनाधिष्ठानविशेषेण तत्प्रकृतेर्नामरूपविशेषो यथा भासते, तथा विविच्य—

"विवेकानन्तरन्देवः प्रद्युम्नत्वमवाप सः" । इति,

सोऽयं प्रद्युम्ननामाभूत्तदेकान्तवपुर्धरः ।

इति चोक्तप्रकारेण प्रद्युम्नावस्थां प्राप्य,

"शास्त्रप्रवर्त्तनं चापि संहारं चैव देहिनाम् ।
बलेन हरतीदं स गुणेन निखिलं मुने ॥
ज्ञानेन तनुते शास्त्रं सर्वसिद्धान्तगोचरम् ।
वेदशास्त्रमिति ख्यातं पञ्चरात्रं विशेषतः" ॥

इति चोक्तप्रकारेण वेदशास्त्रप्रवर्त्तनं जगत्संहारं च करोतीत्यर्थः ।

अथ प्रद्युम्नप्रकारमाह—

प्रद्युम्न ऐश्वर्यवीर्याभ्यां युक्तो मनस्तत्त्वमधिष्ठाय धर्मोपदेशं मनुचतुष्टयप्रभृतिशुद्धवर्गसृष्टिं च करोति ।

प्रद्युम्न इत्यादिना । प्रद्युम्नः—

"ऐश्वर्यवीर्यसम्भेदाद्रूपं प्रद्युम्नमुच्यते" । इति,

"पूर्णषड्गुण एवायमच्युतोऽपि महामुने ।
गुणावैश्वर्यवीर्याख्यौ स्फुटौ तस्य विशेषतः" ॥

इति चोक्तप्रकारेण सर्वेषु गुणेषु सत्स्वपि कार्यानुगुणं विशेषेण स्फुटाभ्यामैश्वर्यवीर्याभ्यां युक्तः—

"मनसोऽयमधिष्ठाता, मनोमय इतीरितः" ।

इत्युक्तप्रकारेण ज्ञानप्रसरणद्वारं मनस्तत्त्वमधिष्ठाय

"ऐश्वर्येण गुणेनासौ सृजते सचराचरम् ।
वीर्येण सर्वधर्माणि प्रवर्त्तयति सर्वशः" ॥

इत्युक्तप्रकारेण शास्त्रार्थानुष्ठानरूपाणां धर्माणामुपदेशं—

"मनूनां सर्गमकरोन्मुखबाहूरुपादतः ।
चतुर्णां ब्राह्मणादीनां सर्गद्वारं जगत्पतिः ॥
द्विजयुग्मं क्षत्रयुग्मं वैश्ययुग्मं तथैव च ।
मिथुनं च चतुर्थस्य एतन्मनुचतुष्टयम् ॥
मनुभ्यो मानवशतं स्त्रीपुंमिथुनतो भवेत् ।
एकैकं वर्णभेदेन तेभ्यो मानवमानवाः ॥
सहस्रा सम्बभूवुश्च स्त्रीपुंमिथुनतस्तथा ।
मनुष्याश्च ततस्तेभ्यो बभूवुर्वीतमत्सराः ॥
एते हि शुद्धसत्त्वस्था देहान्तं नान्ययाजिनः(१) ।
निराशाः कर्मकरणान्मामेव प्राप्नुवन्ति ते ॥
त्रय्यन्तेषु च निष्णाता द्वादशाध्यात्मचिन्तकाः ।
व्यूहानुवृत्तिं सततं कुर्वते ते जगत्पतेः ॥
तृतीयेन जगद्धात्रा निर्मिता मनसा स्वयम् ।
गुणप्रधानयोगे च निष्ठिताः पुरुषर्षभाः ॥
इत्येष शुद्धवर्गोयं गणेश तव कीर्तितः ।

इति विष्वक्सेनसंहितायामुक्तप्रकारेण मुखबाहूरुपादजान्मिथुनरूपब्राह्मणादिमनुचतुष्टयप्रभृतींस्तेभ्यो मनुभ्यो मिथुनात्प्रत्येकं वर्णभेदेन मानवशतं तथैव स्त्रीपुंस(२)मिथुनरूपं तेभ्यो मानवेभ्यो मानवमानवांस्तेभ्यो मनुष्यरूपांश्चिर्मत्सरान् शुद्धसत्त्वस्थान्देहान्तमऽनन्ययाजिनः फलाभिसन्धिराहित्येन भगवत्समाराधनरूपाणि कर्माण्यनुतिष्ठतो वेदान्ते निष्णातान् द्वादशाक्षरीमुखेनाध्यात्मचिन्तकान् सर्वेश्वरस्य व्यूहानुवृत्तिं सदा कुर्वतो भगवन्तं प्राप्नुवतः शुद्धवर्गान् सृजति ।

---

(१) नान्ययाथिन इति पुस्तकपाठस्तत्रापि स एवार्थो द्रष्टव्यः ।

(२) स्त्रीपुमिति पु. पा. ।

अथानिरुद्धप्रकारमाह

अनिरुद्धः शक्तितेजोभ्यां युक्तो रक्षणस्य तत्त्व-ज्ञानप्रदानस्य कालसृष्टेर्मिश्रसृष्टेश्च निर्वाहकः ।

अनिरुद्ध इत्यादिना, अनिरुद्धः

"शक्तितेजःसमुत्कर्षादनिरुद्धतनुर्हरिरिति,
पुरुषोपि महाप्यक्षः पूर्णषाड्गुण्य उच्यते ।
शक्तितेजोगुणौ तस्य स्फुटौ कार्य्यवशान्मुने ॥

इत्युक्तप्रकारेण सर्वेषु गुणेषु सत्स्वपि कार्य्यानुगुणाभ्यां शक्ति-तेजोभ्यां युक्तः

शक्त्या जगदिदं सर्वमनन्ताण्डान्निरन्तरम् ।
बिभर्त्ति पाति च हरिर्मणिसानुरिवाणुकम् ।
तेजसा निखिलं तत्त्वं ज्ञापयत्यात्मनो मुने ॥

इत्युक्तप्रकारेण जगद्रक्षणस्योज्जीवनहेतुतत्त्वज्ञानप्रदानस्य

त्रुट्यादिद्विपरार्द्धान्तं कालसर्गमथाऽकरोत् ।

इत्युक्तप्रकारेण त्रुट्यादिद्विपरार्द्धान्तकालसृष्टेश्च

तुरीयोऽयं जगन्नाथो ब्रह्माणमसृजत्पुनः ।
मुख्यबाहूरुपज्जातो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥
चतुर्विधो भूतसर्गस्तेन सृष्टः स्वयंभुवा ।
ब्राह्मणाद्यास्तथा वर्णा रजःप्राचुर्य्यतोऽभवन् ॥
त्रयीमार्गेषु निष्णाताः फलवादे रमन्ति ते ।
देवादीनेव मन्वाना न च माम्मेनिरे परम् (१) ॥
तमःप्रायास्त्विमे केचिन्मम निन्दां प्रकुर्वते ।
आराध्यं च नियन्तारं न जानन्तः परस्परम् ॥
संलापं कुर्वते व्यग्रं वेदवादेषु निष्ठिताः ।
मां न जानन्ति मोहेन मयि भक्तिपराङ्मुखाः ॥
स्वर्गादिषु रमन्त्येते अवसाने पतन्ति ते ।
कामात्मानो महाभाग जरामरणयोगिनः ॥
प्लवन्त्येते द्विजा मोहात्ते हि संसारवर्त्मनि ।
इत्येष मिश्रसर्गस्तु गणेश तव कीर्त्तितः ॥

इति विष्वक्सेनसंहितायामुक्तप्रकारेण ब्रह्मणो मुखबाहूरुपादजा-नां ब्राह्मणादिवर्णानां रजःप्रचुराणां पूर्वभागमार्गनिष्णातानां फलवाद

(१) वरमिति पु. पा. ।

आरमता(१)मीश्वरं विना देवादीनेवाराध्यतयाऽध्यवस्यतां तत्र केषांचित्तमःप्रचुराणां भगवन्निन्दां कुर्वतामाऽऽराध्यं नियन्तारं तम ऽजानतां व्यग्राणां वेदवादे मनो निवेश्य परस्परन्तमेव संलपतामऽत एव भगज्ज्ञानशक्त्योरन्वयशून्यानां स्वर्गादिष्वा ऽऽरमताकर्मफलावसाने ऽधः पततां कामविषयमनस्कानां जरामरणभाजां संसारमार्गगामिनां सृष्टिरूपां मिश्रवर्गसृष्टिं च करोतीत्यर्थः, 'अण्डमण्डकारणानि च स्वयमुत्पादयति, अण्डान्तर्गतवस्तूनि चेतनान्तर्यामी सन्नुत्पादयतीति समष्टिः सर्वाप्यद्वारिका, व्यष्टिसृष्टिः सर्वा सद्वारिकेति प्राक् स्वयमुक्तत्वात्, अस्मिन्नण्डे बद्धात्मसमष्टिभूतो ब्रह्मा जायते, ततः पूर्वं स्वसंकल्पेन भगवान्स्वयमेव सृजति, अतः परं ब्रह्मणोऽन्तर्यामी सन्सृजतीति श्रीकृष्णपादोक्तेश्च व्यष्टिसृष्टिः सर्वापि सद्वारिकैवाङ्गीकार्या, अतः प्रद्युम्नकृत्यत्वेनाभिहिता शुद्धवर्गसृष्टिरद्वारिका, अनिरुद्धकृत्यत्वेनाभिहिता मिश्रसर्गसृष्टिः सद्वारिकेत्यभिधानमयुक्तम्, तस्माच्छुद्धवर्गसृष्टिर्मिश्रवर्गसृष्टिश्च सद्वारकसृष्टौ चेतनानां कर्मविशेषमयुक्तसङ्कल्पविशेषेण भवेत्, एतच्छुद्धवर्गसृष्टेर्मिश्रवर्गसृष्टेश्च भगवतः श्रवणानन्तरम्

भगवन्देवदेवेश सर्वज्ञ परमेश्वर ।
किमेष भवता सृष्टो मिश्रसर्गो जगत्पते ॥
शुद्धसृष्टिं विहायैषां निर्दयं(२) पुरुषोत्तम" ।

इति विष्वक्सेनेन पृष्टः(३)—

"विहाय शुद्धसर्गं च मिश्रसर्गस्य कारणम् ।
शृणुष्व गणनाथ त्वं दयालुर्निर्दयो न च ॥
सर्वज्ञोऽहं न सन्देहस्तथापि च सृजाम्यहम् ।
अनाद्यविद्यासंसृष्टक्षेमुषीकान्नरानहम् ॥
तान् वीक्ष्या(४)ज्ञानसङ्गं तु निषिद्धकरणं तथा ।
विहिताकरणं चापि वीक्ष्यैषामपराधकान्(५) ॥
मिश्रसर्गं करोम्येवं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
एवं सुकृतलेशेन शुद्धसर्गं करोमि च ॥
मनुप्रमुखसर्गोऽयं शुद्धसर्गो मयेरितः ।
शुद्धसत्त्वमयाः सर्वे मद्भक्तिनिरताः सदा ॥

(१) रमतामिति पु. पा. । (२) निर्दयः इति पु. पा. ।
(३) विष्वक्सेनपृष्ट इति पु. पा. । (४) नरानिहन्तान्वीक्ष्येति पु. पा. ।
(५) विक्षैषा मयाराधकानिति पुस्तकमतः पाठोऽस्ति ।

ममार्चनपराः सर्वे मज्ज्ञानपरिबृंहिताः ।
नमस्यन्ते महाभागा महात्मानो जितेन्द्रियाः ॥
भक्त्या परमया चैव प्रपत्त्या वा महामुने ।
प्राप्यं वैकुण्ठमासाद्य न निवर्त्तन्ति तेऽव्ययाः ॥
एवं सर्वेषु कुर्वत्सु मानवेषु मुमुक्षुषु ।
सृष्टिक्षयो महानासीन्नारकी भूस्तृणावृता ॥
इति ज्ञात्वा मिश्रसर्गः क्रियते लीलया मया ।

इति भगवानाह । एवं व्यूहप्रकारा उपपादिताः ॥

अथ विभवप्रकारान् विस्तरेणाह—

विभवोऽनन्तोऽपि द्विविधो(१)गौणमुख्यभेदेन भिन्नश्च ।

विभव इत्यादिना ।

"विभवोऽपि तथाऽनन्तो द्विधैव परिकीर्त्यते ।
गौणमुख्यविभागेन शास्त्रेषु [च] हरेर्मुने" ॥ इति,
"प्रादुर्भावो द्विधा प्रोक्तो गौणमुख्यविभेदतः" ।

इति चोक्तप्रकारेण विभवः परिगणनाऽशक्योऽनन्तो, गौणमुख्यभेदेन द्विविधश्चेत्यर्थः । विभवो नामेतरसजातीयत्वेनाविर्भावः । अत्र गौणोऽमुख्यः, मुख्यः श्रेष्ठः । गौण आवेशावतारः, मुख्यः साक्षादवतारः । आवेशश्च स्वरूपावेशः शक्त्यावेश इति द्विविधः । तत्र स्वरूपावेशः स्वेन रूपेण सहावेशः । स च परशुरामादीनां चेतनानां शरीरेषु स्वासाधारणविग्रहेण सहावेशः शक्त्यावेशः कार्य्यकाले विधिशिवादिचेतनेषु शक्तिमात्रेण स्फुरणम् ।

अथ मुख्यविभवस्य गौणविभवस्य च साम्यवैषम्ये आह—

मनुष्यत्वं तिर्य्यक्त्वं स्थावरत्वमिव गौणत्वमिच्छयाऽऽगतं न स्वरूपेण ।

मनुष्यत्वमित्यादिना ।

"मदिच्छया हि गौणत्वं मनुष्यत्वमिवेच्छया ।
शूकरत्वं च मत्स्यत्वं नारसिंहत्वमेव च ॥
यथा वा दण्डकारण्ये कुब्जाम्रत्वं ममेच्छया ।
यथा वाजिमुखत्वं च मम सङ्कल्पतोऽभवत्(२) ॥
सेनापते ममेच्छातो गौणत्वं न च कर्मणा" ।

इत्युक्तप्रकारेण रामकृष्णादिमनुष्यत्वं मत्स्यादितिर्यक्त्वं कुब्जा-

(१) अनन्तद्विविध इति पु. पा. । (२) भवेदिति पु. पा. ।

अत्वरूपं स्थावरत्वमित्येतत्सर्वं यथा ममेच्छया जातम् , तथाऽऽवेश-रूपं गौणत्वमपीच्छयाऽऽगतमित्याकारः समः अप्राकृतस्वासाधारणविग्रहेण सह नागतमित्यर्थः । उपात्तवचनैरिच्छया प्रयुक्तत्वाभिधानेऽपि गौणस्य मनुष्यत्वादिवद्ऽप्राकृतदिव्यसंस्थानामितरजातीयं कृत्वाऽवतारूपत्वाभावात् स्वरूपेण नागतमिति सिद्धम् ।

अथोपास्यत्वानुपास्यत्वकथनमुखेनोभयोर्विशेष दर्शयितुं प्रथमं मुख्यविभवस्योपास्यत्वं सहेतुकमाह—

तत्राप्राकृतविग्रहा अजहत्स्वभावविभवा दीपादुत्पन्नदीपव(१)त्स्थिता मुख्यप्रादुर्भावाः सर्वे मुमुक्षूणामुपास्याः ।

तत्राप्राकृतेत्यादिना उभयविधे विभवे

"प्रादुर्भावास्तु मुख्या ये मदंशत्वाद् विशेषतः ।
अजहत्स्वभावा विभवा(२)दिव्याप्राकृतविग्रहाः ॥
दीपाद्दीपा इवोत्पन्ना जगतो रक्षणाय ते ।
अर्च्या एव हि सेनेश संसृत्युत्तरणाय ते ॥
मुख्या उपास्याः सेनेश अनर्च्यानितरान् विदुः" ।

इत्युक्तप्रकारेणाप्राकृतविग्रहाः "अजोऽपि सन्न व्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्" इत्युक्तप्रकारेणापरित्यक्ताजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादिस्वभावा अत एव दीपादुत्पन्नाः स्वकारणदीपस्वभावयुक्ताः दीपा इव स्वकारणविग्रहतुल्यस्वभावा मुख्यप्रादुर्भावाः सर्वे मुमुक्षूणामुपास्या इत्यर्थः ।

विधिशिवपावकव्यासजामदग्न्यार्जुनवित्तेशादिरूपा गौणप्रादुर्भावाः सर्वेऽहङ्कारयुक्तजीवाधिष्ठातृत्वान्मुमुक्षूणामनुपास्याः ।

अथ गौणविभवस्यानुपास्यत्वं सहेतुकमाह—

विधिशिवेत्यादिना

"अनर्च्यानपि वक्ष्यामि प्रादुर्भावान् यथाक्रमम् ।
चतुर्मुखस्तु भगवान् सृष्टिकार्ये नियोजितः ॥
शङ्कराख्यो महारुद्रः संहारे विनियोजितः ।

---

(१) प्रदीपेति मूले टीकायां च पाठः ।

(२) मदंशत्वादिविशेषतः अजहत्स्वभावविभवा इति पुस्तकगतः पाठः ।

मोहनार्थंस्तथा बुद्धो व्यासश्चैव महानृषिः ॥
वेदानां व्यसने तत्र देवेन विनियोजितः ।
अर्जुनो धन्विनां श्रेष्ठो जामदग्न्यो महानृषिः ॥
वसूनां पावकश्चापि वित्तेशश्च तथैव च ।
एवमाद्यैश्च सेनेश प्रादुर्भावैरधिष्ठिताः ॥
जीवात्मानः सर्व एते नोपास्या वैष्णवैः सदा ।
आविष्टमात्रास्ते सर्वे कार्यार्थममितद्युते ॥
अनर्च्याः सर्व एवैते विरुद्धत्वान्महामते ।
अहङ्कृतियुताश्चमे जीवमिश्रा ह्यधिष्ठिताः" ॥

इत्युक्तप्रकारेण सृष्टिकर्त्ता ब्रह्मा, संहारकृतः शिवपावकादयः, वेदव्यसनकृद्व्यासः, दुष्टक्षत्रियनिरासको जमदग्निपुत्रः परशुरामः "अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात्" इत्युक्तप्रकारेण चापधारो रक्षकः कार्त्तवीर्यार्जुनः, औदार्यप्रधानो वित्तेशः। आदिशब्देन क्रोडीकृताः ककुत्स्थमुचुकुन्दप्रभृतयः। एते गौणप्रादुर्भावाः सर्वे स्वातन्त्र्यरूपाहङ्कारयुक्तान् जीवान्कार्यार्थमावेशमुखेनाधिष्ठिताः। अतो बुभुक्षूणामेवोपास्या, न तु मुमुक्षूणामित्यर्थः। व्यासजामदग्न्यार्जुनेत्यत्रार्जुनः पाण्डुपुत्रोऽर्जुनो वा, तस्याप्यावेशावतारतयेतिहासादिष्वभिधानात्। इदं गौणप्रादुर्भावानुपास्यत्वं—

"ब्रह्मरुद्रार्जुनव्याससहस्रकरभार्गवाः ।
ककुत्स्थात्रेयकपिलबुद्धाद्या ये सहस्रशः ॥
शक्त्यावेशावतारास्तु विष्णोस्तत्कालविग्रहाः ।
अनुपास्या मुमुक्षूणां यथेन्द्राग्न्यादिदेवताः"

इति संहितान्तरेऽप्युक्तम्। ननूपात्तवचनेषु बुद्धमुनेरप्यवतारत्वेनाभिधानं स्वेन रूपेणावतीर्णवा(१)नित्यस्मादाचार्यवचनैर्विरुद्धमिति चेत्? न, कल्पभेदेन तथाऽभिधानोपपत्तेः। जामदग्न्यस्य स्वरूपावेशावतारत्वेऽपि शक्त्यावेशैः सहपाठस्तु स्वरूपावेशस्यापि शक्तिविशेषकृतत्वादित्यवधेयम्। एवं विभवानामानन्त्यन्तद्गौणमुख्यविभागं, तद्गौणमुख्ययोः परस्परविरोधं चावोचत्।

अथ पूर्वोक्तपरव्यूहानां मुख्यविभवानां चावान्तरभेदस्य तेषां भुजायुधवर्णादिभेदस्य च वक्तव्यत्वेऽपि तदनभिधानस्य हेतुमाह—

नित्योदितशान्तोदितादिभेदो जाग्रत्संज्ञाऽऽदि-

(१) अवतुतवानिति पु. पा.।

चातुरात्म्यं केशवादिमूर्त्यन्तराणि षड्विंशद्भेदभिन्नपद्मनाभादिविभवा उपेन्द्रत्रिविक्रमदधिभक्तहयग्रीवनरनारायणहरिकृष्णमत्स्यकूर्मवराहाद्यवतारविशेषास्तेषां भुजायुधवर्णकृत्यस्थानादिभेदाश्च दुरवधारत्वादुपयुक्ततमत्वाच्च नोच्यन्ते ।

नित्योदितेत्यादिना । नित्योदितशान्तोदितादिभेद इति । "नित्योदितात्सम्बभूव तथा शान्तोदितो हरिः" इत्याद्युक्तप्रकारेण नित्यमुक्तानुभाव्यो नित्योदितसंज्ञकः परवासुदेवः, तत उत्पन्नः सङ्कर्षणव्यूहकारणभूतः शान्तोदितसंज्ञको व्यूहवासुदेव इति वासुदेवमूर्त्तिभेदः। व्यूहाश्चत्वारस्त्रय इति शास्त्रेपूच्यन्ते । चतुर्षु सत्स्वपि त्रय इत्यभिधानं व्यूहवासुदेवस्य परूपादनुसन्धेयगुणभेदाभावादित्यभियुक्तोक्तेरस्य ग्रन्थकृतो व्यूहत्रयाभिधानस्यात्र व्यूहवासुदेवाभिधानस्य न विरोधः । जाग्रत्संज्ञादिचातुरात्म्यमितिशान्तोदितोत्पत्तिकथनानन्तरं–

"चातुरात्म्यमथाप्यण्डं कृपया परमेष्ठिनः ।
उपासकानुग्रहार्थं यः परश्चेति कीर्त्यते ॥
शान्तोदितात्प्रवृत्तं च चातुरात्म्यत्रयन्तथा ।
उपासकानुग्रहार्थं सेनेश मम तत्पुनः ॥
सुषुप्तिस्वप्नसंज्ञं यज् जाग्रत्संज्ञं तथा परम् ।
चातुरात्म्यं महाभाग पञ्चमं परमेश्वरम्" ॥ इति,
"आद्यो व्यूहो मया प्रोक्तो ह्यपरं त्रितयं शृणु ।
उपासकानुग्रहार्थं स्वप्नादिपदसंस्थितम् ॥
स्वप्नाद्यवस्थाभेदस्तु ध्यायिनां खेदशान्तये ।
तत्तत्पदस्थजीवानां तन्निवृत्त्यर्थमेव च ॥
स्वप्नाद्यवस्थाजीवानामाधिष्ठातार एव ते ।
कर्मात्मनां च सेनेश तत्पदस्थो ममेच्छया ॥
उपास्योऽहं महाभाग यदभेदप्रयोजनम्" ।

इति चोक्तप्रकारेणोपासकानुग्रहार्थं स्वकृपया कृतं ध्यायिनां खेदशान्तये तत्तत्पदस्थजीवानान्तन्निवृत्तये तत्तत्पदस्थजीवानामधिष्ठातृत्वेन तत्पदस्थस्य कर्मवश्यानां जीवानामुपास्यत्वेन यदभेद(१)प्रयोजनकं व्यूहचतुष्टयेऽपि प्रत्येकं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयसंज्ञक(२)चतूरूपवत्त्वमित्यर्थः *केशवादिमूर्त्यन्तराणीति* ।

(१) उपास्यत्वैकपदभेदेति पु. पा. । (२) तुरीयं सञ्ज्ञकेति ।

"एतदन्तर्गताः सर्वे मूर्त्यन्तरसमाह्वयाः ।
केशवाद्या द्वादश च ललाटादिषु निष्ठिताः ।
शरीररक्षकाः सर्वे ध्यायिनां तापशान्तये" । इति,
केशवादित्रयं तत्र वासुदेवाद्विभाव्यते ।
सङ्कर्षणाच्च गोविन्दपूर्वं त्रितयमद्भुतम् ॥
त्रिविक्रमाद्यं त्रितयं प्रद्युम्नादुदितं मुने ।
हृषीकेशादिकं तद्वदनिरुद्धान्महामुने" ॥

इत्युक्तप्रकारेण ललाटादिषु स्थित्वा शरीररक्षणं कुर्वन्ति ध्यायिनां तापशान्त्यर्थानि व्यूहचतुष्टयात्प्रत्येकं त्रितयं त्रितयमुत्पन्नानि मूर्त्यन्तरसमाह्वयाः । *केशवादिव्यूहान्तराणि षड्विंशद्भेदभिन्नाः पद्मनाभादिविभवा इति* ।

"पद्मनाभादिकाः सर्वे वैभवीयास्तथैव च ।
षड्विंशत्संख्ययाऽऽसंख्याताः(१)प्राधान्येन गणेश्वर ॥
षड्विंशद्भेदभिन्नास्ते पद्मनाभादिकाः सुराः ।
अनिरुद्धात्समुत्पन्ना दीपाद्दीपा इवेश्वर" ॥

इत्युक्तप्रकारेण दीपाद्दीपान्तरवदनिरुद्धादुत्पन्नाः प्रधानभूताः षड्विंशद्भेदेन भिन्नाः पद्मनाभाद्यवतारविशेषा इत्यर्थः । एते च पद्मनाभादयः—

"विभवाः पद्मनाभाद्यास्त्रिंशच्च नव चैव हि ।
पद्मनाभो ध्रुवोऽनन्तः शक्त्यात्मा मधुसूदनः ॥
विद्याऽधिदेवकपिलो विश्वरूपो विहङ्गमः ।
क्रोधात्मा वडवावक्त्रो धर्मो वागीश्वरस्तथा ॥
एकाम्भोनिधिशायी च भगवान्कमठेश्वरः ।
वराहो नरसिंहश्च पीयूषहरणस्तथा ॥
श्रीपतिर्भगवान्देवः कान्तात्माऽमृतधारकः ।
राहुजित्कालनेमिघ्नः पारिजातहरस्तथा ॥
लोकनाथस्तु शान्तात्मा दत्तात्रेयो महाप्रभुः ।
न्यग्रोधशायी भगवानेकशृङ्गतनुस्तथा ॥
देवो वामनदेहस्तु सर्वव्यापी त्रिविक्रमः ।
नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च ॥
ज्वलत्परशुधृग्रामो रामश्चान्यश्चतुर्गतिः ।

(१) संख्यया संख्याता इति पु. पा. ।

वेदविद्भगवान्कल्की पातालशयितः प्रभुः ॥
त्रिंशच्च नव चैवैते पद्मनाभादयो मताः" ॥

इत्येकोनचत्वारिंशत्संख्याकत्वेनाहिर्बुध्न्यसंहितादावुक्तत्वेऽपि विष्वक्सेनसंहितायां षड्विंशत्संख्यानामभिधानान्न विरोधः। षड्त्रिंशद्भेदभिन्ना इत्यस्य अत्रैकोनचत्वारिंशत्सु त्रयाणामेवमः कार्य्यः। ते च कपिलदत्तात्रेयपरशुरामा आवेशावताराः । उपेन्द्रत्रिविक्रमदधिभक्तहयग्रीवनरनारायणहरिकृष्णमत्स्यकूर्मवराहाद्यवतारविशेषा इति सर्वावतारकन्दतयाऽनिरुद्धस्यैव सर्वावतारान्प्रति कारणत्वाभिधानेऽपि पूर्वोक्तपद्मनाभादिभिः सहपठितेषु पूर्वोत्पन्नविभवादुत्पन्नानि विभवान्तराणि सन्तीति प्रदर्शनादि किञ्चित् प्रयोजनमुद्दिश्य—

"पूर्वोत्पन्नाद्विभवीयात् प्रादुर्भूतो महेश्वरः ।
प्रादुर्भावान्तरान्विद्धि तान् गणेश्वर मुख्यतः ॥
उपेन्द्राच्च यथामुख्यात् त्रिविक्रमतनुर्हरिः ।
दधिभक्तश्च देवेशो दर्वीहस्तोऽमृतप्रदः ॥
कृष्णाच्च मत्स्यरूपः स्यान्मत्स्याद्धयशिरा यथा(१) ।
नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च" ॥

इति पृथगभिहिताः । इन्द्रस्य सहायभूतो जगद्रक्षणकृदुपेन्द्रावतारः । सीमागामिवल्लोकान् क्रान्त्वा तस्य भ्रष्टैश्वर्य्यप्रदस्त्रिविक्रमावतारः । अमृतप्रदानार्थमङ्गीकृतो दधिभक्तावतारः । वेदप्रदानार्थो हयग्रीवावतारः । शिष्याचार्य्यरूपे स्थित्वा श्रीमन्त्रप्रकाशकृन्नरनारायणावतारः । तद्वद्धर्मदेवताया जनित्वा लोकरक्षणकृद्धरिः कृष्णश्चेति अवताराः प्रलयरक्षणमन्दराधारत्वभूम्युद्धरणैस्सह विद्याप्रदानकृन्मत्स्यकूर्मवराहाद्यवतारा आदिशब्देन क्रोडीकृता नरसिंहकल्क्यवतारप्रभृतयश्चेत्यर्थः।

तेषां भुजायुधवर्णकृत्यस्थानादिभेदाश्चेति। तेषां पूर्वोक्तानां परव्यूहविभवानाम्—

"भुजायुधानां नियमस्तत्रतत्रेच्छया मम ।
जाग्रत्संज्ञे चातुरात्म्ये तथा भुजचतुष्टयम् ॥
शान्तोदितास्तु द्विभुजाः स्वप्नाद्या गणनायक ।
आदिदेवो जगन्नाथो वासुदेवो जगत्पतिः ॥
चतुर्भुजः श्यामलाङ्गो परमे व्योम्नि निष्ठितः ।
नित्योदितः शान्ततनुरास्ते व्योमनि षड्गुणः ॥

(१) हयशिरो यथेति पु. पा. ।

शान्तोदितश्शान्तवपुर्द्विभुजः पुरुषाकृतिः ।
केशवाद्या गणाध्यक्ष मूर्त्यन्तरसमाह्वयाः ॥
उपासकानां सेनेश भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ।
सर्वे चतुर्भुजा ज्ञेयाः पद्मशङ्खादिधारकाः ॥
तत्तच्छास्त्रेषु च ज्ञेया लाञ्छनाभरणादयः ।
चतुश्चक्रधरं मां च स्मृत्वा जाम्बूनद(१)प्रभम् ॥
चतुः शङ्खधरं देवं नीलजीमूतसन्निभम् ।
इन्द्रनीलनिभश्यामं चतुर्हस्तैर्गदाधरम् ॥
चतुर्भुजधनुष्मन्तं चन्द्रमःसदृशद्युतिम् ।
चतुर्हलधरं देवं पद्मकिंजल्कसन्निभम् ॥
मुशलाढ्यं महाविष्णुमरविन्दाभमेव च ।
खड्गपाणिं चतुर्हस्तमग्निसन्निभतेजसम् ॥
चतुर्भुजं वज्रधरं तरुणादित्यसन्निभम् ।
पट्टिशायुधहस्तं च पुण्डरीकाभमेव च ॥
चतुर्भिर्मुद्गरधरं भुजैर्विद्युत्समप्रभम् ।
पञ्चायुधधरं मां च सहस्रांशुसमप्रभम् ॥
पाशहस्तधरं देवं बालार्कशतसन्निभम्" ।

इत्यादिभिरुक्ता भुजभेदा वर्णभेदा एतेषां व्यूहभेदविभवभेदानां सर्वेषामुक्ताः । कृत्यभेदा आमोदादयो ऽयोध्यामथुरादयश्च व्यूहविभवानां प्रत्येकं स्थानभेदा आदिशब्देन क्रोडीकृता भूषणवस्त्रादिभेदाश्चेत्यर्थः । *दुरवधारत्वाद् गुह्यतमत्वाच्च नोच्यन्त इति* । एतेषां सर्वेषामभिधानेऽपि केनापि ज्ञातुमशक्यत्वादवताररहस्यतयाऽति गुह्यत्वाच्च नोच्यन्त इत्यर्थः ।

ननु लोके जन्मनां हेतुः कर्म, अस्यैतदवताराणां को हेतुरित्यत आह—

अवताराणां हेतुरिच्छा ।

अवताराणामिति । "बहुधा विजायते, बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि, अनेकजन्मा" इत्याद्युक्तप्रकारेण बहुविधतयोक्तानामस्यावताराणां हेतुः 'एवमवतरामि' इति स्वेच्छैव, हेत्वन्तरं नास्तीत्यर्थः । "सम्भवाम्यात्ममायया" इति स्वयमेवोक्तम् । आत्ममायया आत्मेच्छयेत्यर्थः । "माया वयुनं ज्ञानम्" इति मायाशब्दो ज्ञानवाचित्वादिच्छारूपं ज्ञानमभिदधाति । "इच्छागृहीताभिमतोरुदेह" इत्यादि ।

---

(१) जांबुनदेति पु. पा. ।

"इयं वैयूही वै(१)स्थितिरथ किलेच्छाविहृतये
विभूतीनां मध्ये सुरनरतिरश्चामवतरन् ।
सजातीयस्तेषामिति तु विभवाख्यामपि भजन्
करीश त्वं पूर्णो वरगुणगणैस्तान् स्थगयसि" ॥ इति ।
"एवं स्थिते त्वदुप(२)संश्रयणाभ्युपायो
मानेन केनचिदलप्स्यत नोपलब्धुम् ।
नो चेदमर्त्यमनुजादिषु योनिषु त्व-
मिच्छाविहारविधिना समवातरिष्यः" ॥

इत्यादिनाऽवतारहेतुरिच्छेति कूरेशैः सुविशदमभिहितम् ।
नन्वस्त्विवयं हेतुस्तथाऽपि फलमेतेषामवतारणां किमित्यत आह—

फलं साधुपरित्राणादित्रयम् ।

फलमित्यादि ।

"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे" ॥

इति स्वयमुक्तप्रकारेण स्वस्मिन्प्रेमयुक्तानां स्वानुभवं विना क्षणकालमपि स्थातुमशक्तानां स्वदर्शनाशावतां साधुजनानां स्वस्य रूपचेष्टिताऽऽलोकालापादिदानमुखेन रक्षणम्, तद्विरोधिनां दुष्कृतां नाशः, स्वाराधनभूतस्य क्षीणस्य वैदिकधर्मस्याऽऽराध्यस्य स्वस्य स्वरूपं दर्शयित्वा स्थापनमित्येतत् त्रयमेव फलमित्यर्थः । "साधव उक्तलक्षणधर्मशीला वैष्णवाग्रेसरा निर्मत्सरा मत्समाश्रयणे प्रवृत्ता मन्नामकर्मस्वरूपाणां वाङ्मनसागोचरतया मद्दर्शनेन विनाऽऽत्मधारणपोषणादिकमलभमानाः क्षणमात्रकालं कल्पसहस्रं मन्वानाः प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयुरिति मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनस्वरूपस्याराध्यस्वरूपदर्शनेन स्थापनाय च युगे युगे सम्भवामि, कृतत्रेतायुगविशेषनियमोऽपि नास्तीत्यर्थः" इत्यस्य श्लोकस्यार्थो भाष्यकारैरुक्तः ।

"ये भक्ता भवदेकभोगमनसोऽनन्याश्रमसञ्जीवना-
स्तत्संश्लेषणतद्विरोधिनिधनाद्यर्थं गजाद्रीश्वर(३)
मध्येऽण्डं यदवातरः सुरनराद्याकारदिव्याकृति-
स्तेनैव त्रिदशैर्नरैश्च सुकरं स्वप्रार्थितप्रार्पणम्(४)" ॥

(१) इयं वै व्यूही वै—इति पु. पा. । (२) त्वत्प्रपेति पु. पा. ।
(३) रनाद्रीश्वरेति पु. पा. । (४) प्रार्थनमिति पु. पा. ।

इति कूरेशैरुक्तम् ।

अवतार ऐच्छिक इत्यज्ञात्वा कर्मनिबन्धन इति स्थितैर्मन्दमतिभिः क्रियमाणं प्रश्नमनुवदति—

बहुप्रमाणेषु भृगुशापादिभिर्जात इत्युक्तत्वादवताराणां हेतुः कर्म भवेदिति चेत् ?

बहुप्रमाणेष्वित्यादिना ।

"पतिव्रता धर्मपरा हृता येन मम प्रिया ।
स तु मिथ्याविरहितश्चिरकालं भविष्यति" ॥

इत्येतादृशभृगुशापादिभिर्जात इत्युक्तत्वादवतारहेतुरिच्छा न भवेत्, किन्तु कर्मेति चेदित्यर्थः ।

तस्योत्तरमाह—

तत्र शापो व्याजोऽवतार ऐच्छिक इति परिहारः कृतः ।

तत्रेत्यादिना ।

"तपसाऽऽराधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः ।
लोकानां सम्प्रियार्थन्तु शापं तद्ग्राह्यमुक्तवान्" ॥

इत्युत्तरश्रीरामायणे

"सर्वावतारेषु वै विष्णोर्जननं स्वेच्छयैव तु ।
जराकाखच्छलेनैव स्वेच्छया गमनं हरेः ॥
द्विजशापच्छलेनैवमवतीर्णोऽपि लीलया" ।

इति लैङ्गपुराणादिष्वभिहितत्वात्'भृगुशापादिभिर्जात'इत्यत्र शापो व्याजमात्रमवतार इच्छाप्रयुक्त इति परिहारः कृत इत्यर्थः ।

एवं विभवमुपपाद्यान्तर्यामित्वमुपपादयति ।

अन्तर्यामित्वमन्तः प्रविश्य नियन्तृत्वम् ।

अन्तर्यामित्वमित्यादिना । "य आत्मानमन्तरो यमयति, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्, शास्ता विष्णुरशेषस्य जगतो यो हृदि स्थित" इत्यादिषूक्तप्रकारेण चेतनानामन्तः प्रविश्य सकलप्रवृत्तीनां नियन्तृत्वमित्यर्थः । अस्य चान्तर्यामित्वस्यात्मनोऽन्तः स्वस्वरूपेण व्याप्तिं कृत्वा नियन्तृत्वं सविग्रहस्य हृदयव्याप्त्या नियन्तृत्वमिति च द्विविधत्वादुभयमप्याह—

स्वर्गनरकप्रवेशादिसर्वावस्थास्वपि सकलचेतनानां सहायभूतस्य तांस्त्यक्तुमसमर्थस्य स्थितिरथ शुभाश्र-

थेण विग्रहेण सहितस्य तेषां ध्येयत्वार्थं तान् रक्षितुं च बन्धुभूतस्य हृदयकमले स्थितिश्च ।

स्वर्गनरकेत्यादिना । "अन्तर्यामिस्वरूपं च सर्वेषां बन्धुवत् स्थितम्" इत्यारभ्य "स्वर्गनरकप्रवेशेऽपि बन्धुरात्मा हि केशव" इत्युक्तप्रकारेण पुण्यनिबन्धनस्वर्गप्रवेशपापनिबन्धननरकप्रवेशोभयनिबन्धनगर्भप्रवेशादिषु सर्वावस्थास्वपि चेतनानां रात्रौ मठभोजयितृवदन्तः स्थित्वा सत्ताया रक्षकत्वात्सहायभूतस्य तान् कदाचिदपि त्यक्तुमशक्तस्यान्तरात्मतयाऽवस्थितिः । "अङ्गुष्ठ(१)मात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक" इति "नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा" इत्यादिषूक्तप्रकारेणातसीरूपश्यामलं(२) स्वात्मानमकुण्ठमयन्त्यः तप्तकाञ्चनस्पृहणीयकान्त्या नीलतोयदं ग्रसमानया विद्युल्लेखयेव(३) स्थितत्वाद् बाह्यविषयप्रवणं मनस्ततो निवर्त्य स्वस्मिन्प्रवणं कुर्वता शुभाश्रयेण सह तेषां चेतनानां ध्यानदशायुत्पत्तिकाल एव ध्येयत्वार्थं बुद्ध्यादिलियमनेन तद्रक्षणार्थं च नारायणत्वप्रयुक्तोदरसम्बन्धेन बन्धुभूतस्य "पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम्" इत्युक्ता हृदयकमले स्थितिरित्यर्थः । अन्तरात्मत्वं प्रथममुक्त्वा ततः सविग्रहस्य हृदयकमले स्थितिमभिधाय समापनं विग्रहयोगप्रयुक्तपरत्वाद्यभिधानप्रकरणत्वात् । एवमन्तर्यामित्वमुपपादितम् ।

अथार्चावतारमुपपादयति—

अर्चावतारश्चेतनानामभिमतेषु द्रव्येषु विभवविशेषेभ्यो वैलक्षण्येन देशकालाधिकारिनियमं विनाऽपराधानपश्यतोऽर्चकपरतन्त्रसमस्तव्यापारवत आलयेषु गृहेषु च वर्तमानस्य स्थितिः ।

अर्चावतार इत्यादिना । आश्रिता यत्किञ्चिद्द्रव्यं स्वस्य विग्रहत्वेन कल्पयन्ति चेत् ? तदेव स्वस्य विग्रहत्वेनाङ्गीकरोतीत्युक्तप्रकारे-

---

(१) अथाङ्गुष्ठेति पु. पा. । (२) प्रकारेण रतीरूपं श्यामलमिति पु. पा. ।

(३) ग्रसन्ती विद्युल्लेखेवेति पुस्तकगतः पाठस्तु प्रामादिकः, व्यस्तपदोपात्तोपमायामुपमानसमर्पकपदस्योपमेयसमर्पकसमानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् । किञ्च, ग्रसतेरनुदात्तेत्त्वाच्छता चिन्त्योऽनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्य चाक्षिङो विचक्षणाद्यर्थमनुदात्तेत्त्वस्यावश्यकत्वेऽपि ङित्त्वाल्लिङ्गादनित्यत्वज्ञापनात्स्फायन्निर्मोकसन्धीत्यादिवद्वा सः । एतेनायन्त्येत्यपि व्याख्यातम्, इट किट किटीति प्रश्लिष्टस्य वा द्रष्टव्यम् ।

णाश्रितानां चेतनानामभिमतेषु स्वर्णरजतशिलापर्यन्तेषु केषुचिद्द्रव्येषु अयोध्यामथुरादिदेशनियमम् एकादशसहस्रसंवत्सराश्शतसंवत्सरा इत्यादिकालनियमं दशरथवसुदेवादिवदधिकारिनियमं कृत्वा सन्निधिं कुर्वद्भ्यो रामकृष्णादिविभवविशेषेभ्यो वैलक्षण्येन भौमनिकेतनेष्वपि कुटीकुञ्जेष्वित्युक्तप्रकारेण देशनियमं विनाऽर्चकस्यापेक्षाकालव्यतिरिक्तकालनियमं विना सकलरुचिमदर्थत्वात् अधिकारिनियमं विना सन्निधिं कृत्वा सर्वसहिष्णुरित्युक्तप्रकारेण सर्वसहिष्णुत्वात्तत्कृतापराधान्सर्वानपश्यतोऽर्चकपराधीनाखिलात्मस्थितिरित्युक्तप्रकारेणार्चकपरतन्त्रस्नानाशनशयनादिसमस्तव्यापारविशिष्टस्य स्थितिरित्यर्थः। "अर्चा पूजाप्रतिमयोः" इत्युक्तत्वादर्चाशब्दः प्रतिमावाची।

अथैतदर्चावतारस्य रुचिजनकत्वादिगुणपूर्त्तिमाह—

रुचिजनकत्वं शुभाश्रयत्वमशेषलोकशरण्यत्वमनुभाव्यत्वं सर्वमर्चावतारे परिपूर्णम् ।

रुचिजनकत्वमित्यादिना । शास्त्रैरशक्यनिवर्त्तनं विषयान्तराभिनिवेशेन विमुखानां चेतनानां स्वस्य रूपौदार्यगुणैर्वैमुख्यं दूरीकृत्य स्वविषये रुच्युत्पादकत्वं रुचिजननानन्तरं स्वं भजतां तेषां हृदयस्य भोग्यत्वापादकं शुभाश्रयत्वन्तावन्मात्रेण विना स्वस्यैवोपायत्वेन स्वीकारे गुणागुणनिरूपणं विना सकललोकस्थानां शरणवरणार्हत्वम्(१)। उपायत्वमात्रं विना देशविशेषगमन एवानुभाव्यत्वं नान्यथेति विप्रतिपत्तिर्यथा न स्यात्, तथा "वैलक्षण्याभिज्ञाना मामभूतभूतं पश्यन्ती नेत्रे अन्यं(२)न पश्यत" इत्युक्तप्रकारेणानुभाव्यत्वमित्येतत्सर्वमर्चावतारे परिपूर्णमित्यर्थः।

"सुरूपां प्रतिमां(३)विष्णोः प्रसन्नवदनेक्षणाम् ।
कृत्वात्मनः प्रीतिकरीं सुवर्णरजतादिभिः ॥
तामर्चयेत् तां प्रणमेत्तां पूजेत्तां विचिन्तयेत् ।
विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीम्" ॥

इत्येतदर्चावतार आश्रिताभिमतद्रव्यं स्वस्य विग्रहत्वेन स्वीकृत्य तेषामुपास्यः प्राप्यश्च भवतीति भगवता श्रीशौनकेनोक्तम् ।

---

(१) शरणवर्णार्हत्वमिति पु. पा. ।

(२) ममामृतभूतं पश्यती नेत्रे ऽन्यमिति पुस्तकगतपाठस्तु लेखक प्रमादात् ।

(३) स्वरूपां प्रतिमामिति पु. पा. ।

अथार्चावतारस्य गुणाधिक्यं वदन् प्रबन्धं निगमयति—

स्वस्वामिभावव्यत्यासं कुर्वन्नज्ञ इवाशक्त इवास्वतन्त्र इव च स्थितोऽप्यपारकारुण्यपरवशः सर्वापेक्षितानि ददातीति ।

स्वस्वामिभावेत्यादिना । "स्वत्वमात्मनि सञ्जातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम्" इत्युक्तप्रकारेण चेतनस्य स्वत्वं स्वस्य स्वामित्वं च व्यवस्थितम्, तथाऽप्ययं स्वीयवस्तुभिः सह स्वामिनं स्वात्मानमपि [यथा] सह पठेत्, तथा स्वामित्वं तस्मिन्स्वत्वं स्वस्मिंश्च व्यत्यासेन स्वेच्छयैव कुर्वन् "यः सर्वज्ञः सर्ववित्, पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, न तस्येशे कश्चन" इति "सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्य" इति चोक्तप्रकारेण सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्निरङ्कुशस्वतन्त्रः स्वपरकार्यानभिज्ञोऽज्ञ इव स्वरक्षणायाशक्त इवासाधारणमहिमशून्योऽस्वतन्त्र इव च वर्त्तमानोऽपि विमुखानपि त्यक्तुमसामर्थ्यापादकस्य निरवधिककारुण्यस्याधीनः नेत्रपुत्रप्रभृतीनि मोक्षपर्यन्तानि यथाऽधिकारं चेतनानां सर्वापेक्षितानि च ददातीत्यर्थः ।

"अर्चावतारस्सर्वेषां बान्धवो भक्तवत्सलः ।
स्वत्वमात्मनि सञ्जातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम्" ॥ इति ।

अर्चावतारः सर्वेषां बन्धुः भक्तवत्सलः स्वत्वमात्मनि व्यवस्थितं स्वामित्वं ब्रह्मणि व्यवस्थितमित्यर्थ इति । व्यवस्थिते चापि ममायं केशवः स्यात्तु ममायं राम इत्येवं देवः परशुलाञ्छन इति प्रकारेण शेषशेषित्वयोर्व्यवस्थितयोरपि मदीयः केशवः परशुलाञ्छनो देवो मदीयः ।

"ममायं वामनो नाम नारसिंहाकृतिः प्रभुः ।
वराहवेषो भगवान् नरो नारायणस्तथा ॥
तथा कृष्णश्च रामश्च ममायमिति निर्दिशेत् ।
मद्ग्रामवासी भगवान्ममेति च सुधीर्भवेत् ॥
चिन्तयेच्च जगन्नाथं स्वामिनं परमार्थतः ।
अशक्तमस्वतन्त्रं च रक्षं चापि जनार्दनम्" ॥ इति,
"तदिच्छया महातेजा भुङ्क्ते वै भक्तवत्सलः ।
स्नानपानं तथा यात्रां कुरुते वै जगत्पतिः" ॥ इति, ।
"स्वतन्त्रः सञ्जगन्नाथोऽप्यस्वतन्त्रो यथा भवेत् ।
सर्वशक्तिर्जगद्धाताऽप्यशक्त इव चेष्टते" ॥ इति,

"सर्वान् कामान् ददत्स्वाम्यप्यशक्त इव लक्ष्यते ।
अपराधानभिज्ञः सन् सदैव कुरुते दयाम्" ॥ इति,
"अर्चावतारविषये मयाप्युद्देशतस्तथा ।
उक्ता गुणा न शक्यन्ते वक्तुं वर्षशतैरपि" ॥ इति,
"ऋते च मत्प्रसादाद्वा स्वतो ज्ञानागमेन वा" । इति ।
"एवं पञ्चप्रकारोऽहमात्मनां पततामधः ।
पूर्वस्मादपि पूर्वस्माज्ज्यायांश्चैवोत्तरोत्तरः" ॥

परव्यूहादिपञ्चप्रकारोऽधःपततामात्मनां पूर्वपूर्वप्रकारापेक्षयोत्तरोत्तरं सौलभ्येन श्रेष्ठ इति

"सौलभ्यतो जगत्स्वामी सुलभो ह्युत्तरोत्तरः" । इति,
"सर्वातिशयषाड्गुण्यं संस्थितं मन्त्रबिम्बयोः ।
मन्त्रे वाच्यात्मना नित्यं बिम्बे तु कृपया स्थितम्" ॥

इत्यादिभिरर्चावतारगुणाधिक्यं विष्वक्सेनसंहितायां सर्वेश्वरेण स्वयमुक्तम् ।

"आस्तान्ते गुणराशिवद्गुणपरीवाहात्मनां जन्मनां
संख्या, भौमनिकेतनेष्वपि कुटीकुञ्जेषु रङ्गेश्वर ।
अर्च्यः सर्वसहिष्णुरर्चकपराधीनाखिलात्मस्थितिः
प्रीणीषे हृदयालुभिस्तव ततः शीलाज्जडीभूयते" ॥

इत्यवतारकथनानन्तरमर्चावतारवैभवं सङ्ग्रहणैकेन श्लोकेनोक्तं सद्भार्यैः ।

एवमीश्वरस्य स्वरूपवैलक्षण्यं, तस्य स्वरूपस्यातिशयाऽऽवहगुणवैलक्षण्यं, तादृशगुणहेतुकास्तेन क्रियमाणाः सृष्ट्यादिव्यापाराः, कारणभूतस्य सर्वसमाश्रयणीयत्वं, तस्य सर्वफलप्रदत्वं, कारणत्वाद्युपयोगिविलक्षणविग्रहयोगस्तद्विग्रहवैलक्षण्यानुरूपं लक्ष्मीभूमिनीलानायकत्वं, तादृशविग्रहयोगप्रयुक्ताः परत्वादिपञ्चप्रकाराश्चोक्ताः—एवमीश्वरतत्त्वं निगमितम् ॥

इति श्री दि व्यवरवरमुनिस्वामिनिबद्धभाष्योपबृंहितं
श्री दि मल्लोकाचार्यचरणप्रणीतं
तत्त्वत्रयं समाप्तम् ॥

लोकगुरुं गुरुभिः सह पूर्वैः कूरकुलोत्तमदासमुदारम् ।
श्रीनगपत्यभिरामवरेशौ धीप्रशयं वरयोगिनमीडे ॥

❋ इति शुभम् ❋

वेदान्त—शुद्धाद्वैत-ग्रन्थाः।

१ गूढार्थदीपिका। पण्डितवर-श्रीधनपतिसूरिकृता। श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धस्य-भ्रमरगीत-व्याख्या। १—८

२ गूढार्थदीपिका। पण्डितवरधनपतिसूरिकृता श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धस्थरासपञ्चाध्यायीव्याख्या तथा—रसव्याख्या विद्वद्वरश्रीजगन्नाथछवीविनिर्मिता। ४—८

३ प्रस्थानरत्नाकरः। गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः। ३—०

४ ब्रह्मवादः। गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः। श्रीगोपालकृष्णभट्टविरचितविवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृतः। तथा गोस्वामी श्रीव्रजनाथ विरचितो ब्रह्मवादः। तथा शुद्धाद्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचितः। श्रीरघुनाथशास्त्रिविरचित-शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम्। श्रीहरिशङ्करशास्त्रि—वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विविधपरिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः। १—०

५ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—(मरीचिका) श्रीव्रजनाथभट्टकृता सम्पूर्णा इयं श्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्राणां श्रीवल्लभाचार्यप्रणीतानुभाष्यानुसारिणी लघ्वी व्याख्या। अस्यां शास्त्रार्थभागं परित्यज्याणुभाष्यस्थाः सिद्धान्तांशाः सर्वे संगृहीताः। इयं श्रीवल्लभाचार्येण शुद्धाद्वैतसम्प्रदायस्य सौलभ्येन बोधार्थं प्रणीता। ३—०

६ शुद्धाद्वैतमार्त्तण्डः—गोस्वामिश्रीगिरिधरजीमहाराजविरचित श्रीरामकृष्णभट्टविरचितप्रकाशाख्यव्याख्यासंवलितः, सम्पूर्णः। तथा—प्रमेयरत्नार्णवः—श्रीबालकृष्णभट्टविरचितः सम्पूर्णः। अयं गद्यात्मकः शुद्धाद्वैतसम्प्रदायप्रतिपादको ग्रन्थः। आभ्यां ग्रन्थाभ्यामतरिक्तः शुद्धाद्वैतसम्प्रदायस्य सारल्येन बोधकः कोऽपिग्रन्थो नास्ति। १—८

७ श्रीमदणुभाष्यम्। श्रीवल्लभाचार्य विरचितं श्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितप्रकाशाख्यव्याख्या समेतम्। सम्पूर्णम्। २२—८

८ श्रीविद्वन्मण्डनम्। श्रीविठ्ठलनाथदीक्षितकृतम्। गोस्वामी श्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतसुवर्णसूत्राख्यव्याख्यासहितम्। ३—८

९ श्रीसुबोधिनी। श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतस्य दशमस्कन्धजन्मप्रकरणे प्रथमाध्यायात् ४ अध्यायान्तं व्याख्या गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता। तथा—प्रकाश—गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः भागवत दशमस्कन्धजन्मप्रकरणे १ अध्यायात् ४ अध्यायान्तम्। ४—